

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

KOŚCIÓŁ ŚW. LEONARDA W LIPNICY MUROWANEJ
– ANALIZA SUBSTANCJI ZABYTKOWEJ

CHURCH OF ST. LEONARD IN LIPNICA MUROWANA
– ANALYSIS OF HISTORIC SUBSTANCE

WENUS ANADYOMENE Z BIAŁEGO DOMU

ŁAZIENKI
KRÓLEWSKIE

Muzeum Łazienki Królewskie - Wenus Anadyomene z Białego Domu

Wśród zachowanych w Białym Domu oryginalnych elementów wystroju artystycznego wnętrza na uwagę zasługuje niezwykle cenny obiekt - marmurowy posąg Wenus Anadyomene ustawiony na specjalnie zaprojektowanym i wykonanym postumencie.

Jest to rzymska kopia wzorowana na przedstawieniu hellenistycznym, datowana na początek II w. n.e. Po nabyciu rzeźby przez króla Stanisława Augusta i na jego polecenie nadworny rzeźbiarz Andre Le Brun wykonał rekonstrukcję brakujących rąk i kosmyków włosów. W 1777 r. posąg ustawiono w Sali Jadalnej Białego Domu w centralnie umieszczonej niszy, gdzie eksponowany był przez kolejne stulecia i gdzie powrócił w 2019 roku po zakończeniu kompleksowych prac konserwatorskich i restauratorskich.

W czasie ostatnio przeprowadzonych prac odtworzone zostały zaginione podczas drugiej wojny światowej uzupełnienia ubytków formy wykonane przez Le Bruna. Rekonstrukcje brakujących elementów: lewej ręki, fragmentu lewej piersi, prawej dłoni wraz z fragmentem prawego przedramienia oraz pukli włosów wykonano w białym marmurze Carrara Marmo Bianco Statuario Michelangelo, specjalnie sprowadzonym z ciągle eksploatowanego historycznego złoża w kamieniołomach carraryjskich.

Odkucie w marmurze brakujących elementów poprzedziła wnikliwa kwerenda archiwalna i ikonograficzna, na podstawie której zostały wykonane modele z propozycją formy rzeźbiarskiej. Po wielu próbach modelunku i ustaleniu szczegółów detalu rzeźbiarskiego, po licznych korektach i konsultacjach z ekspertami, ostatecznie komisyjnie została zaakceptowana forma według której konserwatorzy - rzeźbiarze przywrócili estetykę posągu z czasów gdy na polecenie króla zostały wykonane XVIII-wieczne rekonstrukcje rąk i włosów.

W ramach przeprowadzonych prac zrekonstruowano także zaginione w trakcie drugiej wojny światowej wykonane z brązu, płaskorzeźbione aplikacje przedstawiające atrybuty Kupidyna, które umieszczone były na froncie postumentu pod posągiem Wenus. Rekonstrukcja aplikacji została wykonana zgodnie z techniką oryginału – z połączanego brązu, na podstawie archiwalnych materiałów ikonograficznych.

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor in chief

prof. Maria Jolanta Zychowska

Redaktorzy tematyczni / Topical editors

dr inż. Łukasz Bednarz

(konstrukcje murowane / masonry construction engineering)

Politechnika Wroclawska

prof. Jerzy Jasięńko

(konstrukcja / construction engineering)

Politechnika Wroclawska

prof. Hanna Kóčka-Krenz

(archeologia / archaeology)

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

prof. Andrzej Koss

(konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa

(urbanistyka, krajobraz kulturowy / urban design, cultural landscape)

Politechnika Krakowska

prof. Czesław Miedziałowski

(konstrukcja / construction engineering)

Politechnika Bialostocka

dr inż. Tomasz Nowak

(konstrukcje drewniane / timber construction engineering)

Politechnika Wroclawska

dr Maciej Prarat

(historia architektury i technik budowlanych, konserwacja zabytków architektury / history of architecture and construction techniques, conservation of architectural monuments)

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

dr inż. arch. Barbara Zin

e-mail: wk@skz.pl

Redaktorzy językowi / Language editors

mgr Jadwiga Marcinek (język polski)

mgr inż. arch. Krzysztof Barnaś (język angielski)

Redakcja strony internetowej / Website editor

dr hab. Michał Krupa

Politechnika Krakowska

Projekt okładki / Cover design

dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa, dr hab. Michał Krupa

Na okładce zdjęcie Mateusza Budziakowskiego

Biuro redakcji / Editorial office

ul. Kanonicza 1, 31-002 Kraków (pokój 212)

Realizacja wydawnicza / Publishing

Wydawnictwo Attyka

www.attyka.net.pl

Wydawca / Publisher

Zarząd Główny

Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków

00-464 Warszawa, ul. Szwoleżerów 9

Tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 400 egz. Edition: 400 copies.

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej: www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the website:

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Rada Naukowa / Scientific Board**prof. Jerzy Jasięńko** (konstrukcje / structural engineering) – przewodniczący / chairman)

Politechnika Wroclawska (Polska) / Wrocław University of Technology (Poland)

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura / architecture)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Stefano Bertocci (architektura / architecture)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Mario Docci (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Julia Iwaszko (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury (Ukraina) / Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine)

prof. Wolfram Jaeger (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / University of Dresden (Germany)

prof. Andrzej Kadłuczka (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture,

conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Tatiana Kirova (konserwacja zabytków architektury / conservation of monuments)

Politechnika w Turynie, Uniwersytet Uninettuno w Rzymie (Włochy) / Turin University of Technology, University Uninettuno in Roma (Italy)

prof. Andrzej Koss (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska) / Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design,

conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Dominika Kuśnierz-Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design,

conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Jadwiga Łukaszczyk (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska) / Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

prof. Emma Mandelli (architektura, urbanistyka / architecture, urban design)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Czesław Miedziałowski (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Bialostocka (Polska) / Bialystok University of Technology (Poland)

prof. Claudio Modena (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture,

conservation of monuments)

Politechnika w Madrycie (Hiszpania) / Technical University of Madrid (Spain)

prof. Andre de Naeyer (architektura / architecture)

University of Antwerp (Belgium) / University of Antwerp (Belgium)

dr hab. Piotr Rapp (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Poznańska (Polska) / Poznan University of Technology (Poland)

dr hab. Jolanta Sroczynska (konserwacja zabytków / conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Klaudia Stala (archeologia / archaeology)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Angelo Di Tommaso (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

prof. Guido Vannini (archeologia / archaeology)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Maria Jolanta Zychowska (architektura, konserwacja zabytków / architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.wiadomoscikonserwatorskie.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.*The Journal is printed in A4 format (original version) and in an electronic version. Full versions of the journal issues are available in pdf format on the website www.wiadomoscikonserwatorskie.pl*

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>),BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019)

Journal of Heritage Conservation are indexed by:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019)

Szanowni Państwo,

przekazując do rąk naszych Czytelników kolejny, 62. numer „Wiadomości Konserwatorskich – Journal of Heritage Conservation”. Na łamach naszego czasopisma, podobnie jak w poprzednich wydaniach, publikujemy prace naukowe bądź sprawozdania z badań prowadzonych przez wybitnych specjalistów i naukowców, cenionych przez środowisko konserwatorskie w kraju i zagranicą.

Prezentowany zestaw artykułów otwiera opracowanie dotyczące ochrony zabytków architektury najnowszej na Ukrainie powstałej w latach 1990–2010. Ten uniwersalny, ważny i aktualny problem dotyczy zabezpieczenia dóbr kultury współczesnej przekazanych przez poprzednie pokolenia. Często są to zasoby niedoceniane, a posiadające już istotne wartości historyczne, których zachowanie i zabezpieczenie leży w interesie społecznym. Dlatego też zwracanie uwagi, zwłaszcza na zagadnienia dotyczące architektury, jest działaniem ważnym, zasługującym na uwzględnienie w perspektywicznym podejściu do ochrony dziedzictwa kulturowego oraz na wypracowanie innowacyjnego sposobu zarządzania nim.

Następnie znajdziecie Państwo przeglądowy artykuł omawiający wybrane aspekty prawnej ochrony zabytków w USA, we Francji i w Egipcie. Są to istotne, aktualne uwagi, zwłaszcza w kontekście analogicznych rozwiązań prawnych w Polsce.

W dalszym ciągu niniejszego numeru zamierzeniem redakcyjnym była prezentacja artykułów o problematyce konserwatorskiej, poczynając od syntetycznych opracowań dotyczących tematycznie szerokiego kontekstu historycznego i zasięgu terytorialnego, np. państw, regionów czy miast, przechodząc następnie do badań prowadzonych w zakresie ochrony zespołów budowli i poszczególnych obiektów, a kończąc na ich często cennych fragmentach. Przyjęta kolejność powinna sugerować zakres opracowania przyjęty przez Autorów, tak by artykuły o detalach i ich często frapującej historii pozostawić na koniec, np. w bieżącym numerze o rekonstrukcji figury Madonny z kościoła zamkowego Najświętszej Maryi Panny z Malborka.

Szanowni P.T. Czytelnicy, pragnę zwrócić Państwa uwagę na archiwalne numery „Wiadomości Konserwatorskich”, dostępne również *online*. Stanowią one bowiem cenny zasób wiedzy dotyczącej ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce i na świecie. Zawierają istotne informacje zarówno o zabytkach, jak i sposobach ich ratowania. Autorami tych opracowań są wybitni specjaliści, których enuncjacje z prowadzonych badań naukowych czy relacje z prac konserwatorskich, w których biorą udział, są warte odnotowania i ewentualnego odwołania się do nich przy redagowaniu własnego artykułu. Jednocześnie cytowanie artykułów już wcześniej opublikowanych w naszym kwartalniku waży na ocenie merytorycznej realizowanej przez niezależną radę Content Selection and Advisory Board bazy indeksowanych czasopism Scopus. Istotą tych działań jest, by „Wiadomości Konserwatorskie”, dostępne dla międzynarodowego środowiska naukowego, nadal odpowiadały standardom stawianym czasopismom o wysokiej jakości, w których stosowane są najlepsze praktyki wydawnicze.

Zapraszamy naszych P.T. Czytelników do lektury bieżącego numeru „Wiadomości Konserwatorskich”, a także do nadsyłania artykułów naukowych oraz sprawozdań z prac konserwatorskich do publikacji w kolejnych numerach periodyku, publikowanych jeszcze w roku 2020. Jednocześnie prosimy Autorów artykułów o zwrócenie uwagi na nowe zasady redagowania nadsyłanych materiałów.

Redaktor naczelna

Editor in chief

Maria Jolanta Zychowska

Ladies and Gentlemen

I present to our Readers the sixty-second issue of „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation.” On the pages of our journal, similarly to previous issues, we publish academic papers and reports on research conducted by outstanding specialists and scholars prized by the domestic and international conservation community.

The presented set of articles opens with a paper on the protection of modern architectural monuments in Ukraine from the years 1990–2010. This universal, significant and topical problem focuses on securing contemporary cultural treasures given to us by previous generations. These are often underappreciated assets that already possess essential historical value whose preservation and conservation is in the public’s interest. This is why noting this issue—particularly concerning matters of architecture—is an important task, deserving of being included in a long-term approach to the protection of cultural heritage and developing an innovative mode of its management.

Afterwards, You will find a review of selected aspects of the legal protection of monuments in the U.S.A., France and Egypt. These are essential, topical remarks, particularly in the context of analogous legislation in Poland.

The intention of the editorial team for the further part of the issue was to present papers focusing on conservation, ranging from synthetic reports on a thematically broad historical context and territorial scope, e.g. states, regions or cities, to studies on the conservation of building complexes, individual buildings and their often valuable fragments. The sequence is to suggest the scope of study adopted by the Authors, so that articles about details and their often striking history are featured towards the end, e.g. the reconstruction of the figure of the Madonna from the castle Church of Blessed Virgin Mary in Malbork, presented in the current issue.

Dear Readers, I would like to bring to Your attention the archival issues of „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation,” which are also available online. They are a valuable source of knowledge on the protection of cultural heritage in Poland and around the world. They feature essential information about monuments and how to conserve them. They have been authored by outstanding specialists, whose research or conservation project reports are noteworthy and can be referenced while preparing one’s own papers. The referencing of articles previously published in our quarterly weighs in on the substantive assessment performed by the independent Content Selection and Advisory Board of the Scopus citation database. These efforts are aimed at continuing to keep „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”—available to the international academic community—compliant with the standards placed before high-quality journals that follow the best publishing practices.

We invite our Readers to peruse the current issue of „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” and to submit academic papers and conservation reports for publication in the journal’s future issues, which shall be published in 2020. We also kindly ask authors to note the new manuscript editing guidelines.

Przewodniczący Rady Naukowej

Chairman of Scientific Board

Jerzy Jasieńko

NAUKA

<i>Nadiia Antonenko, Olga Deriabina</i> Ochrona zabytków architektury nowoczesnej na Ukrainie (1990–2010)	7
<i>Agata Mikrut, Krystian Sikorski</i> Przyczynek do badań nad historią konserwacji zabytków w Galicji	16
<i>Jerzy Gorzelik</i> „Zrodzone z duszy ludu”. Ochrona sakralnej architektury drewnianej na międzywojennym Górnym Śląsku a polsko-niemiecki spór o narodowy charakter regionu	28
<i>Krzysztof Wielgus, Jadwiga Środulska-Wielgus</i> Konserwacja założeń zieleni Twierdzy Kraków. Zarys problematyki	42
<i>Kazimierz Kuśnierz, Dominika Kuśnierz-Krupa, Mateusz Budziakowski</i> Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Wolbromia	55
<i>Bogna Ludwig</i> Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju	66
<i>Mykola Dyomin, Yulia Ivashko</i> Specyfika stylistyczna zabudowy historycznej okresu secesji (na przykładzie Półtawy)	79
<i>Ewa Węclawowicz-Gyurkovich</i> Wyburzać czy zachować dla przyszłości	85
<i>Justyna Kobylarczyk, Dominika Kuśnierz-Krupa, Yulia Ivashko, Larisa Savelieva</i> Sposoby rewitalizacji historycznych obiektów przemysłowych – doświadczenia międzynarodowe	97
<i>Barbara Zin</i> Ochrona i ekspozycja miejsc kulturowych niezachowanych rezydencji Radziwiłłów	104

SCIENCE

<i>Nadiia Antonenko, Olga Deriabina</i> Preservation of Monuments of Modern Architecture in Ukraine (1990–2010)	7
<i>Agata Mikrut, Krystian Sikorski</i> Contribution to Studies on Heritage Conservation in Galicia	16
<i>Jerzy Gorzelik</i> „Born of the Soul of a People:” Protection of Religious Wooden Architecture in the Interwar Upper Silesia and the Polish-German Dispute over the National Character of the Region	28
<i>Krzysztof Wielgus, Jadwiga Środulska-Wielgus</i> An Outline of Conservation of Greenery in the Cracow Fortress Area	42
<i>Kazimierz Kuśnierz, Dominika Kuśnierz-Krupa, Mateusz Budziakowski</i> Historic Town Protection Issues on the Example of Wolbrom	55
<i>Bogna Ludwig</i> A Housing Estate in the Health Resort at the Beginning of the Twentieth Century: Planning Requirements and Implementation on the Example of a Housing Estate at Kasztanowa Street in Szczawno-Zdrój	66
<i>Mykola Dyomin, Yulia Ivashko</i> Stylistic Specifics of the Historical Development of the Secession Era (The Experience of Poltava)	79
<i>Ewa Węclawowicz-Gyurkovich</i> To Demolish or Preserve for Posterity	85
<i>Justyna Kobylarczyk, Dominika Kuśnierz-Krupa, Yulia Ivashko, Larisa Savelieva</i> Methods of Revitalizing Historical Industrial Facilities —International Experience	97
<i>Barbara Zin</i> Protection and Exhibition of the Cultural Sites of the Former Residences of the Radziwiłł Family	104

<i>Ziad M.M. Shehada</i> Ewolucja prokulturowego prawodawstwa konserwatorskiego w USA, we Francji i w Egipcie (badanie porównawcze)	115	<i>Ziad M.M. Shehada</i> Evolution of Pro-cultural Conservation Legislation in the U.S., France and Egypt (Comparative Study)	115
<i>Andrzej Legendziewicz, Aleksandra Marcinów</i> Elewacja północna ratusza w Koźuchowie – problematyka badawczo-konserwatorska	122	<i>Andrzej Legendziewicz, Aleksandra Marcinów</i> North Elevation of the Town Hall in Koźuchów—Research and Conservation Issues	122
<i>Mateusz Budziakowski, Natalia Piotrowska, Marzena Klusek</i> Kościół św. Leonarda w Lipnicy Murowanej – analiza substancji zabytkowej. Wybrane zagadnienia	136	<i>Mateusz Budziakowski, Natalia Piotrowska, Marzena Klusek</i> Church of St. Leonard in Lipnica Murowana—Analysis of Historic Substance: Selected Issues	136
<i>Katarzyna Kołodziejczyk</i> Rekonstrukcja figury Madonny z kościoła zamkowego Najświętszej Maryi Panny. Przyczynek do genezy jej symbolicznej roli w strukturze przestrzennej Malborka	148	<i>Katarzyna Kołodziejczyk</i> Restoration of a Figure of the Madonna from the Blessed Virgin Mary Church in Malbork: Contribution to Genesis of the Figure's Symbolic Role in the Town's Spatial Structure	148
KSIĄŻKI		BOOKS	
<i>Bożena Wierzbicka</i> Najlepsze miasto świata	158	<i>Bożena Wierzbicka</i> Najlepsze miasto świata	158
INFORMACJE		INFORMATION	
Informacja o wyborze nowego rektora Politechniki Krakowskiej	161	Informacja o wyborze nowego rektora Politechniki Krakowskiej	161

Nadiia Antonenko*

orcid.org/0000-0001-9047-3669

Olga Deriabina**

orcid.org/0000-0002-3478-2544

Preservation of Monuments of Modern Architecture in Ukraine (1990–2010)

Ochrona zabytków architektury nowoczesnej na Ukrainie (1990–2010)

Keywords: monument protection activity, Ukrainian Modernism, the monument of modern architecture, Derzhprom, DOCOMOMO

Słowa kluczowe: działania konserwatorskie, modernizm ukraiński, zabytek architektury nowoczesnej, Derzhprom, DOCOMOMO

Introduction

The global experience of preserving the heritage of modern architecture dates back to the period between the 1940s and the 1970s, of the postwar rethinking of the value of cultural heritage, when systematic work for identification and documentation of monuments of modern architecture began in Western Europe and the United States against the background of the triumphant progress of the international style.¹ In Ukraine, the issue of the need to preserve modern architectural heritage was brought up much later. The first modern monuments began to be included in the State Register of Immovable Landmarks of Ukraine only in the 2000s. The process unfolded so slowly that the pieces of modern architecture still make up a small share of the register among other landmarks. The Ukrainian Branch of DOCOMOMO (International Committee for Documentation and Conservation of Buildings, Sites, and Neighborhoods of the Modern Movement) was established only in 2012, although the global organization was founded and has been operating effectively since 1988 in over 80 countries of the world.

Due to the significant stagnation of preservation processes, most of the pieces of Ukrainian modern architecture are in critical condition—thousands of unique modern buildings and structures are destroyed and disappear every year. In addition, the regional non-recognition of the value of the twentieth-century architecture significantly affected the status of the Ukrainian avant-garde and Modernism of the Soviet era in world rankings.

Meanwhile, it should be noted that during the years of independence, the growth of general interest in the future of Ukrainian modern architecture was still observed—both among scholars and ordinary citizens. From time to time, thematic conferences and workshops were held in the cities, interdisciplinary research was conducted, books were published, public organizations were established to take care of the preservation of individual landmarks, excursions, exhibitions, and non-academic educational events were organized. Up to this day, this kaleidoscope of events has not been studied, but it is important to identify a real social interest in the preservation of the architecture and the capability of the cultural field to provide it.

* Ph.D., Kyiv National University of Construction and Architecture

** Ph.D., Kharkiv National University of Civil Engineering and Architecture

* dr, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

** dr, Charkowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

This study aims to analyze the achievements of monument protection activities concerning the architectural heritage of the twentieth century in Ukraine during 1990–2010, the results of which may become the basis for further development of programs of measures to protect the heritage of modern architecture.

The study is based on the methods of historical and genetic research, which allows us to identify the historical sequence of events in the field of protection of the heritage of modern architecture and urban planning and to establish its periodization. The actual basis of the study is the chronicle of the organizational efforts of the professional community and the public, which were aimed at uniting advocates of the new architecture and the preservation of key architectural monuments of the twentieth century in Ukraine. The greatest cultural value is the architecture of the so-called Ukrainian avant-garde Modernism, the birthplace of which was Kharkiv.²

State of knowledge

In the modern research field, there are practically no works devoted to understanding the formation of the practice of preservation of Modernist architecture in Ukraine. Thus, one of the leading promoters of the Ukrainian avant-garde, Professor O. Bouryak³ analyses the current state and prospects of Ukrainian Constructivism. He believes that the preservation of the Ukrainian avant-garde is possible only within the framework of a large and long-term (and quite costly) cultural and information project, as the problem lies not so much in the field of monument protection, but in knowledge and theoretical field—there are issues of style attribution, confusion within the conceptual framework. S. Smolenska in her study⁴ highlighted the key issues of development of preservation efforts and analyzed the Register of Immovable Landmarks of Ukraine for monuments of Modern architecture; and also briefly described the period between 1990s and the 2010s as the final stage in the loss of authenticity of Ukrainian Modernism. P. Rychkov considers the outstanding objects of Kharkiv constructivism and emphasizes the need to preserve not individual monuments, but Kharkiv as the „capital of constructivism” as a whole.⁵ P. Vesel⁶ attempted to compare the processes of Ukrainian monument protection in the preservation of modern architecture with the European ones. In the context of the topic studied, the work of I. Kreiser⁷ is also relevant, who, unlike others, describes the development of interest in Ukrainian modern architecture, highlighting the most important turning points in Kharkiv in the 1990s–early 2000s. Important research works that allow the study of Ukrainian Modern architecture in general, despite the historical affiliation of Ukrainian lands with the territories of different states, are the works of O. Remeshilo-Rybchynska,⁸ O. Mykhailyshyn, S. Linda S.,⁹ M. Pszczółkowski,¹⁰ Yu. Bogdanova.¹¹ Works of theorists N. Kondel-Perminova¹²

and B. Yerofalov¹³ play a special part; they give a systematic idea of the role of monuments of architecture and urban planning in the context of the development of Ukrainian Modern monument protection activities.

Prerequisites for the Formation of the Concept of Ukrainian Modern Architecture as a Cultural Heritage Site (1970–1980)

The processes of forming concepts of the monuments of Modern architecture, which began in the USSR in the late 1960s and were completed in 1990 with the participation of a delegation of Soviet scientists at the constituent First International DOCOMOMO INT. Conference,¹⁴ were interrupted by Ukraine gaining independence. The preservation of Soviet heritage property seemed inappropriate amid exposing some tragic historical facts concealed by the Soviet government regarding Stalin’s terror, collectivization and artificial famines in the 1920s and 1930s, the fate of Ukrainians in the Second World War during 1939–1945 and the years after it, the persecution of Ukrainian dissidents in the 1960s and the Chernobyl disaster of 1986.

The process of forming Ukrainian national identity was just unfolding, and cultural meanings were mixed with political and historical contexts, as in Germany after the Second World War. Soviet architecture was perceived by Ukrainian society in a range of attitudes—from aggressive illustrative propaganda of the totalitarian regime to outdated architecture.¹⁵

In the 1990s, avant-garde architecture was of interest only to some local historians who were interested in the history of their native lands and collected photographic and factual materials. Most publications and articles were the result of search and collections as far back as Soviet times.¹⁶ Only at the end of the century the first suggestions for the renovation of an avant-garde building—the building of Derzhprom on Freedom Square in Kharkiv—were voiced in inner academic circles.

STAGES OF FORMATION OF THE PRACTICE OF PRESERVATION OF MODERN ARCHITECTURE MONUMENTS IN UKRAINE

Stage 1. Interest in the Kharkiv Derzhprom building: beginning of the discussion on preservation of the Ukrainian avant-garde (2000–2005)

In 2000 suggestions for restoration of the Derzhprom building (Fig. 1) were supported by the management of the then Kharkiv Regional State Administration. The Head of the Administration personally addressed the President of the Ukrainian Branch of ICOMOS L. Prybega with a request to establish an International Council to recognize the Derzhprom building as a monument of international importance, and in May

Fig. 1. Derzhprom Building, Kharkiv, 2016; photo by <http://ukraina-incognita.com/kharkivska-oblast/kharkiv/kharkiv-derzhprom-u-sviovii-spadshchyni-yunesko>.

2000 the regional expert commission for the technical support of the Derzhprom building with the support of ICOMOS began operating.

Restoration work on the building began under the supervision of architect V. Novgorodov in 2003. It consisted of the restoration of exterior trim of the walls—plaster, replacement of window blocks and stained-glass stairwells, fencing of parapets on roofs, and balconies.

Because the site was not included in the protection registers and did not have the status of a monument, and there was no experience in the restoration of modern buildings in Ukraine (in Soviet times, a few modern buildings were restored only in the Russian Federation—e.g., ZIL Palace of Culture designed by the Vesnin brothers), the restoration did not involve careful selection of measures to preserve the authenticity of the Derzhprom building. The selected plaster did not even have any visual resemblance to the original stucco, the new window systems had a simplified geometry of profiles and filling with modern double-glazed windows, and stained-glass systems were replaced by large single-glazed windows. A potential globally important monument was placed at risk. This catalyzed discussions on the need to give the building the legal status of a monument and introduce alternative restoration solutions to the current project.

In 2004, the first international research-to-practice conference „Constructivism in Ukraine” was held in Kharkiv, organized by the Ukrainian Branch of the ICOMOS together with the Kharkiv State Technical University of Construction and Architecture (KhDTUBA). Among the foreign guests, the conference was attended by Polish scientists, with whom Kharkiv scientists had established close working relations a few years before the event. The results of the conference were a resolution to present the Derzhprom building as a nomination for inclusion in the UNESCO World Heritage List and strong recommendations to the management of JSC „Derzhprom” and municipal bodies to revise the project. The requirements for the project were met only in a fragmented way—the authentic plaster was partially restored and the central stained glass windows on the main stairwells were replaced.

In December 2005, the restoration was abruptly suspended due to lack of funding and the building re-

mained in under-repaired condition with exposed concrete walls with no plaster. The indifference of the city authorities to the future of the Derzhprom building was criticized at the public hearings „Anniversary View of Kharkiv.” The hearings were attended by the Head of the Department of Architecture and Restoration of the Faculty of Architecture of the Gdańsk University of Technology R. Cielątkowska, who was upset by the inaction of the Kharkiv city authorities and the slowdown in the monument protection process.¹⁷ However, the activity of scientists did not lead to any practical changes—the movement for the preservation of the Derzhprom building and other modern monuments gradually stopped.

Stage 2. Ukrainian architecturalists joining the global discussion on the goals and prospects of protection of architectural heritage of the twentieth century (2005–2007)

During this period, higher educational institutions added studies of the history of Ukrainian avant-garde architecture to the state budget subjects of research programs and curriculums of vocation-oriented universities.¹⁸ Among the highlights of these years was the participation of Ukrainian scientists in international events—in France, Russia, and Poland. In December 2005, Professor O. Buryak took part in a workshop in Paris, organized by DOCOMOMO together with the Department of Architecture and Heritage of the Ministry of Culture and Communications of France and the Center for Advanced Studies, which was dedicated to the history and rehabilitation of European workmen’s clubs. It was there that Professor O. Bouryak met the then Head of DOCOMOMO M. Kashiato, who offered to establish a branch of her organization in Ukraine. Upon returning home, the Professor began working in that direction.

In 2006, the Ukrainian delegation took part in the International Scientific Conference „Heritage in Risk: Preservation of the 20th-Century Architecture and World Heritage” in Moscow, which was jointly organized by the ICOMOS, DOCOMOMO, and the World Monuments Fund. Over 170 specialists from 30 countries attended the conference. At the end of the event, the *Moscow Declaration on the Preservation of the 20th-Century Cultural Heritage* was drawn up, which recognized the outstanding contribution of the Soviet avant-garde of the 1920s and 1930s to global culture.¹⁹ It became a call to the leadership of the post-Soviet countries to launch state programs of international cooperation in the field of historical and architectural research, restoration and protection of architectural monuments of the twentieth century, including the creation of transnational projects with CIS countries to include prominent avant-garde monuments to the World Heritage List.

Since 2007, Ukrainian academics became regular participants of the International Conference in Gdynia —„Modernism in Europe—Modernism in Gdynia,”

Fig. 2. Old terminal of Kharkiv Airport after the restoration 6 2017; photo by O. Deriabina.

which later turned into one of the world's most authoritative platforms for discussing current issues and prospects for the preservation of Modern monuments.

Stage 3. Preparation for the Euro 2012 Football Cup as a catalyst for monument protection processes (2008–2011)

Works on restoration of the Derzhprom building facades were resumed in 2009 under public financing in preparation for the Euro 2012 Football Cup. The municipality initiated an architectural competition for the construction of a hotel within the complex of Freedom Square on the site of a small park.

Teachers and students of the Kharkiv State Technical University of Construction and Architecture were involved in the development of the program and participated in the competition. However, eventually, it turned out that the competition was simulated and the offer that was investment-attractive for the developer was chosen, which did not have any theoretical justification of the concept—it destroyed the integrity of the square's architectural complex with its scope in a pseudo-constructive way. The matter did not cause public resistance, and in 2010 the hotel was built.

At the same time, also within the framework of construction for Euro-2012, Kharkiv University took part in another project for the restoration of the old terminal of Kharkiv Airport (Fig. 2). Unlike the first one, it was completed, and the authenticity of the monument of Soviet architecture of the postwar period was preserved.

Stage 4. Establishment of the Ukrainian branch of DOCOMOMO and development of a program approach to the preservation of modern monuments (2011–2013)

Gradually, the history of individual pieces of Soviet architecture and its aesthetics began to attract local historians, non-academic researchers, public activists, and ordinary citizens. During 2006–2014, a rally to defend the Zhovten Cinema in Kyiv took place, initiated by the Cinema directorate and local public organizations (Fig.

3). The Cinema, as well as the Derzhprom building of the day, appeared to be exposed to a new developer that intended to demolish it since it had no protection status. In 2010, Zaporizhia artist Yu. Barannik started to hold exhibitions dedicated to Zaporizhia constructivism in his art space „LENIN” (later, „Barannik”). He brought together like-minded people who initiated themed tours, as well as managed to include prominent pieces of the Zaporizhia avant-garde to the local lists of immovable landmarks. At the same time, O. Burlaka launched the Local Modernisms Project, dedicated to facilities built in between the 1960s and the 1980s in post-Soviet countries, initiated by the Austrian Curator G. Schöllhammer, which was supported by the Visual Culture Research Center of the National University of Kyiv-Mohyla Academy.

A showcase event that demonstrated the degree of involvement of the general public in the process of preservation of modern monuments was the public discussion „Architectural Heritage of the Twentieth Century: from Preservation to Use,” organized by K. Dmytrenko sponsored by Heinrich-Böll-Stiftung, which took place in Kyiv Architect's House in May 2011 on the occasion of the opening of the exhibition „Constructivism and Postconstructivism in Kyiv: 1924–1941–1954.”²⁰ The discussion was devoted to the practical issues of using the monuments of the architectural heritage of the twentieth century in modern Kyiv. It was attended by theorists of architecture and culture researchers, historians, representatives of public organizations, enthusiasts.

In June 2011, at the initiative of scientists of KhDTUBA and the Lviv Polytechnic, an organizational meeting of the Ukrainian Branch of DOCOMOMO took place in Kharkiv after six years of preparation, which served to consolidate professionals and the public not indifferent to the preservation of Ukrainian monuments of Modern architecture and the intensification of protection processes in Ukraine. The first two conferences of the Ukrainian Branch of DOCOMOMO „Ukrainian Architectural Avant-Garde. Definition and Protection” and „Architecture of Ukraine. 1955–1975. Second Wave of Modernism” took place in 2012 and 2013 in Kharkiv. Due to the conferences, Ukrainian modernist architecture became known to the world scientific community—they were attended by scholars from France, Finland, Germany, the United States, the Netherlands, Russia, Spain, and other countries. The measures also had a positive impact at the community level. Roundtables with foreign experts, which were devoted to, among other issues, the future of the Derzhprom building, intensified the process of inclusion of the facility into the national register and the tentative UNESCO World Heritage List. The regional department of architecture started preparing documents for the inclusion of the Derzhprom building in the national register.

The invasion of the territory of Donetsk and Luhansk regions by Russian troops and the occupation of Crimea

in 2014 limited the possibility of holding mass events involving foreigners. DOCOMOMO Ukraine's activities were suspended until 2017.

Later, during the period from 2017 to 2019, three international conferences of DOCOMOMO Ukraine were held in Kharkiv, but they no longer had such wide international publicity. Meanwhile, higher education institutions continued to study the architecture of the twentieth century and cooperate in other international projects. Thus, during 2016–2019, the Kharkiv and Odesa National Universities of Construction and Architecture took part in the research and educational project „Unloved Heritage of the ‘Socialist City’? Strategies for Planning Sustainable Urban Development of Large Settlements from the 1960s and 1970s” with the support of Volkswagenstiftung, which aimed to study areas of large scale residential development in post-Soviet countries.²¹

Stage 5. Stagnation of monument protection processes through new socio-political conditions in Ukraine and inclusion in the processes of the Ukrainian community (2014–2015)

The events of 2014 affected the cohesion of civil society in the general and inspired establishment of public organizations, the activities of which were aimed at solving problems related to the development of Ukrainian cities. One of the focuses of such organizations was the preservation of Ukrainian architectural heritage, in particular the architecture of the twentieth century.

An additional incentive for activists was the adoption in 2015 of *Law On the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Regimes, and Prohibition of Propaganda of Their Symbols*, which required public discussions with the involvement of general public to define the boundaries of the concept „communist symbols” when it came to the loss of 70 years' piece of Ukrainian culture.²² In parallel with the discussions, various educational initiatives aimed at raising awareness of the value of twentieth-century architecture began to develop among the population, such as themed tours, public lectures, organization of educational events (e.g., the educational program of Living History Studios *Soviet Past of Ukraine: Forget or Remember*, 2017).

In 2017, events took place that became another catalyst for protection processes aimed at preserving the Derzhprom building. The reason was the initiative of the Kharkiv municipality to hold a pseudo-tender and install a huge pseudo-classical column in the middle of the Modernist Freedom Square, in front of the Derzhprom building, which was immediately popularly called „scarecrow.” Non-governmental organizations NGO „City Reforms,” NGO „Kharkiv Anti-Corruption Center” and architect-activist B. Volynskiy held a campaign to protect Freedom Square, which included protests, the involvement of regional and national media, appeals to the Ministry of Culture of

Fig. 3. Zhovten Cinema in Kyiv after the restoration, 2015; photo by <https://uk.wikipedia.org/>.

Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine, attracting the attention of international monument protection organizations, as well as legal proceedings.²³ In 2018, according to the court decision, the results of the „tender” were canceled, as well as the decision to start construction work; the claims of the municipal authorities were also not sustained. This action became an inspiring example of community victory over a corrupt state system. Due to the protest campaign, the process of the Derzhprom building's inscription onto the State Register of Immovable Monuments of Ukraine was accelerated, and in January 2018 the Derzhprom building became a monument of national importance, which allowed it to be included on the Tentative UNESCO World Heritage List. The process of the further promotion of the Derzhprom building to the World Heritage List in 2019 was again deadlocked due to systemic reasons by the operation of departments of the Ministry of Culture of Ukraine.

Another positive example of the victory of Ukrainian public activists was the preservation of the UkrISTEI building (the so-called „Dish”) (Fig. 4). In 2017, the #savekyivmodernism initiative group was formed in Kyiv, the members of which decided to unite to exercise public control over the condition of prominent buildings of Ukrainian Modernism of 1960–1985. During 2017–2019, they conducted a protection campaign, which involved the author of the project—architect F. Yur'yiv, and with the wide support of the Ukrainian architectural community as well as the international community, an alternative restoration project was developed for the building, the main purpose of which was to recreate the original appearance of the institute and preserve the concert hall with unique acoustics.

Projects with involvement of the community, dedicated to research and activities to preserve the architectural heritage of the twentieth century started to be developed in the territory of Ukraine. In 2018, Ukrainian artists and cultural researchers from Uzhhorod, Kharkiv, and Kyiv proposed nominating the central modernist quarter of Maly Galaliv in Uzhhorod to the World Heritage List. That same year, research of the Sixth Village (Socialist City) in Zaporizhia was started, aimed at the development of scientific and design doc-

Fig. 4. Visualization of the restored UkrINTEI building in Kyiv, 2019; project of #savekyivmodernism initiative group; photo by <https://pragmatika.media/news/v-otkrytom-dostupe-pojavilsja-projekt-rekonstrukcii-kievskoj-tarelki/>.

umentation for the inclusion of the Sixth Village in the tentative UNESCO World Heritage List.

Outside the framework of higher education establishments, in 2017, Zaporizhia hosted the International Conference „Universality of the Phenomena of Zaporizhia Modernism and the Bauhaus School. Issues of Modernist Heritage Preservation.” The conference was held as a part of the large-scale project „Bauhaus – Zaporizhzhia,” which included an exhibition at the „Barannik” Gallery, the project „My Socialist City” from the NGO „Garden City,” as well as a workshop on the revitalization of urban settlement (micro rayon) involving Ukrainian and German students. The project was organized by the Consulate General of Germany in Donetsk in partnership with the NGO „Urban Forms Center,” the „Barannik” Gallery, and Professor Thomas Flierl. The conference resulted in the opening of the Zaporizhzhya Constructivism Museum.

An important event in 2019 was the publication of a book by non-academic researchers O. Bykov and Ie. Gubkina *Soviet Modernism. Brutalism. Postmodernism. Buildings and Structures in Ukraine of 1955–1991*, the main purpose of which was the attempt to rethink the period in global historical and political contexts. The study was the first attempt to inventory the architecture of Ukrainian postwar Modernism.²⁴ In 2020, the authors are in the process of preparation of a large-scale exhibition dedicated to the history of Ukrainian architecture, where considerable attention will be paid to the architecture of the twentieth century.

Prospects for further development of the domestic system of inventory and preservation of Modern architectural heritage

Today the architectural heritage of the twentieth century in Ukraine requires special attention from the state and the community—thousands of potential monuments of modern architecture continue to be destroyed and lose their authenticity annually. „Their losses are irreparable, since cultural monuments are al-

ways unique, always associated with a certain era, with certain artists. Every monument is destroyed forever, wounded forever.”²⁵

B. Yerofalov considered the reason for the decline of monument protection in Ukraine was the rudimentary nature of the mechanisms inherited from Soviet times, where centralized management, budget (state) money was spent primarily on the registration of monuments (description, research, to a lesser extent, cataloging), and then on one-time repair (restoration). However, this only led to the decline of the industry, as the life of the monument could be maintained only when it was included in the financial and economic systems.²⁶

N. Kondel-Perminova developed these concepts about the systematic organization of monument protection, considering the monument of architecture and urban planning as an immovable antique, which involved interaction of three areas—culture, law, and finance. She proposed adaptation and implementation of American national programs to recreate the uniqueness of historical cities. Prospects for gradual and simultaneous deployment in four directions: design (improvement of the appearance of urban areas through the restoration of buildings and structures, construction of new buildings and landscaping); organization (reaching a consensus between all stakeholders); promotion (advertising of monuments to attract buyers, potential investors, business); economic restructuring (strengthening the economic base of the area, creating new opportunities).²⁷

Because of this, ensuring the preservation of the heritage of Ukrainian modern architecture is possible upon condition that, on the one hand, a normal architectural market with all functioning channels of reproduction of architectural professionalism is developed, and on the other hand, monument protection activities based on outdated principles of centralized management inherited from the Soviet system are restructured. Fulfillment of these requirements will ensure the sustainability of procedures for the identification, selection, and protection of architectural monuments, and the protection of monuments will be less dependent on current political, social, and economic processes. Among the key measures, the following should be mentioned:

- conducting historical, architectural and multidisciplinary studies of Ukrainian architecture of the twentieth century;
- the popularization of scientific knowledge about modern monuments in Ukraine and abroad, conducting PR campaigns, publishing topic-specific directories, manuals, books, organizing excursions, public lectures, discussions with the involvement of government officials and foreign experts;
- publication and regular updating of professional educational literature—textbooks for architectural and humanities universities; development of educational programs aimed at educating students—courses, summer schools, extracurricular activities;

- development of municipal development programs taking into account the potential of modern architectural monuments in strengthening the cultural attractiveness of the area;
- decentralization of inventory processes and creation of an authoritative consulting scientific institution based on existing ones (departments of specialized universities or DOCOMOMO Ukraine), which could control the quality of processes and provide methodological, technical and professional advice;
- development and deployment of inventory programs of various topics and scope (since there has been an increase in the role of non-professional structures in recent years, it will be appropriate to introduce methods similar to the inventory programs of the Netherlands, which involved a wide network of volunteers and third parties);
- documentation of monuments and their complexes following modern standards of international monument protection organizations;
- based on the accumulation of scientific knowledge and the results of inventories, the inclusion of the monuments of modern architecture and urban planning in the monument protection registers—local, state, UNESCO World Heritage List.

Conclusions

1. It was found that the inclusion of the concepts about the monuments of modern architecture in Ukraine was associated with the delay of some reforms in Ukraine that would have a positive impact on the functioning of the entire system of architectural and urban planning activities, including on

overcoming many archaic remnants in the organization of architectural research and training of architects – the inheritance of politically dependent Soviet mechanisms of selection of monuments and their inclusion in monument protection registers, with the slow general development of monument protection activities in the years of independence, the low general level of public responsibility, insufficient popularization of knowledge about the cultural significance of the architectural heritage of the nineteenth and the twentieth century, and a whole range of interrelated national economic, social, cultural and political issues.

2. Five stages of formation of monument protection practice aimed at preserving the modern architectural heritage in Ukraine have been identified, deployment of which depended on the interest of state bodies in the restoration of certain structures as image projects, local history and scientific research by individual scholars, enthusiasts, interest in the issue of public organizations, diverse interaction with foreign scientists and relevant international organizations.
3. It is proposed to further develop some tasks that would ensure the institutional effectiveness and systemic integrity of all work related to the study and protection of the entire national heritage of Modern architecture: deployment of a system of historical, architectural and multidisciplinary studies; formation of a decentralized inventory system for study and preservation of the monuments of Modern architecture; development of municipal development programs; initiation and development of pedagogical and educational programs.

References / Bibliografia

Source texts / Teksty źródłowe

- Antonenko Nadiia, *Monument of modern architecture in the context of architectural culture of the second half of the twentieth century*, Ph.D. Thesis, Kharkiv 2019, p. 240.
- Bouryak Alexander, Rusanova Mariia, *Why the magnificent architecture of early Ukrainian modernism is little known in the world and is not popular in Ukraine*, Architecture of the 20th century research and popularization in Gdynia and Europe, Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni, Gdynia 2019.
- Cherkasova Ekaterina, *The public value of the architectural heritage of the Soviet avant-garde. Methods of preserving objects of architecture and urban planning*, „Problems Of Theory And History Of Architecture 2008”, No. 8, p. 128–135.
- Erofalov Boris, *Post-Soviet city*, Kyiv 2002, p. 112.
- Gubkina Yevgeniya, *Soviet modernism. Brutalism. Post-modernism. Buildings and structures in Ukraine 1955–1991*, Kyiv 2020, p. 258.
- Kondel-Perminova Nataliia, *Integration of monuments of architecture and urban planning in the modern socio-cultural context* „Modern Problems of Research, Restoration and Preservation of Cultural Heritage” 2008, No. 5, p. 94–111.
- Kondel-Perminova Nataliia, *Preservation of architectural and urban heritage of Ukraine in the context of urban development*, „Modern Problems of Research, Restoration and Preservation of Cultural Heritage” 2009, No. 6, p. 92–116.
- Kreiser Iryna, *The Fate of the State Industry in Our Hands*, Bulletin of the KhDAMG, 2008, No. 12, p. 82–86.
- Paper for the Proceedings of International Conference „Heritage at Risk. Preservation of 20th Century Architecture and World Heritage” Moscow, April 17–20 2006.
- Remeshylo-Rybchynska Olena, Baev Andrii, Rybchynsky Adrian, *On the problem of preserving the heritage of residential architecture of functionalism in Lviv*, „Bulletin of the National University Lviv Polytechnic” 2013, No. 757, p. 310–314.

Rychkov Pyotr, *Kharkov as a capital of Soviet-Ukrainian modernism*, „TEKA Komisji Architektury. Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2008, vol. IV A, p. 116–133.

Smolenskaya Svitlana, *Architecture of avant-garde modernism in Ukraine: genesis and heritage*, Kharkiv 2017, p. 477.

Smolenska Svitlana, *Ukraine: The Destruction of the Soviet Heritage*. Heritage at Risk, 2015, p. 133–135.

Vesel Pavlo, *Architectural heritage of Ukraine of the Soviet period, the criteria for recognizing its objects as „monuments” and the chances of state protection*, „Urban Planning and Spatial Planning” 2013, No. 64, p. 87–95.

Secondary sources / Opracowania

Chepkounova Iryna, *Some questions on the restoration of constructivist buildings, illustrated with the Tsentrosoyuz Building, Moscow (Le Corbusier, 1928–35)*, Paper for the Proceedings of First International DOCOMOMO Confer-

ence, Eindhoven, September 12–15, 1990, p. 33.

Cherkes Bogdan, *National identity in the architecture of the city*, Lviv 2008, p. 268.

Engel Barbara (ed.), *Mass Housing in the Socialist City. Heritage, Values, and Perspectives. Case Studies in Germany, Russia, and Ukraine*, Łódź 2019, p. 240.

Likhachev Ddimtriy, *Ecology of culture / The past to the future*, Moscow 1985, p. 50–62.

Lwów nowoczesny / Lviv and modernity, Kraków 2017, p. 357.

Mykhaylyshyn Olena, Linda Svitlana, *Kościoty rzymskokatolickie międzywojennego Wołynia: ich powstanie i zachowanie w kontekście pamięci/zapomnienia*, „Zarządzanie w kulturze” 2016, vol. 17 (3), p. 243–261.

Pszczółkowski Michał, *Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921–1939*, Łódź 2016, p. 156.

Zvonitsky Eduard, Leibfreid Alexander, *Derzhprom*, Kharkiv 1992, p. 73.

¹ N.V. Antonenko, *Monument of modern architecture in the context of architectural culture of the second half of the twentieth century*, Ph.D. Thesis, Kharkiv 2019, p. 240.

² S.O. Smolenskaya, *Architecture of avant-garde modernism in Ukraine: genesis and heritage*, Sc.D. Thesis, Kharkiv 2017, p. 477.

³ A. Bouryak, M. Rusanova, *Why the magnificent architecture of early Ukrainian modernism is little known in the world and is not popular in Ukraine*, Architecture of the 20th century research and popularization in Gdynia and Europe. Modernizm w Europie – modernizm w Gdyni, Gdynia 2019.

⁴ S.O. Smolenskaya, op. cit.

⁵ P.A. Rychkov, *Kharkov as a capital of Soviet-Ukrainian modernism*. „TEKA Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych” 2008, vol. IV A, p. 116–133.

⁶ P. Vesel, *Architectural heritage of Ukraine of the Soviet period, the criteria for recognizing its objects as „monuments” and the chances of state protection*, „Urban Planning and Spatial Planning” 2013, No. 64, p. 87–95.

⁷ I.I. Kreiser, *The Fate of the State Industry in Our Hands*, „Bulletin of the KhDAMG” 2008, No. 12, p. 82–86.

⁸ O.I. Remeshylo-Rybchynska, A.A. Baev, A.A. Rybchynsky, *On the problem of preserving the heritage of residential architecture of functionalism in Lviv*, „Bulletin of the National University Lviv Polytechnic” 2013, No. 757, p. 310–314.

⁹ O. Mykhaylyshyn, S. Linda, *Kościoty rzymskokatolickie międzywojennego Wołynia: ich powstanie i zachowanie w kontekście pamięci/zapomnienia*, „Zarządzanie w Kulturze” 2016, vol. 17 (3), p. 243–261.

¹⁰ M. Pszczółkowski, *Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921–1939*, Łódź 2016, p. 156.

¹¹ *Lwów nowoczesny / Lviv and modernity*, Kraków 2017, p. 357.

¹² N. Kondel-Perminova, *Preservation of architectural and*

urban heritage of Ukraine in the context of urban development, „Modern Problems of Research, Restoration and Preservation of Cultural Heritage” 2009, No. 6, p. 92–116.

¹³ B. Yerofalov, *Post-Soviet city*, Kyiv 2002, p. 112.

¹⁴ I. Chepkounova, *Some questions on restoration of constructivist buildings, illustrated with the Tsentrosoyuz Building in Moscow (Le Corbusier, 1928–35)*, Paper for the Proceedings of First International DOCOMOMO Conference (Eindhoven, September 12–15, 1990), p. 33.

¹⁵ B.S. Cherkes, *National identity in the architecture of the city*, Lviv 2008, p. 268.

¹⁶ E.M. Zvonitsky, A.Y. Leibfreid, *Derzhprom*, Kharkiv 1992, p. 73.

¹⁷ I.I. Kreiser, *The Fate of the State Industry in Our Hands*, Bulletin of the KhDAMG, 2008, No. 12, p. 82–86.

¹⁸ E.T. Cherkasova, *The public value of the architectural heritage of the Soviet avant-garde. Methods of preserving objects of architecture and urban planning*, „Problems Of Theory And History Of Architecture” 2008, No. 8, p. 128–135.

¹⁹ Paper for the Proceedings of International Conference „Heritage at Risk. Preservation of 20th Century Architecture and World Heritage”, Moscow, 17–20 April 2006.

²⁰ K. Dmitrenko, *Architectural heritage of the twentieth century: from preservation to use*, <https://ua.boell.org/uk/2011/02/05/architekturna-spadshchina-hh-stolitya-vid-zberezheniya-do-vikoristannya> (accessed: 26 VI 2020).

²¹ B. Engel (ed.), *Mass Housing in the Socialist City. Heritage, Values, and Perspectives. Case Studies in Germany, Russia, and Ukraine*, Berlin, p. 240.

²² S. Smolenska, *Ukraine: The Destruction of the Soviet Heritage*, „Heritage at Risk” 2015, p. 133–135.

²³ Y. Gubkina, O. Hatherley, *Modernist Kharkiv: behind the battle to protect avant-garde architecture in post-Maidan*

Ukraine, available at: <https://www.calvertjournal.com/articles/show/8568/modernist-kharkiv-battle-protect-avant-garde-architecture-maidan-ukraine>.

²⁴ Ye. Gubkina *Soviet modernism. Brutalism. Post-modernism. Buildings and structures in Ukraine 1955–1991*, Київ 2019, p. 258.

²⁵ D.S. Likhachev, *Ecology of culture / The past to the future*,

Moscow 1985, p. 50–62.

²⁶ B. Yerofalov, *Post-Soviet city*, Kyiv 2002, p. 112.

²⁷ N. Kondel-Perminova, *Integration of monuments of architecture and urban planning in the modern socio-cultural context*, „Modern Problems of Research, Restoration and Preservation of Cultural Heritage” 2008, No. 5, p. 94–111.

Abstract

This paper provides a historical and genetic analysis of organizational efforts of the professional community and the public, which were aimed at preserving the monuments of Ukrainian architecture of the twentieth century, and reconstruction of the process of formation of activities that unfolded during the period between the 1990s and the 2010s. The conditions of its development and the main reasons for the stagnation of the processes are clarified: delay in several reforms related to the general development of the system of architectural and urban planning. The determined driving forces of the process are public authorities interested in the implementation of image projects, the research community, public activists, relevant international organizations. The periodization has been worked out, five stages of formation of the practice have been singled out, which differed from each other in the following essential features: support from the authorities, degree of involvement of the public, research community and international organizations, the scale of extension and performance results. The promising areas of development of monument protection activity in Ukraine concerning the preservation of modern architecture are offered: conducting research, popularization of modern architecture, development of municipal programs, decentralization of processes, implementation of international standards, development of themed educational programs.

Streszczenie

Artykuł przedstawia historyczną analizę oraz genezę działań organizacyjnych społeczności zawodowych i społeczeństwa, których celem było zachowanie zabytków ukraińskiej architektury XX wieku oraz rekonstrukcja procesu formacji działań, a które miały miejsce w okresie pomiędzy latami dziewięćdziesiątymi XX wieku i drugą dekadą XXI wieku. Warunki ich rozwoju oraz główne przyczyny stagnacji tych procesów zostały wyjaśnione opóźnieniem wielu reform związanych z ogólnym rozwojem systemu planowania architektonicznego i urbanistycznego. Ustalono siły napędowe procesu to władze publiczne zainteresowane realizacją projektów o charakterze wizerunkowym, środowisko badawcze, aktywiści publiczni oraz odpowiednie organizacje międzynarodowe. Przedstawiono periodyzację obejmującą 5 etapów formowania się praktyki, które różnią się między sobą następującymi cechami: poparciem władz, stopniem zaangażowania społeczeństwa, społeczności badawczej oraz organizacji międzynarodowych, skalą zasięgu i efektywnością. Istnieją obiecujące obszary dla rozwoju działalności konserwatorskiej na Ukrainie odnośnie do ochrony nowoczesnej architektury: prowadzenie badań, popularyzacja nowoczesnej architektury, rozwój programów miejskich, decentralizacja procesów, wprowadzanie międzynarodowych standardów, rozwój tematycznych programów edukacyjnych.

Agata Mikrut*

orcid.org/0000-0002-4703-8167

Krystian Sikorski**

Przyczynek do badań nad historią konserwacji zabytków w Galicji

Contribution to Studies on Heritage Conservation in Galicia

Słowa kluczowe: konserwacja, ochrona zabytków, inwentaryzacja, dziedzictwo kulturowe, Galicja

Keywords: conservation, monument protection, survey, cultural heritage, Galicia

Wprowadzenie

Współczesne polskie konserwatorstwo w dużej mierze ukształtowane jest na gruncie doświadczeń i doktryn wypracowanych pod zaborami. Początki polskiej opieki nad zabytkami związane są z obszarem Galicji, gdzie zwłaszcza na przełomie XIX i XX wieku formowały się grona konserwatorów dążących do zachowania dziedzictwa kulturowego narodu. Istotne regulacje prawne i zasady działań służb konserwatorskich zostały wprowadzone w życie po odzyskaniu niepodległości, a potem rozwijane i przeobrażane po II wojnie światowej. Ich podwaliną stały się jednak utworzone pod zaborem austriackim idee i modele działań konserwatorskich. Przedstawienie początków kształtowania szeroko pojętego konserwatorstwa i powiązanej z nim praktyki konserwatorskiej wydaje się niezbędne, by zrozumieć aktualne kierunki i metody działań dążących do skutecznej ochrony kulturowego dziedzictwa kraju.

W celu przedstawienia historii formowania się doktryn i modeli działań konserwatorskich na ziemiach południowo-wschodnich przyjęto ramy czasowe od pierwszego rozbioru Polski do odzyskania niepodległości. To właśnie ze względu na rosnące w tym czasie zainteresowanie ochroną i utrzyma-

Introduction

Undoubtedly, contemporary Polish conservation has been shaped primarily by experience gained and doctrines formulated during the partition period. The beginnings of Polish monument preservation are strongly linked to Galicia, where conservation circles who strived to preserve the nation's heritage operated towards the end of the nineteenth and the start of the twentieth century. Essential legal regulations and principles of conduct for conservation services were introduced after Poland regained its independence, and were later developed and transformed after the Second World War. However, it is the models and ideas of conservation developed in the Austrian partition that became their foundation. The presentation of the beginnings of the evolution of broadly understood conservation and its associated conservation practice appears to be necessary to understand current directions and methods of action aimed at effectively protecting the country's cultural heritage.

To present the history of the formation of conservation doctrines and models in south-eastern territories, the authors chose the period between the first partition of Poland and the moment when it regained its independence. This period stands out in the history of Polish conservation in terms of interest in protecting and preserving material heritage. The process of the development of this

* mgr inż. arch., Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

** mgr inż., Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

* *M.Sc., Eng., Arch., Rzeszów University of Technology*

** *M.Sc., Eng., Rzeszów University of Technology*

Cytowanie / Citation: Mikrut A., Sikorski K. Contribution to Studies on Heritage Conservation in Galicia. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:16–27

Otrzymano / Received: 30.04.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.05.2020

doi: 10.48234/WK62GALICIA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

niem dziedzictwa materialnego okres ten wyróżnia się w historii polskiego konserwatorstwa. Rozwój tej dziedziny niewątpliwie związany jest z Galicją i działalnością konkretnych gremiów specjalistów. Ograniczenia wynikające z ówczesnej sytuacji politycznej sprawiły, że uwaga dotycząca opieki nad zabytkami została skierowana na kształtowanie i rozwijanie podstaw teoretycznych. Idee przyświecające ochronie materialnych dóbr narodowych nierzadko spotykały się z niezrozumieniem lub obojętnością, konieczne więc było uwrażliwianie i edukowanie szerszych warstw społeczeństwa. Pierwsze inicjatywy dotyczące ochrony zabytków pojawiły się wśród wykształconych i świadomych elit, które kolekcjonując dzieła sztuki, a także dbając o własne posiadłości, przyczyniały się do zachowania pamięci o dziedzictwie pokoleń. Pod zaborami stopniowo budząca się myśl konserwatorska była przejawem patriotyzmu i pragnień zachowania tożsamości narodowej.

Wśród głównych założeń związanych z konserwacją zabytków podstawą stało się prowadzenie inwentarza obiektów zabytkowych i gromadzenie ich dokumentacji, zwłaszcza przeprowadzanie inwentaryzacji. Konieczność sporządzania inwentaryzacji prawnie uregulowano dopiero po I wojnie światowej, ale w Galicji dzięki działaniom grup konserwatorskich tradycja inwentaryzowania zabytków była praktykowana znacznie wcześniej i to pomimo ograniczeń ekonomicznych.

Świadomość jednostek, śmiało prezentujących swoje poglądy i wskazujących potrzebę podjęcia niezbędnych działań, prowadziła do zawiązywania organizacji (zrzeszających architektów, historyków, konserwatorów), które wypracowały podstawy działalności późniejszych państwowych instytucji konserwatorskich i rozwoju współczesnego konserwatorstwa.

Stan badań

Formowanie się idei konserwatorskich w Galicji zawarte jest w licznych publikacjach prezentujących ogólny proces kształtowania polskiej doktryny konserwatorskiej na tle tendencji europejskich. Niezwykle interesująca, zwłaszcza z faktograficznego punktu widzenia, jest publikacja Jarosława Wojciechowskiego *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce* z roku 1931, przedstawiająca działania zmierzające do ochrony polskich zabytków w kontekście sytuacji panującej w poszczególnych zaborach. Autor, opisując opiekę nad zabytkami do wybuchu I wojny światowej, podkreślił dorobek ówczesnych konserwatorów działających na terenie Galicji. Jego zdaniem podejmowane przez nich inicjatywy przyczyniły się nawet do rozkwitu ruchu konserwatorskiego w zaborze rosyjskim¹. Tematykę związaną z historią konserwacji zabytków w Polsce podjął m.in. Jerzy Frycz w pracy *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*. Autor

discipline is undoubtedly linked with Galicia and the activity of specific groups of specialists within the Austrian partition. The limitations rooted in the period's political situation directed the attention associated with monument preservation towards shaping and developing its theoretical basics. The overarching ideas behind the protection of national material goods often met with misunderstanding or indifference. In parallel to the actions being undertaken, it was necessary to sensitize and educate broader strata of society. The first initiatives concerning the protection of monuments were associated with educated and informed elites, persons who, while collecting artworks and maintaining their estates, contributed to the preservation of memory about the heritage of generations.

During the partitions, then-nascent conservation thought was a manifestation of patriotism and the preservation of national identity despite the different political situation.

Among the main assumptions tied to monument conservation, it became essential to keep a record of historical sites and collect their documentation, and to perform building surveys in particular. The necessity to perform building surveys became legally regulated only after the First World War. Meanwhile, in Galicia, due to the activity of conservation groups, the tradition of performing building surveys was practiced much earlier and in spite of economic limitations.

The awareness of individuals who boldly presented their views and pointed to the need to take necessary action led to the formation of organizations (associating architects, historians and conservators), which formulated the foundations for the activity of later state conservation institutions and the development of contemporary conservation.

The current state of research

Reports on the history of the formation of conservation ideas in Galicia are largely included in numerous publications that present the general process of the emergence of Polish conservation doctrine against the background of European tendencies.

Jarosław Wojciechowski's *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, which presents activities aimed at protecting Polish monuments in the context of the situation in each partition, is especially interesting, particularly from a factographic point of view. The author, who described monument preservation after the outbreak of the First World War, highlighted the work of the period's conservators who operated in Galicia. He argued that their initiatives contributed to the flourishing of the conservation movement in the Russian partition.¹

The subject matter associated with the history of monument conservation in Poland was also discussed by, among others, Jerzy Frycz, who, in the publication entitled *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918* collected and presented a broad range of information concerning the beginning of the shaping and development of Polish conservation thought.²

szeroko zebrał i przedstawił wiadomości dotyczące początków kształtowania i rozwijania polskiej myśli konserwatorskiej². Do historii polskiej konserwacji często nawiązywał Jan Zachwatowicz, m.in. w artykule *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków* przedstawił kolejne fazy kształtowania myśli konserwatorskiej w Polsce³.

Problematykę tę opisywał również Edmund Małachowicz w publikacji *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, gdzie podkreślił przede wszystkim rolę Krakowa w kształtowaniu poglądów polskiej doktryny konserwatorskiej⁴.

W ostatnich latach historią konserwacji w Galicji szerzej zajmował się Bogusław Szmygin, sięgając początków procesu rozwoju idei i metod konserwatorskich na ziemiach polskich. W pracy *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku* jeden z podrozdziałów w całości poświęcił Galicji. Podkreślił, że na przełomie XIX i XX wieku była ona dominującym ośrodkiem formowania się polskiego konserwatorstwa⁵.

Początkowe inicjatywy zmierzające do kształtowania polskiej opieki nad zabytkami

Początkowe ruchy mające na celu poszanowanie świadectw przeszłości poprzez upamiętnienie i zabezpieczenie przybierały formę, którą najłatwiej zdefiniować jako kolekcjonerstwo. Działania ograniczały się do powiększania zbiorów rodowych o kolejne zabytki ruchome, których konserwację powierzano doświadczonym technikom⁶. Do mecenasów kultury zaliczyć należy rodziny królewskie, rody książęce oraz szlachtę. Obok Ossolińskich, Radziwiłłów, Zygmunta Augusta, Jana III Sobieskiego, Stanisława Augusta Poniatowskiego wyróżnić należy Izabelę z Flemingów Czartoryską, fundatorkę „Domu gotyckiego” i „Świątyni Sybilli”, uważaną za prekursorkę muzealnictwa⁷. Podkreślić należy, że ówczesni kolekcjonerzy dzieł sztuki opowiadali się za poszanowaniem dziedzictwa kulturowego innych narodów – postawę tę można określić jako pionierską na tle krajów europejskich⁸.

Kolejnym ruchem mającym na celu uświadomienie społeczeństwu potrzeby poszanowania osiągnięć minionych pokoleń był projekt Muzeum Narodowego pod patronatem Komisji Edukacji Narodowej. Niewątpliwym wpływ na jego formę, a także na kształt wszystkich późniejszych koncepcji muzealnych miał postulat Michała Mniszcha, który jeszcze w roku 1775 w dziele *Mysli względem założenia Musaeum Polonicum* zwracał uwagę na potrzebę gromadzenia informacji o zbiorach⁹. Wśród publikacji, których autorzy zwracali uwagę na potrzebę poznania własnej tożsamości, na wyróżnienie zasługuje opublikowana w roku 1786 praca Ksawerego Zubowskiego. Odrzucił on wcześniejsze koncepcje uwzględniające informacje przekazywane drogą ustną i jako jeden z pierwszych w Polsce zwrócił uwagę na konieczność inwentaryzacji

The history of Polish conservation was often referred to by Jan Zachwatowicz in his works on protecting historical structures. In the publication entitled *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, he presented the successive phases of the evolution of conservation thought in Poland³.

Edmund Małachowicz also discussed this subject matter in his publication entitled *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, wherein he primarily highlighted the role of Cracow in shaping the views of Polish conservation doctrine⁴.

In recent years, the history of conservation in Galicia has been studied by Bogusław Szmygin, who reaches to the beginnings of the process of the development of conservation ideas and methods in Polish lands in his publications. In *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, he devoted an entire subsection to Galicia. He stressed that it was the predominant centre of the formation of Polish conservation towards the end of the nineteenth and at the start of the twentieth century⁵.

Initial initiatives leading to the emergence of Polish monument preservation

The initial movements that intended to honor testimonies of the past by their remembrance and protection took on the form that can simply be defined as collecting. These efforts were limited to growing family collections by adding successive movable monuments, whose conservation was entrusted to technicians with experience in a given matter⁶. Patrons of culture primarily included royal families, princely houses and the nobility. Among the Ossolińskis, the Radziwiłłs, Sigismund August, John III Sobieski, Stanisław August Poniatowski, one should note Izabella Czartoryska nee Fleming, who, as the founder of „Dom Gotycki” and „Świątynia Sybilli” is believed to be a precursor of museology⁷. It is therefore justified to stress the approach of period artwork collectors, who demanded that the cultural heritage of other nations be respected. This attitude can be described as pioneering against the background of European countries⁸.

Another movement whose goal was to inform society of the need to honor the achievements of past generations was the design of the National Museum under the patronage of the National Education Commission. The postulate of Michał Mniszech, who was a member at the time, and who noted the need to gather information about collections already in 1775 in his work *Mysli względem założenia Musaeum Polonicum*, undoubtedly impacted the Museum's form and all later museological concepts⁹. Efforts aimed at the development of education could open a way to the development of the individual and thus society as a whole.

Among publications whose authors noted the need to explore one's identity, of particular note is the work by Ksawery Zubowski from 1786, wherein he rejected earlier proposals that accounted for orally conveyed information. K. Zubowski, as one of the first in Poland to do so, noted the need to survey historical structures. Once again, Pol-

zabytków nieruchomych. Po raz kolejny polska myśl naukowa okazała się pionierska – zwracała uwagę na standardy dotyczące muzealnictwa i opisywania zbiorów, czym wyprzedziła rozporządzenia rządu francuskiego określone w 1790 przez Komitet Oświecenia Publicznego Konwentu Republiki Francuskiej¹⁰.

Idee i działania konserwatorskie w Galicji

Rozdzielenie ziem polskich pomiędzy państwa zaborcze niosło liczne konsekwencje wynikające z regulacji prawnych w poszczególnych krajach. Zmiana sposobu jurysdykcji wpływała bezpośrednio na wszystkie dziedziny życia, ograniczając wolność jednostki poprzez odebranie jej możliwości celebrowania swej historii i kultury. Podejście poszczególnych państw zaborczych do tej kwestii było różne, lecz miało wspólne znamiona wynaradawiania.

Sytuacja na ziemiach przyłączonych do korony austriackiej była dwójaka. Zaborca pomimo polityki depolonizacyjnej wykazywał względny szacunek do tożsamości narodowej Polaków, do ich języka i kultury. Z drugiej strony, m.in. poprzez obowiązkowy pobór do armii austriackiej, odprowadzanie podatków do obcego skarbu czy pozbawienie samodzielności przy podejmowaniu decyzji poprzez centralizację administracji w Wiedniu, podkreślał brak suwerenności. Celowym działaniem były też próby skłócenia społeczeństwa na tle etnicznym czy klasowym¹¹.

Rola centrum oświaty przypadła dawnej stolicy Polski, co ostatecznie skutkowało powstaniem w roku 1815 Rzeczypospolitej Krakowskiej. Nastroje społeczne spowodowane działaniami rządu austriackiego, np. przekształceniem dawnej siedziby królów Polski w koszary, nasilały patriotyzm sprzyjający rozwojowi tradycji narodowej. Zjawisko to znalazło swoje odzwierciedlenie w klasyfikacji obiektów zabytkowych i uzależnieniu ich rangi od znaczenia historycznego, co z kolei przełożyło się na pracę organizacji sponsorowanych częściowo z kasy Senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej. Następnym krokiem do unormowania reguł konserwacji było wydane przez Senat w roku 1820 zarządzenie ws. zasad inwentaryzacji zabytków¹². Ta najstarsza polska regulacja prawna skierowana była w głównej mierze do urzędów parafialnych, co wynikało z faktu, że nadzór nad zabytkami pełniło duchowieństwo¹³. Pisze o tym we wspomnieniach Józef Łepkowski, określając kościoły jako przekaźniki historii, które w odróżnieniu od dworów szlacheckich opowiadają o czasach minionych¹⁴.

Krokiem milowym, dokonanym w latach czterdziestych XIX wieku, była zmiana w postrzeganiu pamiątek przeszłości polegająca na dostrzeżeniu w nich walorów artystycznych. Przyczyniła się ona do formowania szkoły konserwacji i zapoczątkowała rozwój badań historii i znaczenia architektury. W tym miejscu należy podkreślić, że do zabytków nieruchomych początkowo przykładano mniejszą wagę, m.in.

ish academic thought could be labeled as pioneering, as it noted museological standards and those of describing museum collections, preceding the ordinances of the French government formulated in 1790 by the Committee of Public Enlightenment of the Convent of the French National Convention.¹⁰

Conservation ideas and efforts in Galicia

The division of Polish lands between the partitioning powers brought with it a range of consequences rooted in the character of legal regulations that shaped administration and which differed from the laws applicable in these countries. The change in the manner of jurisdiction directly affected all fields of life, limiting individual freedom by taking away the ability to celebrate one's history and culture. The approach of each partitioning power to this matter was different, but bore similar traces of denationalization by stripping citizens of their history's memory.

The situation in the lands incorporated into the Austrian crown was twofold. The partitioning state, apart from its policy aimed at depolonization, showed relative respect to the national identity of Poles, their language and culture. On the other hand, the introduction of a mandatory draft into the Austrian army, the stripping of the ability to make independent decisions by centralizing the administration and basing it in Vienna and causing the resultant redirection of tax funds to a foreign treasury expressed a lack of sovereignty. Here it should be noted that attempts at dividing society along ethnic or class lines were made deliberately.¹¹

The role of the centre of education came to be played by Poland's former capital, which effectively resulted in the establishment of the Republic of Cracow in 1815. Public sentiment brought on by the actions of the Austrian government, such as the adaptation of the former seat of Polish kings into a military barracks, was gradually reorienting towards patriotism and was conducive to the development of a cult of national traditions. This phenomenon was reflected in the approach to classifying historical structures, conditioning their rank on historical significance, which carried over to the work of organizations that were partially sponsored by the treasury of the Republic of Cracow Senate. The next step towards standardizing the precepts of conservation was the Senate resolution passed in 1820 which referred to the rules of surveying monuments.¹² This oldest Polish legal regulation was largely aimed at parish offices, which resulted from the fact that the clergy played a protective and supervisory role in relation to monuments.¹³ This argument is excellently supported by Józef Łepkowski in his memoirs of the Sącz lands, who described churches as conveyors of history, which, contrary to noble manors, speak of the past.¹⁴

The change in perceiving mementoes of the past, which was based on acknowledging their artistic value, was a milestone that took place in the 1840s. This change contributed to initiating the development of studying the history and significance of architecture. Here it should be noted that historical structures had initially been given less

ze względu na konieczność wykonywania pomiarów lub wspierania się na już istniejących¹⁵.

Pogląd traktujący o mniejszej uciążliwości okupanta należy odnieść do drugiej połowy XIX wieku, kiedy to Galicja stała się autonomią¹⁶. W konsekwencji braku zainteresowania ochroną polskich zabytków ze strony władz austriackich nasiliły się oddolne inicjatywy polskiego społeczeństwa¹⁷ i już pod koniec XIX wieku polski ruch konserwatorski stał się wyraźny.

Pierwszym ośrodkiem opiniotwórczym w Galicji był działający od roku 1848 Oddział Archeologii i Sztuk Pięknych przy Towarzystwie Naukowym Krakowskim (TNK), który w 1856 rozpoczął współpracę z Uniwersytetem Jagiellońskim. W ramach swej działalności organizacja ta wykonywała inwentaryzacje zabytków zarówno ruchomych, jak i nieruchomości, a także prace konserwatorskie. Ostatecznie TNK przekształcono w roku 1873 na Akademię Umiejętności, która w Komisji Historii Sztuki zrzeszała naukowców prowadzących prace naukowo-badawcze rzutujące na rozwój dziedziny¹⁸.

Utworzenie w roku 1853 C.K. Zentralkommission w Wiedniu doprowadziło do prawnej regulacji zasad opieki nad zabytkami¹⁹. Rozporządzeniem z 1856 zwierzchnictwo nad okręgiem krakowskim powierzono urzędującemu w Krakowie Pawłowi Popielowi²⁰, natomiast okręg lwowski podlegał prof. Franciszkowi Stroińskiemu²¹.

Autonomia galicyjska prowadziła m.in. do swobody w zakresie kultury i nauki, a co za tym idzie, pozwalała na kształtowanie własnych metod zachowania zabytków. Lata 60. XIX wieku przyniosły znaczące zmiany w Galicji Wschodniej²². W roku 1863 na stanowisko korespondenta został powołany Mieczysław Potocki, który jak zauważa Jerzy Frycz, przyczynił się do rozpoczęcia „prawdziwej konserwacji”²³. Uwaga konserwatorów skierowana była na poprawę relacji między zamieszkującymi te tereny Polakami i Rusinami poprzez opiekę nad zabytkami Rzeczypospolitej²⁴. Szansy na poszerzenie zbiorów inwentaryzacyjnych M. Potocki upatrywał we współpracy z urzędami²⁵. Należy tu podkreślić, że rozwój ochrony zabytków przebiegał na tych terenach wolniej niż w zachodniej części Galicji, będącej centrum oświaty i kultury niemal od początku trwania zaborów²⁶.

Przypadająca na lata 1873–1875 reorganizacja austriackiego departamentu ochrony zabytków doprowadziła do nieformalnego podziału obszaru Galicji na część zachodnią i wschodnią. Zarówno dla Galicji Zachodniej, jak i Wschodniej przewidziano podział na trzy typy zabytków: ruchome, nieruchome i archeologiczne. Za każdy z nich odpowiedzialność miał ponosić zwierzchnik. Ostatecznie praktyka, wypierając teorię, doprowadziła do sytuacji, w której spośród sześciu konserwatorów przypadających na Galicję dwóch sprawowało rządy w Galicji Zachodniej, a czterech w Galicji Wschodniej²⁷. Każdy konserwator powoływany był na pięcioletnią kadencję, natomiast korespondentów do swej pracy mianowała

attention due to the need to perform measurements or use existing ones.¹⁵ This change, which took place over many years, contributed to the formation of a school of conservation. Despite the difficult situation that placed Poland in the role of a vassal, the activity of organizations and the dedication of their members was conducive to the discipline's development.

The view as to the lesser harshness of the occupant should be referred to the second half of the nineteenth century, when Galicia became an autonomy.¹⁶ As a consequence of a lack of interest in the actual protection of Polish monuments by the central Austrian authorities, grassroots initiatives grew among Polish society.¹⁷ The Polish conservation movement became particularly visible towards the end of the nineteenth century.

The first opinion-forming centre in Galicia was the Archaeology and Art Section of the Cracow Academic Society (Oddział Archeologii i Sztuk Pięknych, Towarzystwo Naukowe Krakowskie, TNK) established in 1848. In 1858, it began cooperation with the Jagiellonian University. As a part of this activity, this organization performed surveys of both movable and immovable monuments. Its work was based on investigating previously found material testimonies of the past. Its competencies included performing conservation work as well. Ultimately, the TNK was reformed into the Polish Academy of Learning in 1873, which associated scholars conducting research work that impacted the discipline's development in the Arts History Commission.¹⁸

The establishment of the K. K. Zentralkommission in Vienna in 1853 led to the legal regulation of monument protection.¹⁹ As a part of an ordinance, supervision of the Cracow section was conferred upon Cracow-based Paweł Popiel,²⁰ while the Lviv section answered to Professor Franciszek Stroiński.²¹

The autonomy led to, among other things, more freedom in the fields of culture and science, thereby leading to the emergence of proprietary methods of monument conservation. The 1860s brought considerable changes in Eastern Galicia.²² In 1863, the post of correspondent was given to Mieczysław Potocki, who, as observed by Jerzy Frycz, contributed to the beginning of „true conservation.”²³ The policy of eastern conservators was focused on improving relationships between the Poles and Rusyns who inhabited the area by preserving the monuments of the Republic of Poland.²⁴ M. Potocki saw an opportunity to expand survey records in cooperation with administrative offices.²⁵ To understand the significance of the changes that took place in the eastern part of Galicia it is necessary to stress that the development of monument protection in these areas was slower than in the western part, which had been a centre of education and culture practically since the start of the partition period.²⁶

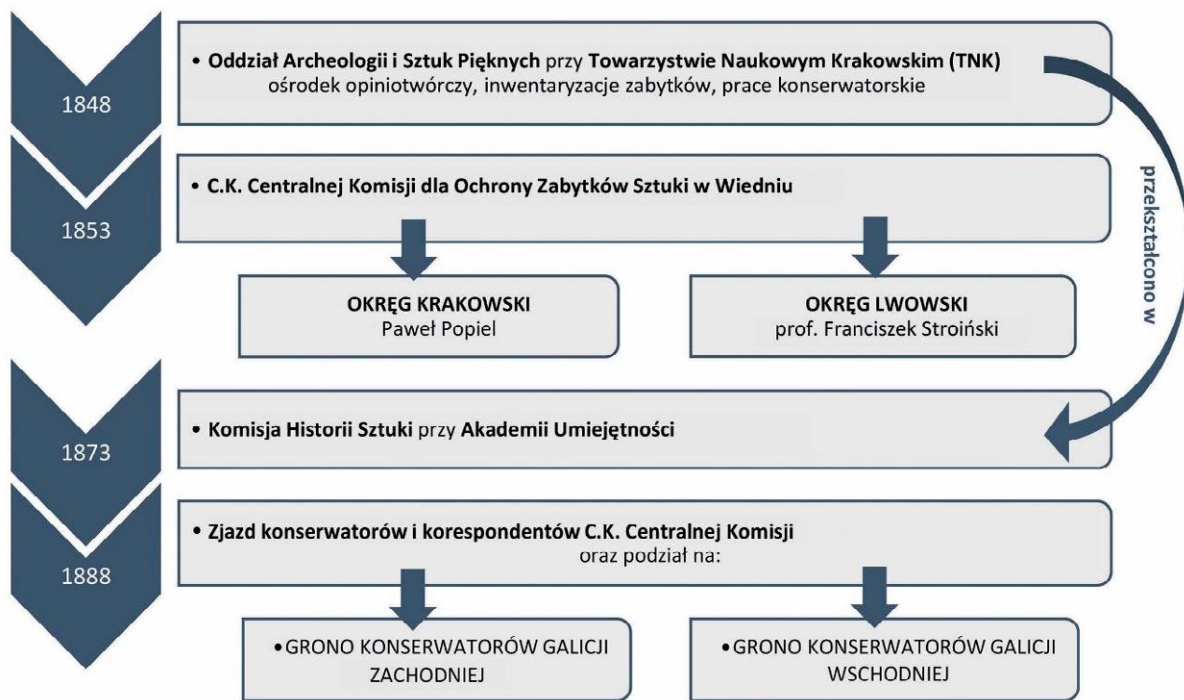
The reorganization of the Austrian monument protection department in the years 1873–1875 led to a division of the lands of Galicia into an eastern and western part. Three types of monuments were established for both Western and Eastern Galicia. A supervisor was to be responsible for each of them. Ultimately, practice replaced theory and led to a

komisja²⁸. Urzędnikom, którym powierzono opiekę w ramach wykonywanych czynności służbowych, przysługiwały przywileje w postaci zwolnienia z opłaty pocztowej oraz darmowych przejazdów koleją²⁹. Pomimo rozwiązań mających na celu unormowanie działań i umożliwienie wykonywania obowiązków w sposób możliwie efektywny należy zaznaczyć, że konserwatorów i korespondentów sprawujących nadzór nad liczącą 80 tys. km² Galicją³⁰ było zbyt mało, a warunki ich pracy trudne. W latach osiemdziesiątych XIX wieku na polskich ziemiach znajdujących się w zaborze austriackim urzędowało 5 konserwatorów i 8 korespondentów, co w porównaniu z 21 konserwatorami i 19 korespondentami w znacznie mniejszych Czechach doskonale obrazuje skalę problemu³¹. Odnosząc się do powierzchni Galicji, należy mieć świadomość wynikającego z nieszczęść nawiedzających kraj stanu ówczesnych rozwiązań komunikacyjnych, niejednokrotnie uniemożliwiających inwentaryzację, która ze względu na stosunek społeczeństwa do zabytku była problematyczna³². O niskiej świadomości wartości dziedzictwa narodowego pisze Feliks Kopera, który jako konserwator okręgu tarnowsko-rzeszowskiego w latach 1905–1919 zwracał uwagę na opór społeczeństwa i wyraźnie odczuwalny brak zainteresowania zgłębianiem własnej historii i sztuki. Znikoma wiedza i wynikający z niej opór towarzyszyły nie tylko niższym warstwom społecznym. Znaczne niezrozumienie panowało również wśród kleru, który stanowiąc zarówno ówczesną inteligencję, jak i głos moralny, powinien edukować społeczeństwo³³.

Brak podróży celem poszukiwania bądź rejestrowania zabytków, znikoma liczba sprawozdań oraz opracowań naukowych, a także opóźnienia w prowadzeniu prac konserwatorskich były efektem złej sytuacji finansowej. Na przestrzeni dwunastu lat (1873–1885) austriacki skarb przeznaczył na opiekę nad zabytkami 1074 267 złotych reńskich, z czego Galicja otrzymała jedynie 25 tys. (2% tej kwoty), co w porównaniu z Czechami, które na konserwację swego dziedzictwa kulturowego pozyskały dotację szesnastokrotnie większą (400 tys. złr), czyni tę kwotę niemal symboliczną. Warto pamiętać, że Galicja była największym krajem korony, co nie zmienia faktu, iż subwencje znajdowały się na poziomie zbliżonym do mniejszych krajów, których zazwyczaj nie uwzględniano w rejestrze³⁴. W komentarzu Włodzimierza Demetrykiewicza jako przyczynę wskazano opieszałość polskich służb, które nie wnioskowały do Centralnej Komisji o pomoc materialną. Po raz kolejny wzorem okazali się Czesi, którzy rozumiejąc politykę monarchii, wystarali się o miejsce w Centralnej Komisji dla trzech swoich rodaków (stanowili 20% jej składu osobowego)³⁵. Władze Galicji pomimo skromnego budżetu starały się wspierać ochronę zabytków. W pierwszym tomie *Roczników statystyki Galicji*, wydanym w roku 1886, zwrócono uwagę na kwoty przeznaczone na odnowę i konserwację dziedzictwa kulturowego: wysokość dofinansowania wahała się pomiędzy 0,25% a 0,55% ogółu wydatków władz autonomicznych³⁶.

situation in which, out of the six conservators assigned to Galicia, two exercised their powers in Western Galicia and four did so in Eastern Galicia.²⁷ Each conservator was appointed for a five-year term by the ministry, while a commission nominated correspondents to perform its duties.²⁸ The officials entrusted with the preservation of monuments, as a part of their official duties, were given privileges in the form of exemptions from postal fees and free train tickets.²⁹ Despite the adopted solutions intended to normalize operations and enable exercising duties in an effective manner, it must be noted that the working conditions of conservators and correspondents were difficult in those times. The first component to define this issue was the insufficient number of conservators who supervised Galicia's territory, which had an area of 80 thousand km².³⁰ In the 1880s, there were 5 conservators and 8 correspondents in Polish lands within the Austrian partition. When compared with 21 conservators and 19 correspondents in the much smaller Czech lands, this paints a clear image of the problem's scale.³¹ When referring to the area of Galicia's territory, one should be aware of the condition of circulation solutions that resulted from the ill fate that had befallen the country, and which sometimes made surveying impossible, which was in itself a problematic issue because of the attitude of society towards monuments.³² The wider society's low level of awareness of its own national heritage is attested to in the memoirs of Feliks Kopera, who, as a conservator of the Tarnów and Rzeszów district in the years 1905–1919, noted the resistance of the public and the clearly felt lack of interest in exploring its own history and art. Minimal knowledge and the resultant resistance were not confined to people of the lower social strata. F. Kopera pointed to significant gaps in understanding the matter among the clergy, who formed the period's intelligentsia and were a moral voice that was supposed to educate society.³³

The absence of travel intended to search for or record monuments, the minuscule amount of proceedings and academic reports or delays in conducting conservation work were the result of a bad financial situation. Over the span of twelve years (1873–1885), the Austrian State Treasury spent 1,074,267.00 zlotys in Austrian currency on monument preservation. Only 25,000 (2% of this amount) was assigned to Galicia, which, compared to Czech lands that secured a subsidy sixteen times greater (400,000) makes this amount truly minuscule. It should be remembered that Galicia was the crown's largest territory, which does not change the fact that the subsidies were at a level close to smaller territories, which were typically not accounted for in the registry.³⁴ Commentary penned by Włodzimierz Demetrykiewicz points to the indolence of Polish services as the cause of this situation, as they had not petitioned to the Central Commission for material aid. Once again, the Czechs became role models, as they understood the politics of the monarchy and managed to secure three seats on the Central Commission, thereby forming 20% of its members.³⁵ The authorities of Galicia, despite a modest budget, tried to support efforts aimed at protecting monuments. Amounts assigned to the restoration and conservation of cultural heritage were noted In

Ryc. 1. Graficzne przedstawienie procesu kształtowania się organizacji konserwatorskich w Galicji w XIX wieku; oprac. autorzy.

W atmosferze nasilającego się patriotyzmu i towarzyszącej mu potrzeby ochrony zabytków jako fundamentów cywilizacji z inicjatywy środowiska konserwatorskiego w roku 1888 w Krakowie zorganizowano zjazd konserwatorów i korespondentów c.k. Centralnej Komisji. Efektem dwudniowych rozważań było podzielenie Galicji na dwa okręgi, zachodni i wschodni, które poprzez wzajemną współpracę z Centralną Komisją w Wiedniu usprawniłyby nadzór nad zabytkami³⁷. Główną ideą zjazdu było połączenie środowisk naukowych i zawodowych celem uzyskania pełnego spektrum problematyki, co w przyszłości pozwoliłoby opracować pełną specyfikację prac niezbędnych do wykonania podczas każdorazowego kontaktu z zabytkiem³⁸. Dodatkowo zakładano edukację społeczeństwa, które ze względu na znajomość pamiątek własnego regionu i jednocześnie niepostrzeżenie ich w kontekście zabytku mogłoby stanowić ważne ogniwo w pracach inwentaryzacyjnych.

Wydarzeniem działającym na korzyść Grona Konserwatorów na terenach Galicji Wschodniej było uzyskanie w roku 1890 autonomii konserwatorskiej. Doprowadziła ona do podziału na powiaty podlegające konserwatorom, których zadaniem było wizytowanie i precyzyjne określanie prac konserwatorskich, jakie należy wykonać przy zabytku³⁹. Efektem zmian przypadających na przełom XIX i XX wieku była m.in. współpraca konserwatorów z parafiami i właścicielami⁴⁰. Na przestrzeni lat Grono Konserwatorów przysłużyło się ochronie dziedzictwa kulturowego. Podjęte inicjatywy dały początek licznym akcjom wykraczającym poza teren ówczesnej Galicji, a „Teki

the first volume of *Roczniki statystyki Galicji*, published in 1886. The subsidies comprised between 0.25% and 0.55% of the total expenditure of the autonomic administration.³⁶

In an atmosphere of growing patriotism and its accompanying need to protect monuments as the foundations of civilization, a convention of the Royal and Imperial Central Commission's conservators and correspondents was organized in Cracow in 1888 on the initiative of the conservation community. The effect of its two-day proceedings was the division of Galicia into two districts: an eastern and a western district, which was to increase the effectiveness of monument supervision by mutual cooperation with the Central Commission in Vienna.³⁷ The idea behind this was to connect academic and professional communities so as to obtain a complete spectrum of the problem, which was to allow the formulation of a precise specification of work that needed to be performed each time one came into contact with a monument.³⁸ Another assumption was the education of society which, due to familiarity with mementoes from its own region paired with not seeing them in the context of monuments, formed an important link in the chain of surveying efforts.

Obtaining conservation autonomy in 1890 was an event that worked in favor of the Circle in Eastern Galicia. It led to a division into powiaty (districts) subjected to conservators, whose task was to visit and provide the most precise definition of necessary work to be performed on a given monument.³⁹ These changes resulted in the cooperation between conservators, parishes and monument owners that took place towards the end of the nineteenth and the start of the twentieth century.⁴⁰ Over time, the Conservators' Circle contributed to the protection of cul-

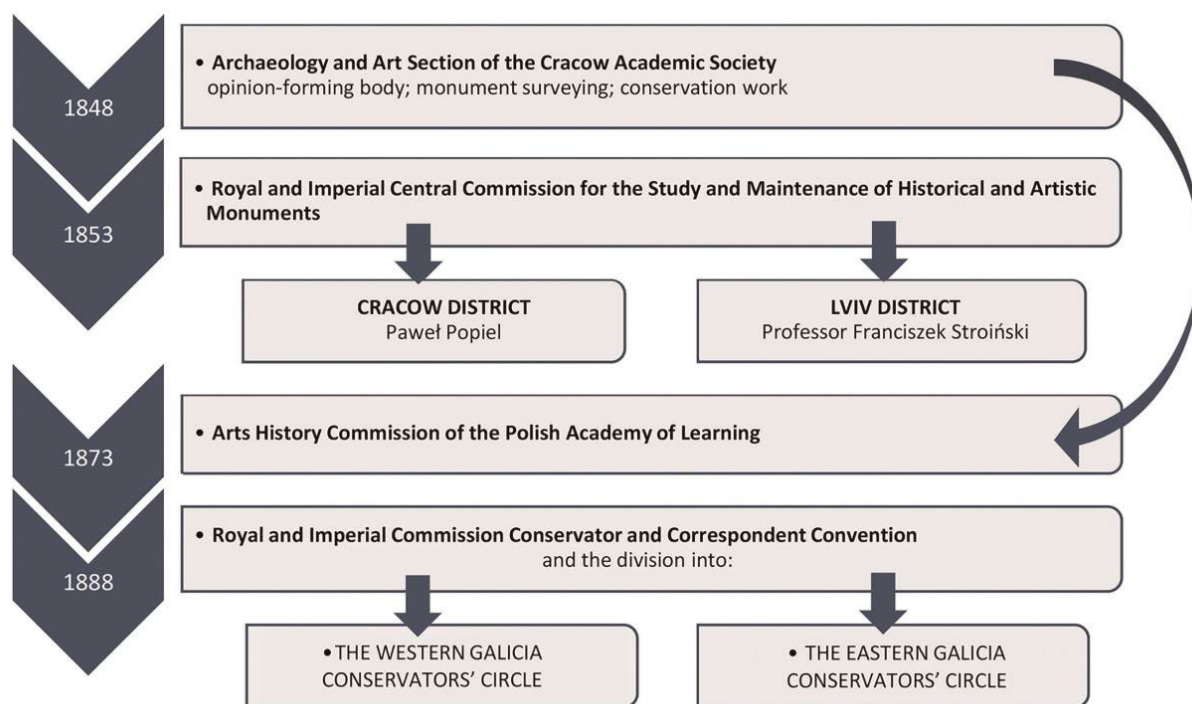

Fig. 1. Graphical presentation of the process of shaping conservation organizations in Galicia in the nineteenth century; original work.

Grona Konserwatorów” powstałe w oparciu o organizowane seminaria, na których swoje poglądy wymieniali konserwatorzy i korespondenci, stanowiły podwalinę kształtowania się polskiej szkoły konserwatorskiej⁴¹. Z uwagi na opiniotwórczy charakter, Grona świadczyły pomoc w zakresie porad i wskazówek konserwatorskich, które rzutowały na projekty i końcowy stan prac. Warto dodać, że eksperci nie ograniczali się jedynie do projektów i czynnie nadzorowali prace⁴².

Pełniące nieformalną funkcję służby konserwatorskiej Grona podejmowały tematy trudne, aczkolwiek konieczne do rozważenia z perspektywy rozwoju szeroko pojętej konserwacji zabytków. W roku 1904 podczas zorganizowanego w Przemyślu III Zjazdu Galicyjskich Konserwatorów i Korespondentów Centralnej Komisji przywołano problem braku ustawy o ochronie zabytków, postulując jednocześnie o potrzebę przyznania Gronom statusu organów urzędowych. Obowiązująca forma nie była wystarczająca ze względu na obywatelsko-opiniotwórczy status organizacji. Podczas zjazdu zwrócono uwagę na ułomności wynikające z niewłaściwej archiwizacji wykonanych już opracowań. W związku z powyższym apelowano o utworzenie archiwów w Krakowie i we Lwowie. Nowością było przygotowanie ankiety na potrzeby spisu zabytków (wyrzeczła ona o 50 lat powszechną ochronę zabytków)⁴³.

Podsumowując, działalność Grona Konserwatorów ukierunkowana była na tworzenie inwentarza zabytków, który miał stanowić podstawę do pracy skierowanej głównie na restaurację zniszczonych obiektów⁴⁴. Pierwszymi nowoczesnymi inwentarza-

tural heritage with its actions. The initiatives that were undertaken gave rise to numerous actions that went beyond the territory of Galicia at the time, and the Files collected based on seminars used to exchange views by conservators and correspondents formed the foundations for future generations of conservators and shaped the Polish conservation school.⁴¹ Due to their opinion-forming character and composition, the Circles provided aid in terms advice and conservation guidelines, which were used during design work and impacted final work schedules. It should also be noted that experts did not confine themselves to designs and took an active part in supervising work.⁴²

Fulfilling the role of an informal conservation service, the Circles engaged with difficult subjects that were necessary to discuss from the perspective of the field's development. In 1904, during the Third Central Commission Galician Conservator and Correspondent Convention, the participants discussed the problem of the lack of a monument preservation act, simultaneously postulating the need to confer the rank of official bodies upon the Circles. The then-current form was insufficient due to the non-government and opinion-forming status of the organizations. During the convention, its attendees noted the irregularities arising from inappropriate archiving of reports. Because of this, an appeal was made to establish archives in Cracow and Lviv. Preparing a template for a form for keeping records of monuments was a complete novelty, as evidenced by the fact that it preceded universal monument protection by fifty years.⁴³

In summary, the activity of the Conservators' Circle was directed at creating a catalogue of monuments that would form the basis for work primarily oriented towards the res-

mi obejmującymi ziemie dzisiejszej Małopolski były spisane na przełomie XIX i XX wieku prace Stanisława Tomkowicza⁴⁵. Inwentarze wydane w pierwszym (1900) i drugim (1906) tomie „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej” charakteryzują się odmiennym w stosunku do poprzednich podejściem do zabytku. Opracowano je na podstawie inwentaryzacji niemieckich dostosowanych do dziedzictwa w Galicji, ale jednocześnie były bogatsze w treść, gdyż uwzględniały obiekty o mniejszej wartości zabytkowej, cenne ze względu na sytuację polityczną kraju⁴⁶.

Konserwatorzy Galicji Zachodniej i Wschodniej poruszali problematykę nieco inną w zależności od regionu. Ze względu na różnice kulturowe wynikające z występowania mniejszości etnicznych konserwatorzy Galicji Wschodniej skupiali się głównie na budownictwie drewnianym Polaków i Rusinów. Feliks Kopera podkreśla we wspomnieniach masowe zanikanie miejsc kultu za sprawą zastępowania drewnianych kościołów i cerkwi przez murowane, bez poszanowania ich historycznej i artystycznej wartości⁴⁷. Po zinventaryzowaniu 59 obiektów sakralnych autor z rozgoryczeniem stwierdza, podobnie jak sekretarz Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej Władysław Kozicki, że społeczeństwo na czele z klerem charakteryzuje się obojętnością wobec własnego dziedzictwa⁴⁸. W tym samym czasie wśród członków Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej ma miejsce kilkuletni spór ws. sposobu odnowy Wawelu.

Pomimo różnych zagadnień w pracy codziennej konserwatorzy i korespondenci byli zgodni co do potrzeby reorganizacji służby konserwatorskiej. Ideą przyświecającą „zwierzchnikom pamięci” było utworzenie krajowej rady konserwatorskiej. Do tego pomysłu pozytywnie odniósł się Senat, wzywając do określenia kompetencji projektowanej organizacji.

Statut wydany w roku 1911 przez Centralną Komisję znacząco ograniczył zakres przywilejów konserwatorów, m.in. w podejmowaniu decyzji dotyczących sposobu i zakresu ochrony danego zabytku. Sytuacja, w której znalazły się władze Galicji, wpływała na płynność pracy poprzez odebranie im swobody działania oraz formułowania uzasadnionej krytyki Centralnej Komisji. Dodatkowym problemem okazało się utworzenie Państwowej Rady ds. Zabytków, która ze względu na wiedeńskie zwierzchnictwo utrudniała ustalenie zasad konserwacji⁴⁹.

Na odbywającym się w tym samym roku w Krakowie Pierwszym Ogólnopolskim Zjeździe Miłośników Ojczystych Zabytków Sztuki i Historii dyskutowano o zasadach konserwacji zabytków. Czynny udział w zjeździe wzięli m.in. Józef Muczkowski, który w roku 1914 w pracy *Ochrona zabytków* rozpowszechnił wypracowane zasady konserwacji⁵⁰.

Przypadający na rok 1914 początek I wojny światowej określany jest jako zakończenie procesu kształtowania i wdrażania nowych postulatów szkoły konserwatorskiej. Działania militarne w okupowanej Polsce, traktowanej przez zaborców jak ziemia

toration of damaged structures.⁴⁴ The first catalogues that covered the lands of contemporary Lesser Poland that are considered modern where the works of Stanisław Tomkowicz and were written towards the end of the nineteenth and the start of the twentieth century. Published in the first (1900) and second (1906) volume of the Files of Western Galician Conservators' Circles, the catalogues are characterized by an approach to the monument that differed from preceding ones. They were based off of German catalogues, appropriately amended to the characteristics of heritage in Galician lands and were also richer in content by accounting for minor monuments, viewed as precious due to the country's political situation.⁴⁵

Western and Eastern Galicia's conservators dealt with problems that were slightly different depending on the region. Due to cultural differences arising from the presence of ethnic minorities, Eastern Galicia's conservators devoted themselves to timber architecture built for both Poles and Rusyns. In his memoirs, Feliks Kopera highlights the mass disappearance of places of worship via the replacement of timber churches, including orthodox churches, by masonry ones without respecting their historical and artistic value.⁴⁶ The author himself, who had surveyed 59 religious buildings, stated with bitterness that society, together with the clergy, is characterized by an indifference to its own heritage and was seconded in this opinion by the secretary of the Eastern Galicia Conservators' Circle, Władysław Kozicki.⁴⁷ At the same time, a several-year-long dispute about the manner of restoring the Wawel Castle was taking place among the members of the Western Galicia Conservators' Circle.

Despite facing different problems in their everyday work, Galician conservators and correspondents agreed as to the need to reorganize the conservation service. The idea the „supervisors of remembrance” rallied behind was to establish a national conservation council. The Senate was supportive of this idea, issuing a call to define the scope of competence for this entity.

A statute issued in 1911 by the Central Commission eliminated the influence of autonomous factors and considerably limited the privileges of incumbent conservators. The situation the authorities of Galicia found themselves in affected the flow of work due to being stripped of the freedom to act and formulate justified criticism of the Central Commission. The establishment of the National Council on Monuments was another problem, as due to Viennese supervision it made establishing conservation principles difficult.⁴⁸

The principles of monument conservation were discussed during the First National Convention of Native Art and History Enthusiasts that took place in the same year in Cracow. Józef Muczkowski, among others, who popularized previously developed conservation principles in his work *Ochrona Zabytków*, took an active part in the convention.⁴⁹

The beginning of the First World War in 1914 is described as the end of the process of the shaping and establishing of the new school of conservation. Events that accompanied wartime operations taking place in occupied Poland, treated by the partitioning powers as no man's land,

niczyja, doprowadziły do zniszczenia ok. 1 miliona budowli. Najboleśniej dotknięta została wschodnia Galicja: zniszczono 74 powiaty (ok. 90% powierzchni administracyjnej), a pogrom nie dotyczył pojedynczych budynków, lecz całych miejscowości⁵¹. Tym samym założenia postępowania z obiektami zabytkowymi przyjęte w Genewie, Hadze i Brukseli odsunięto na dalszy plan. W odniesieniu do Galicji należy wyróżnić ograniczone możliwości Centralnej Komisji, która nie obejmowała obszarów objętych wojną ani też nie kierowała apele do Dowództwa Armii w związku z wynikłą sytuacją. W konsekwencji dochodziło do grabieży, podpaleń bibliotek, wyburzeń dworów, kościołów czy wież, które często bezpodstawnie określano jako stanowiące zagrożenie ze względu na możliwość militarnego ich wykorzystania⁵². Przykładem bezczelności walczących stron było zajęcie cerkwi w Rohatynie na dom publiczny dla wojsk niemieckich⁵³. Dopiero gdy wojna dobiegła końca, Centralna Komisja weszła w życie i rozpoczęła opiekę nad zabytkami. Próżno jednak w działaniach austriackich konserwatorów doszukiwać się troski o kulturę Polski, uwzględniając fakt, że postulowali jedynie potrzebę dalszej opieki nad zabytkami znajdującymi się na terenach Galicji Zachodniej, które jak powszechnie wiadomo, ucierpiały w stopniu bez porównania mniejszym niż na wschodzie⁵⁴.

Podsumowanie

Wypracowane pod zaborami idee i metody ochrony zabytków, a szczególnie doświadczenia z terenu Galicji, były podstawą kształtowania polskiej doktryny konserwatorskiej. Działalność Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej i Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej miała wymierne efekty w postaci licznych inwentaryzacji oraz opracowań projektów konserwatorskich i niewątpliwie wywarła istotny wpływ na rozwój polskiego konserwatorstwa. Pomimo trudności wynikających z ciężkiej sytuacji politycznej i społecznej konserwatorzy wykazywali się dyscypliną i zaangażowaniem. Przełom XIX i XX wieku to okres, w którym podczas dyskusji prowadzonych na spotkaniach i zjazdach wykrystalizowały się postulaty ws. restauracji i konserwacji zabytków oraz różnic pomiędzy tymi działaniami.

Skutki I wojny światowej zmieniły podejście do ochrony zabytków, a odzyskanie przez Polskę niepodległości pozwoliło na rozpoczęcie procesu wdrażania opracowanych pod zaborami metod działalności konserwatorskiej do systemu prawnego.

ultimately led to the destruction of around 1 million structures. The war left a particularly significant mark on Eastern Galicia, where 74 powiats (ca. 90% of administrative territory) were severely affected and the destruction touched not individual objects or buildings, but entire localities.⁵⁰ Thus, the assumptions as to the treatment of historical structures adopted in Geneva, the Hague and Brussels were set aside.⁵¹ In reference to Galicia's territory, of particular note are the limited powers of the Central Commission, whose reach did not cover the areas engulfed by the war, demonstrating indifference arising from there being no appeals to the Army High Command as to the situation at hand. As a result, there were cases of unjustified looting, burning down libraries, demolitions of manor houses, churches or towers, which were termed—often baselessly—as a hazard due to their possible military use by the enemy.⁵² One example of the audacity of the combatants was the use of Rohatyn's orthodox church as a public house for the German army.⁵³ It was only when the war ended that the Central Commission issued appeals to care for monuments. However, to search for care about Poland's culture among Austrian conservators would be a wasted effort, accounting for the fact that in their postulates they merely pointed out the necessity to continue the preservation of Western Galicia's monuments, which, as it is generally known, remained unscathed and if not, they were damaged incomparably less than their eastern neighbors.⁵⁴

Conclusions

The ideas and methods of protecting monuments and particularly the experiences gained in Galicia formed the basis for the shaping of Polish conservation doctrine. The activity of the Western Galicia Conservation Circle and the Eastern Galicia Conservation Circle had measurable effects in the form of numerous surveys and conservation projects and has undoubtedly made a mark on the development of Polish conservation. Despite difficulties arising from the difficult political and social situation, conservators associated in the Circles showed discipline and dedication in implementing the adopted assumptions. The end of the nineteenth and the start of the twentieth century was a period when postulates concerning the restoration and conservation of monuments and the differences between these measures crystallized during meetings and conventions.

The consequences of the First World War changed the approach to the protection of monuments and the restoration of independence allowed the process of formulating the methods used in conservation established during the partition period into a legal system to start.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Broński Krzysztof, *Ochrona dziedzictwa kulturowego w polityce galicyjskich władz autonomicznych. Zarys problematyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2009, nr 803, s. 63–80.
- Demetrykiewicz Włodzimierz, *Finansowanie galicyjskich pomników historycznych*, Kraków 1886.
- Demetrykiewicz Włodzimierz, *Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych ze szczególnym uwzględnieniem stosunków Galicyjskich*, Kraków 1885.
- Dettloff Paweł, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006.
- Dobosz Piotr, Gaczoł Andrzej, *80. rocznica utworzenia Krajowego Urzędu Konserwatorskiego w Krakowie*, „Ochrona Zabytków” 1994, nr 47/3–4 (186–187), s. 323–346.
- Frycz Jerzy, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*, Warszawa 1975.
- Goszyła Marek, *Przemiany idei i metod konserwatorskich w latach 1863–2003*, Rzeszów 2006.
- Kopera Feliks, *Ze wspomnień konserwatora*, „Ochrona Zabytków” 1949, nr 2/2 (6), s. 84–87.
- Kozicki Władysław, *W obronie kościołów i cerkwi drewnianych*, Lwów 1913.
- Kuca Jan, *W oblężonej twierdzy Przemysł (1914/1915) – w świetle wspomnień i dzienników*, „Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Galicja. Studia i Materiały” 2018, nr 4, s. 158–174.
- Lewicki Jakub, *Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków” 1999, nr 52/4 (207), s. 375–390.
- Łepkowski Józef, *Utamek z podróży archeologicznej po Galicyi odbytej w r. 1849 przez Józefa Łepkowskiego i Józefa Jerzmanowskiego: okolica podkarpacka: obwód sądecki*, Warszawa 1850.
- Małachowicz Edmund, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 1994.
- Muczkowski Józef, *Ochrona zabytków*, Kraków 1914.
- Pruszyński Jan, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Warszawa 1989.
- Rocznik statystyki Galicji*, R. I, Lwów 1886.
- Rymaszewski Bohdan, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005.
- Sobol Leszek, *Zarys głównych kierunków działań Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej z lat 1888–1905*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2008, nr 24, s. 95–102.
- Sprawozdanie Wydziału Krajowego w Przedmiocie Organizacji Krajowej Rady konserwatorskiej z 25 lipca 1913*.
- Szabłowski Jerzy, *Dzieje inwentaryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona Zabytków” 1949, nr 2/2 (6), s. 73–83.
- Szmygin Bogusław, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000.
- Szydłowski Tadeusz, *Ruiny Polski*, Lwów 1919.
- Teka Grona Konserwatorów*, Kraków 1911.
- Teka Konserwatorska*, Lwów 1892.
- Tomkowicz Stanisław, *Inwentaryzacja zabytków Galicji Zachodniej*, „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej” 1900, t. 1, s. 95–319.
- Wojciechowski Jarosław, *Co zrobiono w zakresie ochrony i konserwacji zabytków w Polsce w latach 1919–1929*, Kraków 1931.
- Wojciechowski Jarosław, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, Kraków 1931.
- Zachwatowicz Jan, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1981, nr 34 (1–2, 132–133), s. 4–10.
- Zachwatowicz Jan, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965.
-
- ¹ J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, Kraków 1931, s. 3–7.
- ² J. Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*, Warszawa 1975, s. 87–134.
- ³ J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1981, nr 34 (1–2, 132–133), s. 4–10; zob. też: idem, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965, s. 7–20.
- ⁴ E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 1994, s. 26–45, 77–89.
- ⁵ B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000, s. 29–50.
- ⁶ B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005, s. 5–30.
- ⁷ J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Warszawa 1989, s. 50–53.
- ⁸ B. Rymaszewski, op. cit., s. 5–30.
- ⁹ J. Pruszyński, op. cit., s. 46–53.
- ¹⁰ Ibidem.
- ¹¹ B. Rymaszewski, op. cit., s. 7–24.
- ¹² J. Pruszyński, op. cit., s. 63–71.
- ¹³ J. Muczkowski, *Ochrona zabytków*, Kraków 1914, s. 4.
- ¹⁴ J. Łepkowski, *Utamek z podróży archeologicznej po Galicyi odbytej w r. 1849 przez Józefa Łepkowskiego i Józefa Jerzmanowskiego: okolica podkarpacka: obwód sądecki*, Warszawa 1850, s. 2.
- ¹⁵ J. Frycz, op. cit., s. 88–95.
- ¹⁶ J. Pruszyński, op. cit., s. 63–71.
- ¹⁷ J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej*, s. 5–6.
- ¹⁸ P. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*, Kraków 2006, s. 25–40.
- ¹⁹ M. Goszyła, *Przemiany idei i metod konserwatorskich w latach 1863–2003*, Rzeszów 2006, s. 13.
- ²⁰ K. Broński, *Ochrona dziedzictwa kulturowego w polityce galicyjskich władz autonomicznych. Zarys problematyki*, „Zeszyty Na-

- ukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2009, nr 803, s. 64.
- ²¹ M. Gosztyła, op. cit., s. 41.
- ²² K. Broński, op. cit., 63–64.
- ²³ J. Frycz, op. cit., s. 88–95.
- ²⁴ Ibidem.
- ²⁵ M. Gosztyła, op. cit., s. 41–42.
- ²⁶ K. Broński, op. cit., s. 64–76.
- ²⁷ W. Demetrykiewicz, *Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych ze szczególnym uwzględnieniem stosunków Galicyjskich*, Kraków 1885, s. 13–29.
- ²⁸ P. Dobosz, A. Gaczoł, 80. rocznica utworzenia Krajowego Urzędu Konserwatorskiego w Krakowie, „Ochrona Zabytków” 1994, nr 47/3–4 (186–187), s. 327–328.
- ²⁹ W. Demetrykiewicz, op. cit., s. 21–23.
- ³⁰ Ibidem, s. 24–26.
- ³¹ K. Broński, op. cit., s. 65–66.
- ³² J. Łepkowski, op. cit., s. 1–2.
- ³³ F. Kopera, *Ze wspomnień konserwatora*, „Ochrona Zabytków” 1949, nr 2/2 (6), s. 84–85.
- ³⁴ W. Demetrykiewicz, *Finansowanie galicyjskich pomników historycznych*, Kraków 1886, s. 4–10.
- ³⁵ Idem, *Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych*, op. cit., s. 25.
- ³⁶ *Rocznik statystyki Galicji*, R. I, Lwów 1886, s. 273.
- ³⁷ L. Sobol, *Zarys głównych kierunków działań Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej z lat 1888–1905*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2008, nr 24, s. 96.
- ³⁸ B. Rymaszewski, op. cit., s. 14–30.
- ³⁹ *Teka Konserwatorska*, Lwów 1892, s. 148–149.
- ⁴⁰ J. Lewicki, *Inventoryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, „Ochrona Zabytków” 1999, nr 52/4 (207), s. 381–382.
- ⁴¹ L. Sobol, op. cit., s. 98–101.
- ⁴² J. Wojciechowski, *Co zrobiono w zakresie ochrony i konserwacji zabytków w Polsce w latach 1919–1929*, Kraków 1931, s. 3–11; *Teka Grona Konserwatorów*, Kraków 1911, s. 267–315.
- ⁴³ M. Gosztyła, op. cit., s. 55.
- ⁴⁴ Ibidem, s. 51–58.
- ⁴⁵ S. Tomkowicz, *Inventoryzacja zabytków Galicji Zachodniej*, „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej” 1900, t. 1, s. 95–319.
- ⁴⁶ J. Szablowski, *Dzieje inventoryzacji zabytków sztuki w Polsce: w dwudziestą rocznicę Centralnego Biura Inventoryzacji Zabytków Sztuki*, „Ochrona Zabytków” 1949, nr 2/2 (6), s. 77.
- ⁴⁷ F. Kopera, op. cit., s. 85–86.
- ⁴⁸ W. Kozicki, *W obronie kościołów i cerkwi drewnianych*, Lwów 1913, s. 3–17.
- ⁴⁹ *Sprawozdanie Wydziału Krajowego w Przedmiocie Organizacji Krajowej Rady Konserwatorskiej z 25 lipca 1913*, passim.
- ⁵⁰ J. Muczowski, op. cit., s. 1–13.
- ⁵¹ J. Kuca, *W oblężonej twierdzy Przemysł (1914/1915) – w świetle wspomnień i dzienników*, „Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Galicja. Studia i Materiały” 2018, nr 4, s. 158–173; J. Wojciechowski, *Co zrobiono w zakresie ochrony i konserwacji zabytków*, s. 5–9.
- ⁵² T. Szydłowski, *Ruiny Polski*, Lwów 1919, s. 11.
- ⁵³ Ibidem, s. 12.
- ⁵⁴ Ibidem, s. 192.

Streszczenie

Świadomość potencjału wynikającego z nierzadko wiekowiej historii czyniącej obiekt zabytkowy niemym świadkiem minionych wydarzeń wygenerowała potrzebę regulacji zasad dotyczących zagadnienia konserwacji. Podstawą zrozumienia aktualnego systemu ochrony zabytków i fundamentów funkcjonowania instytucji z tym związanych jest dorobek przeszłości i wszystkie czynniki mające wpływ na jego rozwój. Artykuł w sposób chronologiczny prezentuje proces kształtowania się konserwatorstwa w Galicji. Działalność pojedynczych osób, a następnie organizacji wywodzących się z tego terenu stała się podstawą wypracowania prawnego systemu opieki nad zabytkami. Głównym celem podjętych badań było przedstawienie oraz analiza złożonego i wielowątkowego zagadnienia dotyczącego zasad i metod konserwatorskich ukształtowanych w południowo-wschodniej Polsce.

Abstract

Awareness of the potential arising from a structure's history that is often many centuries long and that makes the structure a silent witness to past events, has generated a need to regulate the principles of conservation. It is the work of the past that forms the basis for understanding the current monument protection system and the foundation of the operation of its associated institutions together with the sum of factors that affected its development. This paper chronologically presents the general process of the evolution of conservation in Galicia together with the associated subject matter. The work of individuals and later organizations active in the region became the seed for formulating a legal system of monument preservation. The main goal of this study was to present and analyze the complex and multi-threaded issue of conservation methods and principles that were shaped in south-eastern Poland.

Jerzy Gorzelik*

orcid.org/0000-0001-6405-9835

„Zrodzone z duszy ludu”. Ochrona sakralnej architektury drewnianej na międzywojennym Górnym Śląsku a polsko-niemiecki spór o narodowy charakter regionu

„Born of the Soul of a People:” Protection of Religious Wooden Architecture in the Interwar Upper Silesia and the Polish-German Dispute over the National Character of the Region

Słowa kluczowe: drewniane kościoły, Górny Śląsk, dziedzictwo kulturowe, translokacje

Keywords: wooden churches, Upper Silesia, cultural heritage, translocations

Wprowadzenie

W pierwszym okresie funkcjonowania na Śląsku zorganizowanej opieki nad zabytkami, przypadającym na przełom XIX i XX wieku, jako jedno z poważniejszych wyzwań zdiagnozowano ratowanie pomników drewnianej architektury sakralnej, skupionych głównie w południowo-wschodniej części prowincji¹. Zagrożenia wynikające z postępującej modernizacji górnośląskiej wsi skłaniały konserwatorów, samorządy, działaczy stowarzyszeń i instytucji postulujących ochronę pomników przeszłości do podejmowania działań w celu powstrzymania destrukcji topniejącego z roku na rok zasobu. Wysiłki te kontynuowano po Wielkiej Wojnie i podziale pruskiego Górnego Śląska między Republikę Weimarską a Rzeczpospolitą Polską w zmienionym kontekście politycznym i, poniekąd, także ideowym. Napięcie w relacjach niemiecko-polskich sprzyjało instrumentalizacji drewnianego kościoła, który już w poprzednim okresie zaczął urastać do rangi symbolu kulturowych tradycji regionu².

Podobnie jak w Cesarstwie Niemieckim metody ochrony drewnianych kościołów na podzielonym

Introduction

At the turn of the nineteenth and twentieth century, as organized monument protection began to function in Silesia, the rescue of wooden churches, concentrated mainly in the south-eastern part of the province, was recognized as one of the biggest challenges.¹ The threats resulting from the advancing modernization of the Upper Silesian countryside pushed conservators, local governments, activists of associations and institutions postulating the protection of monuments of the past to take action to prevent these vulnerable cultural resources from further destruction. These efforts continued in a transformed political and, in a way, ideological context, after the Great War that was followed by the division of Prussian Upper Silesia between the Weimar Republic and the Republic of Poland. The tension in German-Polish relations nourished the instrumentalization of the wooden church, which in the previous period had already started to grow into the symbol of the region's cultural traditions.²

As in the German Empire, the methods implemented to protect wooden churches in Upper Silesia, now

* dr, Instytut Nauk o Sztuce Uniwersytetu Śląskiego

* Ph.D., Institute of Arts Studies, University of Silesia in Katowice

Cytowanie / Citation: Gorzelik J. „Born of the Soul of a People:” Protection of Religious Wooden Architecture in the Interwar Upper Silesia and the Polish-German Dispute over the National Character of the Region. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:28–41

otrzymano / Received: 15.03.2020 • **zaakceptowano / Accepted:** 30.03.2020

doi: 10.48234/WK62SILESIA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

państwową granicą Górnym Śląsku – w tym translokacje i rearanżacje w nowych lokalizacjach – były efektem kompromisu między różnymi wartościami oraz wyznającymi je interesariuszami. Zależność między kryteriami waloryzacji, z jednej strony, a celami formułowanymi przez ekspertów w zakresie opieki nad zabytkami oraz wyborem odpowiednich środków pozwalających na ich osiągnięcie, z drugiej, wyznacza oś rozważań w ramach prezentowanego artykułu. Na ile sytuacja uległa zmianie w stosunku do poprzedniego okresu? Czy występowały zasadnicze różnice między ideowymi kontekstami ochrony obiektów w niemieckiej i polskiej części regionu? W uzyskaniu odpowiedzi na te pytania pomocną jest analiza wypowiedzi aktorów społecznych, którzy przyczyniali się do kształtowania i popularyzacji znaczeń przypisywanych drewnianym świątyniom. Należeli do nich konserwatorzy, przedstawiciele świata nauki, działacze społeczni i politycy, prezentujący swoje poglądy zarówno w publikacjach o różnym stopniu oddziaływania, jak i – zwłaszcza w przypadku reprezentantów środowiska konserwatorów – w oficjalnej korespondencji z użytkownikami zabytkowych obiektów.

Podjęmowany w artykule temat jedynie w ograniczonym zakresie pojawiał się w literaturze naukowej. Na instrumentalizację drewnianego kościoła przez obie strony polsko-niemieckiego sporu o Górny Śląsk wskazywali dotąd Wolfgang Halfar³, Peter Polak-Springer⁴ oraz piszący te słowa⁵. Znacznie liczniejsze jest grono autorów, którzy jednostronną krytyką wcześniejszych interpretacji – nierzadko mimo niekwestionowanych walorów swych opracowań – sami wpisali się w ideologiczne polemiki wokół drewnianej architektury sakralnej⁶.

Górnośląski kościół drewniany w teorii i praktyce konserwatorskiej do roku 1918

Z czego wynikało postrzeganie górnośląskich kościołów drewnianych przez specjalistów w zakresie ochrony zabytków w pruskiej Prowincji Śląskiej jako przedmiotu szczególnej troski? Pośrednich odpowiedzi dostarczają twierdzenia dwóch prowincjalnych konserwatorów – Hansa Lutscha⁷ i Ludwiga Burgemeistra⁸. Obaj podnosili szczególną malowniczość pomników drewnianego budownictwa sakralnego, ich interakcję z naturalnym otoczeniem oraz autentyczność. Akcentowane przez nich afektywne oddziaływanie zabytków na widza bliskie było opisanej przez Aloisa Riegla⁹ wartości dawności, łączyło się też z *Heimatwert* – kategorią o wymiarze moralnym, która dotyczyła intymnej relacji między człowiekiem, wspólnotą i pejzażem, centralną dla wyrastającego ze sprzeciwu wobec przerosłów współczesnej cywilizacji tzw. ruchu ochrony stron ojczystych (*Heimatschutzbewegung*)¹⁰. Jej nacjonalistyczny wymiar, nierozłącznie związany z koncepcją *Heimat*, ujawniał się w postulatcie poszukiwania w „prawdziwej *Heimatkunst*”, reprezentowanej przez drewniane kościoły Górnego Śląska, źródła odnowy języka arty-

divided by the state border—including their translocations and rearrangements in new sites—resulted from a compromise between different values and the stakeholders who espoused them. The relationship between the valorization criteria on the one hand, and the goals formulated by conservation experts as well as the selection of appropriate measures to achieve them on the other, defines the course of argument within the presented paper. To what extent did the situation change compared to the previous period? Were there fundamental differences between the ideological contexts of monument protection in the German and Polish parts of the region? To answer these questions, it would be helpful to analyze the statements of social actors who contributed to constructing and popularizing the meanings attributed to wooden churches. These circles included conservators, representatives of the world of science, social activists and politicians, presenting their views both in publications of different impact and—especially in the case of those responsible for monument protection—in official correspondence with users of historic buildings.

The topic addressed in the paper has appeared only sporadically in the scientific literature. Wolfgang Halfar,³ Peter Polak-Springer⁴ and the author of this paper⁵ have pointed to the instrumentalization of the wooden church by both sides of the Polish-German conflict over Upper Silesia. There is a much larger group of authors who have unilaterally criticized earlier interpretations thus—often despite the unquestioned values of their studies—taking sides in the ideological polemics around wooden sacred architecture.⁶

Upper Silesian wooden church in conservation theory and practice until 1918

What prompted specialists in monument protection in the Prussian Silesian province to perceive Upper Silesian wooden churches as a matter of special concern? Indirect answers to this question were provided by the statements of two provincial monument conservators—Hans Lutsch⁷ and Ludwig Burgemeister.⁸ They both stressed the special picturesqueness of wooden religious monuments, their interaction with the natural surroundings and authenticity. The affective influence of the monuments on a viewer, which they emphasized, was close to the age value described by Alois Riegl,⁹ it was also connected with „*Heimatwert*”—a category of a moral dimension that referred to the intimate relationship between man, community and landscape, and was central to the so-called homeland protection movement (*Heimatschutzbewegung*) opposing to the hypertrophy of modern civilization.¹⁰ Its nationalist aspect, inseparably connected with the *Heimat* concept, manifested itself in the claim to search in the „real *Heimatkunst*”, represented by the wooden churches of Upper Silesia, for the source of the renewal of the artistic language that was to reflect the native spirit understood as contrary to the tendencies

stycznego w duchu rodzimości, wbrew tendencjom „kosmopolitycznego spłaszczenia”¹¹. Burgemeister dostrzegał w zrębowych świątyniach również cechy odpowiadające Rieglowskiej względnej wartości estetycznej – właściwą współczesnej woli twórczej skłonność do klarowności i prostoty¹². Ten aspekt najsilniej przemawiał do artystów poszukujących w sztuce ludowej nie tyle szlachetnej rodzimości, ile inspirujących rozwiązań formalnych.

Przyjmując system waloryzacji Riegla, wypada podkreślić konflikt, jaki w przypadku drewnianych kościołów na Górnym Śląsku zachodził między wartością dawności a wartościami użytkową i nowości. Modernizacja wsi nosła z sobą realne zagrożenie dla obiektów, które wobec wzrostu populacji nie zaspokajały potrzeb parafialnych wspólnot, dążących do budowy nowych, murowanych świątyń i niechętnych utrzymywaniu starych, wyłączonych z pełnienia funkcji liturgicznej. Negocjacje podejmowane w tej sprawie przez konserwatorów rzadko kończyły się sukcesem. Wymusiło to opracowanie listy 21 obiektów, które ze względu na ich szczególne walory należało zachować za wszelką cenę¹³.

Przegląd sprawozdań prowincjalnych konserwatorów wskazuje, że w pierwszym rządzie starali się oni przekonać kościelne gminy do użytkowania zabytkowych obiektów zgodnie z ich pierwotnym przeznaczeniem po dokonaniu niezbędnej adaptacji. Jeżeli ta miałaby oznaczać zbyt daleko idącą ingerencję w kształt budowli, rekomendowano budowę nowej świątyni i negocjowano utrzymanie obok niej starej¹⁴. W przypadku odrzucenia takiej możliwości zalecano przeniesienie zabytku w inne miejsce lub zmianę jego funkcji. Z reguły łączono oba warianty – obiekt otrzymywał nową funkcję po translokacji.

Mimo że prowincjalni konserwatorzy w swych teoretycznych wypowiedziach dylemat „restaurować czy konserwować” rozstrzygali na korzyść drugiej opcji, w praktyce nie tylko zalecali związane z wymianą znaczącej części oryginalnej substancji transfery drewnianych kościołów, lecz także prezentowali sfinalizowane operacje jako wielki sukces¹⁵. Wynikało to zapewne zarówno z poczucia, że translokacja stanowi ostatnią deskę ratunku dla licznych zabytków, jak i z przekonania, iż ich przeniesienie do miasta będzie znakomitą promocją idei ochrony pomników przeszłości wśród wykształconego mieszczaństwa. Dwa transfery miały szczególnie spektakularny charakter – w roku 1901 kościół z Mikulczyc trafił do Bytomia, natomiast w 1913 obiekt z Kędzierzyna zainstalowano we Wrocławiu, gdzie stanowił on część Wystawy Sztuki Cmentarnej. W obu przypadkach zabytki umieszczono w otoczeniu parkowym, kształtowanym na podobieństwo pierwotnego, naturalnego.

Interpretacje drewnianej architektury sakralnej na Górnym Śląsku między wojnami

Konstrukcja zrębowa, zastosowana w zdecydowanej większości drewnianych kościołów Górnego Śląska, już przed I wojną światową wiązana była przez badaczy

of „cosmopolitan flattening.”¹¹ Burgemeister discerned in the log churches also the features corresponding to Riegl’s relative artistic value—an inclination towards clarity and simplicity typical of contemporary creative will (*Kunstwollen*).¹² This was the aspect that appealed most strongly to the artists who sought in folk art not so much for noble indigenity as for inspiring formal solutions.

When adopting the Rieglian valorization system, one should emphasize the conflict that in the case of the Upper Silesian wooden churches occurred between the age value and use and newness values. Modernization of countryside caused a real threat to the buildings that, due to the increase in population, no longer met the needs of parish communities, seeking to build new stone temples and reluctant to keep the old ones deprived of their liturgical functions. Negotiations undertaken by those responsible for monuments protection were rarely successful. The provincial conservator was forced to compile a list of twenty-one objects (out of circa 170), which due to their special qualities had to be preserved at all costs.¹³ A review of the reports submitted by Lutsch and Burgemeister indicates that at first they tried to convince the church communities to use the historic buildings according to their original purpose after the necessary adaptation. If this meant too far-reaching interference in the structure of the building, the parishes were encouraged to build a new place of worship and to maintain the old one next to it.¹⁴ If this option was rejected, it was recommended to move a monument to another place or to change its function. As a rule, both variants were combined—the object received a new function after having been translocated.

Although the provincial conservators in their theoretical statements resolved the dilemma of „to renovate or to preserve” in favor of the second option, in practice they not only recommended the transfers of wooden churches, leading inevitably to the replacement of a significant part of the original substance, but also proclaimed accomplished operations as a great success.¹⁵ This probably resulted from the conviction that translocation is the last resort for many monuments, but also from the belief that their transfer to a city will be an excellent opportunity to promote the idea of protecting monuments of the past among educated middle class. Two transfers had a particularly spectacular character—in 1901 the church from Mikulczyce was moved to Bytom, while in 1913 the building from Kędzierzyn was installed in Wrocław, where it was part of the Cemetery Art Exhibition. In both cases, the monuments were placed in park surroundings, shaped to resemble the original, natural setting.

Interpretations of wooden religious architecture in Upper Silesia between the world wars

The log construction, used in the vast majority of wooden churches in Upper Silesia, was associated

niemieckich ze słowiańskim etnikum, co nie przeszkadzało w postrzeganiu omawianych obiektów jako ważnego elementu dziedzictwa niemieckiego Wschodu¹⁶. Sprawa zyskała nowy wymiar wraz z powojennym konfliktem o Górny Śląsk, w którym obie strony sięgały po historyczną argumentację w celu legitymizowania swych roszczeń. Strona polska odwoływała się przy tym do prymordialistycznej koncepcji narodu, zakładającej, że o narodowej przynależności jednostki decyduje nie jej poczucie, lecz pochodzenie. Przyjmowana jako pewnik przez większość polskich autorów – Tadeusza Dobrowolskiego¹⁷, Jerzego Dobrzyckiego¹⁸, ks. Józefa Londzina¹⁹ i licznych publicystów – słowiańskość uznawanej za pradawną konstrukcji, zrównywana z jej polskością, wykorzystywana była jako argument w sporze o pierwotne narodowe oblicze regionu. Drewniany kościół – w czasach Cesarstwa Niemieckiego wykreowany na jeden z wyróżników pejzażu kulturowego Górnego Śląska – urosł tym samym do rangi koronnego dowodu odwiecznej i homogenicznej polskości górnośląskiej kultury.

Proniemiecko zorientowane elity górnośląskie początkowo prezentowały zasadniczo odmienne postrzeganie kwestii narodowej, za decydujący czynnik uznając nie pochodzenie czy język, lecz autoidentyfikację. W narracji sprawującej rządy w Prowincji Górnośląskiej Partii Centrum Górnoślązacy – także słowiańskojęzyczni – byli „adoptowanym plemieniem” narodu niemieckiego, które przyjęło niemiecką kulturę i tożsamość. Postawa taka nie inspirowała do polemik z tezą o słowiańskim rodowodzie konstrukcji wieńcowej – rodowodu tego nie uznawano jednak za argument w sporze o współczesny charakter regionu. Pochodzący z galicyjskiej Białej wiedeński historyk sztuki Josef Strzygowski z dezaprobatą wyrażał się o politycznej instrumentalizacji drewnianych kościołów, a w pracy poświęconej obiektom z okolic Bielska wskazał na trojaki źródła zastosowanych w nich rozwiązań: słowiańskie w przypadku zrębowych naw, wschodniogermańskie w odniesieniu do konstrukcji dachowych, północne w przypadku słupowych wież²⁰. Tezę tę skwapliwie podjął badacz dziejów Górnego Śląska Walter Krause, łącząc ją z sugestią, że początki drewnianego budownictwa sakralnego w regionie wiążą się z niemiecką kolonizacją XIII i XIV wieku, określaną jako powrót (*Rückwanderung*) na prastare, germańskie ziemie²¹. Artykuł Krausego stanowi świadectwo rosnącej u schyłku Republiki Weimarskiej popularności idei volkistowskich, którym hołdował m.in. Robert Mielke, wpływowy współzałożyciel Bund für Heimatschutz, autor zamieszczonego w tym samym numerze miesięcznika „Der Oberschlesier” tekstu jednoznacznie definiującego górnośląski kościół drewniany jako pomnik „starogermańskiej sztuki budowlanej”²².

Pogląd ten stał się obowiązujący w III Rzeszy, czego świadectwo stanowi książka Herberta Dienwiebela, który nie ukrywał polemicznej intencji przeciwstawienia się „polskiej pseudonauce” i nie szczędził słów krytyki niemieckim naukowcom wspierającym tezę

by German researchers with Slavs already before the First World War. It did not prevent them from considering the objects in question as an important element of the heritage of the German East.¹⁶ The case gained a new dimension with the post-war conflict over Upper Silesia, in which both rivals reached for historical arguments to legitimize their claims. The Polish side referred to the primordialist concept of the nation, contending that individuals nationality is determined not by their sense of identity but by their ethnic descent. Slavic character of the construction, that was believed to be of ancient origin, taken for granted by the majority of Polish authors—Tadeusz Dobrowolski,¹⁷ Jerzy Dobrzycki,¹⁸ Józef Londzin¹⁹ and numerous journalists—equated with its Polishness, was used as an argument in the dispute over the original national face of the region. The wooden church—in the German Empire elevated to one of the distinctive features of the Upper Silesian cultural landscape—thus became the crowning proof of the eternal and homogeneous Polishness of Upper Silesian culture.

The pro-German-oriented Upper Silesian elites initially presented a fundamentally different perception of the national issue, considering the self-identification—not the origin or language—to be the decisive factor. In the narrative of the Center Party, that ruled in the Upper Silesian province, its inhabitants—including Slavophones—were an „adopted tribe” of the German nation that accepted German culture and identity. Such an attitude could not inspire a polemic with the thesis of the Slavic pedigree of the log structure—however, this pedigree was not considered an argument in the dispute over the contemporary nature of the region. The Viennese art historian Josef Strzygowski, born in Galician Biała, disapproved of the political instrumentalization of wooden churches, and in his book on monuments from the region of Bielsko he pointed to the three sources of solutions used in them: Slavic in the case of timber naves, East Germanic in the case of roof structures, and northern in the case of post-and-beam structures of towers.²⁰ Walter Krause, a researcher exploring the history of Upper Silesia, eagerly took up this argument, combining it with the suggestion that the beginnings of wooden religious architecture in the region were associated with the German colonization of the thirteenth and fourteenth centuries, interpreted as the return (*Rückwanderung*) to ancient Germanic lands.²¹ Krause’s article testifies to the growing popularity of the Volkist ideas at the end of the Weimar Republic. These concepts were shared also by Robert Mielke, the influential co-founder of the Bund für Heimatschutz, who wrote a paper in the same issue of the monthly *Der Oberschlesier*, explicitly defining the Upper Silesian wooden church as a monument to the „Old Germanic building skills.”²²

This view became binding in the Third Reich, as evidenced by the book of Herbert Dienwiebel, who didn’t even try to hide his polemical intention to oppose „Polish pseudoscience” and engaged in criticizing

o słowiańskim rodowodzie konstrukcji zrębowej²³. W podobnym tonie utrzymany był artykuł Fritza Wiedermanna, opublikowany w monachijskim miesięczniku „Volk und Rasse”²⁴, a także odpowiedni *passus* książki historyka sztuki i prowincjonalnego konserwatora zabytków Günthera Grundmanna, wydanej już podczas wojny²⁵. Większą powściągliwość zachował w swych sądach Ernst Königer, który w monografii sztuki Górnego Śląska niemieckim osadnikom przypisał słupową konstrukcję wież, rozwiązania dachów oraz udoskonalenie łączeń belek i bardziej staranne opracowanie zrębowych części budowli²⁶. Podniesienie rasowej teorii narodu do rangi państwowej ideologii wymusiło w niemieckiej części regionu „germanizację” drewnianego kościoła – tylko jako relikwient germańskiej tradycji mógł on nadal pełnić funkcję jednego z symboli krainy.

Ochrona zabytków drewnianej architektury sakralnej na Górnym Śląsku

W państwie niemieckim opieka nad zabytkami pozostawała kompetencją krajów związkowych. W Prusach, które w interesującym nas czasie nie doczekały się własnej ustawy w tym zakresie, od roku 1891 tworzone były komisje do spraw zachowania zabytków z prowincjonalnym konserwatorem jako organem wykonawczym²⁷. W pierwszych latach istnienia Republiki Weimarskiej stanowisko to piastował nadal Ludwig Burgemeister, po wyodrębnieniu w roku 1919 Prowincji Górnośląskiej jeszcze przez kilka lat odpowiedzialny także za jej obszar. Dopiero w 1925 ukonstytuowały się odrębne służby dla niemieckiego Górnego Śląska, a funkcję prowincjonalnego konserwatora powierzono księdzu Adolfowi Hadelutowi, proboszczowi w Świętowie Polskim. Po jego rezygnacji w 1933 obowiązki przejął rządowy radca budowlany Georg Pick²⁸. Działal on już w innych warunkach ustrojowych – rozwiązanie sejmów prowincjonalnych w III Rzeszy pociągnęło za sobą również likwidację komisji, które wspierały wcześniej konserwatorów jako kolegialne organy doradczo-opiniujące. Funkcję swoją pełnił do wybuchu wojny, mimo bowiem połączenia obu śląskich prowincji w kwietniu 1938 utrzymano odrębne stanowiska konserwatorów dla Dolnego i Górnego Śląska.

W II Rzeczypospolitej służby konserwatorskie, działające na podstawie dekretu Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami z roku 1918, a następnie rozporządzenia prezydenta z marca 1928, zorganizowane zostały w 8 okręgach, z których jeden, najmniejszy, obejmował województwo śląskie. Utworzony w 1927, podobnie jak pozostałe jako Oddział Sztuki, włączony został w struktury urzędu wojewódzkiego, a jego kierownictwo powierzono krakowskiemu historykowi sztuki Tadeuszowi Dobrowolskiemu²⁹. Jednym z licznych zadań okręgowego konserwatora była organizacja Muzeum Śląskiego, a o jego szczególnej pozycji decydowała specyfika ustrojowa autonomicznego województwa, wyposażonego w regionalny skarb i prowadzącego własną politykę kulturalną.

the German scientists, who had supported the thesis about the Slavic origin of the log structure.²³ A similar tone characterized the Fritz Wiedermann’s article published in the Munich monthly *Volk und Rasse*²⁴ as well as the corresponding passage of the book by the art historian and provincial conservator of monuments Günther Grundmann, issued during the war.²⁵ More restrained was Ernst Königer, in his monograph of the Upper Silesian art attributing to German settlers the post-and-beam structure of towers, roof constructions, refinement of beam junctions and more careful wood-working in the parts built as log structures.²⁶ As the racial theory of nation was granted a status of official state ideology in the German part of Upper Silesia, the „germanization” of the wooden church became inevitable—only as a relic of Germanic tradition it could preserve its function as one of the regional symbols.

Protection of religious wooden architectural monuments in Upper Silesia

In the German state, the protection of monuments remained the competence of the federal states (Länder). In Prussia, where at the time in question no specific law was adopted in this regard, there were commissions for preservation of monuments, established since 1891, with provincial conservator as an executive body.²⁷ In the first years of the Weimar Republic this position was held in Silesian province by Ludwig Burgemeister, who, after the Upper Silesian Province was created in 1919, was still responsible for its area for next several years. It wasn’t until 1925 that a separate office for German Upper Silesia was set up, and the function of a provincial conservator was entrusted to Adolf Hadel, a Catholic priest in Świętów Polski. After his resignation in 1933, the duties were taken over by the government master builder Georg Pick.²⁸ He already performed them in altered political conditions—the dissolution of provincial parliaments in the Third Reich also resulted in the liquidation of the committees that had previously supported conservators as collective advisory and opinion-making bodies. He held his office until the outbreak of the war, because, despite the merger of both Silesian provinces in April 1938, separate conservator posts for Lower and Upper Silesia were maintained.

In the Second Polish Republic conservation services, operating on the basis of the Decree of the Regency Council on the protection of monuments of art and culture from 1918, and then of the presidential ordinance of March 1928, were organized in eight districts, the smallest of them covering the Silesian Voivodeship. It was established in 1927, like the others as the Art Department incorporated in the structure of the voivodship office, and its management was entrusted to the art historian from Cracow, Tadeusz Dobrowolski.²⁹ One of the numerous tasks of the district conservator was the organization of the Silesian Museum, and his specific position was determined by the political arrangement of the au-

Polscy konserwatorzy znajdowali się w sytuacji pod wieloma względami korzystniejszej niż ich niemieccy koledzy³⁰. Ochrona zabytków w Rzeczypospolitej oparta była na konkretnych przepisach jako zadanie państwa, a nie aktywność społeczna wspierana przez administrację prowincjalną i rządową, jak to miało miejsce w Niemczech, gdzie konserwatorzy funkcjonowali poza urzędową strukturą.

Hierarchię środków stosowanych w celu ochrony drewnianych kościołów w niemieckiej części Górnego Śląska pozwalają uchwycić sprawozdania prowincjalnych konserwatorów, natomiast publikacje na łamach periodyków poświęconych kulturowemu dziedzictwu prezentują nieliczne, z reguły zdawkowe opinie na temat podejmowanych działań.

Gdy lokalna wspólnota nosiła się z zamiarem zastąpienia drewnianej świątyni większą murowaną, konserwatorzy próbowali temu zapobiec, proponując powiększenie istniejącego obiektu. Inaczej niż we wcześniejszym okresie dopuszczano przy tym daleko idącą ingerencję w zastaną substancję, zdając sobie sprawę, że stanowiące alternatywę wynegocjowanie utrzymania przez parafię dwóch kościołów nie daje trwałej gwarancji zachowania zabytku. Rozwiązanie takie zastosowano w Radoszowach koło Koźła, gdzie po trudnych pertraktacjach udało się zapobiec rozbiórcę, przekonując gminę do rozbudowy drewnianej świątyni, przy czym odwrócono jej oś o 90 stopni, wznosząc w roku 1929 nawę i prezbiterium, stylistycznie korespondujące z pierwotnymi elementami³¹. Estetyczna uniformizacja starego i nowego była zgodna z zasadami propagowanymi w początkach wieku przez konserwatora zabytków Lotaryngii Paula Tornowa³². Rozciągano ją również na wyposażenie, o czym świadczy wzmianka o planowanych pracach w kościele św. Barbary w Strzelcach Opolskich, gdzie zakładano powstanie sprzętów zgodnych ze stylem obiektu, „w duchu religijnej sztuki ludowej”³³.

Z podobną jak w Radoszowach sytuacją eksperci odpowiedzialni za ochronę zabytków skonfrontowani zostali w Bodzanowicach w powiecie oleskim. Gmina dążyła do budowy nowego kościoła, natomiast urzędnicy ministerstwa proponowali rozbudowę drewnianej nawy w kierunku zachodnim i przesunięcie wieży, co – jak podkreślono w sprawozdaniu – pozwoliłoby uchronić *Landschaftsbild*³⁴. Rozwiązanie to było zgodne z poglądami wyrażonymi jeszcze w roku 1900 na łamach periodyku „Die Denkmalflege”, stanowiącego główne forum wymiany myśli konserwatorskiej w Niemczech. Anonimowy autor artykułu o wiejskich kościołach przytomnie wskazywał, że znalezienie nowego zastosowania dla obiektów sakralnych jest trudne, natomiast pozostawienie ich jako nieużytkowanych oznacza ruinę, wobec czego racjonalne wyjście stanowi rozbudowa³⁵. Ostatecznie zabytkowy kościół z Bodzanowic został w latach 1934–1935 przeniesiony do Ciasnej, gdzie nadal pełnił funkcje liturgiczne.

W przypadku decyzji o budowie nowej świątyni konserwator negocjował z parafią utrzymanie starej,

autonomous province, that as the only one among Polish voivodeships was equipped with a regional treasury and conducted its own cultural policy.

Polish conservators were in a more favorable situation than their German colleagues.³⁰ The protection of monuments in the Republic of Poland was implemented on the basis of specific regulations as a task of the state, and not social activity supported by provincial and governmental administration, as was the case in Germany, where conservators operated outside the administrative structure.

The hierarchy of measures used to protect wooden churches in the German part of Upper Silesia can be traced in the reports of provincial conservators, while publications in the periodicals devoted to the cultural heritage present few, usually short, opinions on the actions taken. Where a local community intended to replace a wooden church with a larger one of brick or stone, to prevent these plans a proposal was made to enlarge an existing building. Unlike in the earlier period, even far-reaching transformation of the original substance was allowed by conservators, who were aware that even if they persuaded a parish into maintaining two churches the long term preservation of a monument couldn't be guaranteed. Such a solution was implemented in 1929 in Radoszowy near Koźle, where after heavy negotiations it was possible to prevent demolition and to convince the local community to expand the wooden church—which axis was inverted by 90 degrees—by erecting the nave and presbytery, stylistically corresponding with the original elements.³¹ The aesthetic uniformity of the old and the new was in line with the principles propagated at the beginning of the century by the conservator of Lorraine monuments Paul Tornow.³² It was also extended to furnishings, as evidenced by the mention of planned work in St. Barbara church in Strzelce Opolskie, where it was recommended to create equipment consistent with the style of the object, „in the spirit of religious folk art.”³³

In Bodzanowice in Olesno county conservators were confronted with a similar situation as in Radoszowy. The parish sought to build a new church, while ministry officials recommended to expand the wooden nave to the west and to move the tower, what, as highlighted in the report, should help to save the „Landschaftsbild.”³⁴ This solution corresponded to the opinions expressed in 1900 in the journal *Die Denkmalflege*, which was the main forum to exchange the ideas on monument protection in Germany. The anonymous author of the paper about rural churches consciously remarked that finding a new function for sacred buildings is difficult, while leaving them unused means ruin, so expansion is a rational way to preserve them.³⁵ Finally, the historic church from Bodzanowice was moved in 1934–1935 to Ciasna, where it was still used for liturgical celebrations.

If the decision was taken to build a new church, the conservator negotiated with the parish the maintenance of the old one, which was usually used to a very

wykorzystywanej z reguły w ograniczonym zakresie. Nawet jeśli udało się przekonać gminę do zaniechania rozbiórki, sukces nie był trwały i problem z czasem powracał (np. w Miasteczku Śląskim), stąd przychylność prowincjalnych konserwatorów dla pomysłów translokacji wyłączonych z użytkowania obiektów. Podobnie jak w czasach Cesarstwa Niemieckiego szczególne znaczenie przypisywano przy tym transferom do dużych miast, wywołującym zdecydowanie większe zainteresowanie opinii publicznej niż przenosiny zabytków między parafiami wiejskimi i przyczyniającym się tym samym do popularyzacji idei ochrony dziedzictwa kulturowego. Między wojnami dokonano jednej takiej operacji – kościół z Zembowic w powiecie oleskim trafił na cmentarz Centralny w Gliwicach. Starania o ocalenie kościoła dobrze ilustrują działające w takich przypadkach mechanizmy. Po budowie murowanej świątyni parafia nie była zainteresowana utrzymaniem zabytkowego obiektu. Na polecenie kurii biskupiej we Wrocławiu zarząd kościelny rozpoczął starania o rządowe pozwolenie na rozbiórkę i poszukiwania gmin zainteresowanych translokacją. Mimo pojawienia się kilku ofert, sprawa nie mogła zostać sfinalizowana z powodów finansowych. W roku 1922 Burgemeistrowi udało się pozyskać dla idei transferu Oberschlesisches Museum z Gliwic, które planowało wykorzystać zabytek jako lokatę kapitału – w związku z postępującą inflacją – oraz przestrzeń ekspozycji dzieł sztuki sakralnej. Pomysł upadł w wyniku dewaluacji marki oraz postawy patrona – księcia raciborskiego – który rozważał przeniesienie obiektu do parku pałacowego w Rudach Wielkich. Do pertraktacji włączyło się miasto, które – w związku z aranżacją nowego cmentarza – poszukiwało kaplicy pogrzebowej. W imieniu Gliwic negocjacje prowadził miejski radca budowlany Karl Schabik. Architekt, działacz stowarzyszeń kulturalnych i członek Partii Centrum zdołał zdobyć niemal wsparcie finansowe ze strony prowincji, a przede wszystkim rządu pruskiego, co umożliwiło wykonanie zadania, którego koszty okazały się niemal dwa razy większe niż zakładane. Uroczyste poświęcenie kościoła w nowej lokalizacji nastąpiło 26 października 1926³⁶. Pomysł wykorzystania pomnika drewnianego budownictwa sakralnego w przestrzeni nowego cmentarza inspirowany był zapewne wspomnianą Wystawą Sztuki Cmentarnej we Wrocławiu. Znak czasu stanowiło pozostawienie w jednej z belek polskiego pocisku z roku 1921, przypominającego o walkach o Górny Śląsk i przydadającego budowli dodatkowej wartości historycznej³⁷.

Świadectwem ideowych przemian w niemieckiej części regionu była rearanżacja w bytomskim parku miejskim kościoła przeniesionego u progu stulecia z Mikulczyc. W roku 1921 w jego wnętrzu powstała ekspozycja sztuki sakralnej miejscowego muzeum, która po przejściu władzy przez narodowych socjalistów ustąpiła miejsca komemoracji poległych w I wojnie światowej mieszkańców miasta³⁸. Pośrodku posadowiono potężny sarkofag z polerowanych brył węgla, na którym spoczął *Stahlhelm*. Przed świątynią w dniu

limited extent. Even if he managed to convince the local community to abandon demolition, the success was not permanent and the problem returned over time, as in, for example, Miasteczko Śląskie. Hence, specialists in monument protection in Silesian province favored the idea of translocation of the buildings deprived of their liturgical function. As in the German Empire, special importance was attached to transfers to large cities, which gained much greater public attention than the relocation of monuments between rural parishes and thus helped to popularize the idea of cultural heritage protection. One such operation was carried out between the world wars—the church from Zembowice in the Olesno county was moved to the Central Cemetery in Gliwice. The efforts to save the church clearly show the mechanisms typical of such cases. After the stone edifice had been built, the parish was not interested in maintaining the old building. At the behest of the episcopal curia in Wrocław, the church council began to apply for government permission to demolish the monument and to search for parishes interested in translocation. Despite several offers, the case could not be brought to a successful end because of financial constraints. In 1922, Burgemeister managed to acquire for the idea of transferring the church the Oberschlesisches Museum from Gliwice, which planned to use the monument as a capital investment—in connection to the increasing inflation—and as an exhibition space for sacred art works. The idea was abandoned due to the devaluation and to the attitude of the patron—the Prince of Racibórz—who was considering to move the building to the palace park in Rudy Wielkie. The negotiations were joined by the city of Gliwice, which was looking for a funeral chapel for the newly arranged cemetery. It was the municipal master builder Karl Schabik, who negotiated on behalf of the city authorities. The architect, activist of cultural associations and a member of the Center Party managed to obtain considerable financial support from the provincial and Prussian governments, what made it possible to accomplish the task, the costs of which proved to be almost twice as high as planned. The church was solemnly consecrated in the new location on October 26, 1926.³⁶ The idea of using a monument of wooden religious architecture in the space of the new cemetery was probably inspired by the aforementioned Cemetery Art Exhibition in Wrocław. It was a sign of the times that a Polish missile from 1921 was intentionally left in one of the beams to remind of the struggle for Upper Silesia and to give an additional historical value to the building.³⁷

The rearrangement of the church in the Bytom city park, transferred at the beginning of the century from Mikulczyce, testified to ideological changes in the German part of the region. Since 1921, the works of religious art from the local museum were exposed in its interior. After national socialists had come to power, the exposition was replaced by the commemoration of the city residents fallen in First World War.³⁸ In the middle a huge sarcophagus of polished lumps of coal was laid, crowned

urodzin Hitlera, 20 kwietnia 1934, zasadzono dwa dęby, nadając im imiona Hitler i Hindenburg. Przedłożone przez miejski urząd budowlany plany reorganizacji wnętrza i otoczenia nie zyskały aprobaty provincialnego konserwatora, o czym z dużą ostrożnością poinformowano w wydanym drukiem sprawozdaniu. Zastrzeżenia Adolfa Hadelta wzbudziło zastosowanie węgla jako materiału oraz pomysł uporządkowania zieleni. Konserwator podkreślił, że obiekt prezentuje się znacznie korzystniej w swobodnie kształtowanym pejzażu³⁹. Tym samym podniósł kwestię zasadniczej wartości interakcji między drewnianą architekturą a jej naturalnym otoczeniem, która skłaniała niektórych przedstawicieli środowisk zaangażowanych w ochronę kulturowego dziedzictwa – jak wspomnianego już Waltera Krausego – do zakwestionowania translokacji jako metody ochrony zabytkowych świątyń⁴⁰.

Nowy wymiar ideowy obiektu w bytomskim parku wywołał gwałtowną reakcję po polskiej stronie granicy. Głosy oburzenia w organie prasowym sanacyjnego Związku Powstańców Śląskich przeciw zawłaszczeniu „polskiego kościoła” wskazują na poczesne miejsce, jakie drewniane kościoły zajęły w pamięci zbiorowej Górnoślązaków i w polskiej narracji o regionie⁴¹. Był to jeden z czynników dopingujących do wysiłków na rzecz ochrony tej części kulturowego dziedzictwa, jednak – inaczej niż w Niemczech – problem zyskał w Polsce charakter ogólnopństwowy. Szczególną uwagę poświęcił mu II Ogólnopolski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w roku 1927, który zaapelował do władz państwowych o „roztoczenie najpieczołowitszej opieki” nad zabytkami drewnianej architektury oraz zainicjowanie ich inwentaryzacji. Wskazano również konieczność zorganizowania w Warszawie oraz kilku innych ośrodkach muzeów na wolnym powietrzu i zwrócono się do episkopatu o zalecenie duchowieństwu ochrony drewnianych świątyń⁴².

W województwie śląskim problem ten zyskiwał szczególną rangę, co Tadeusz Dobrowolski wyraził w referacie wygłoszonym na XV Zjeździe Rady Konserwatorów w Katowicach w roku 1930 słowami: „Nie ulega bowiem kwestii, że polskość Śląska najdosadniej ujawnia się w gwarze śląskiej i budownictwie drewnianym”⁴³. Polityczna argumentacja pojawiała się również w korespondencji z proboszczami, pod których opieką znajdowały się drewniane kościoły. Zarządowi kościelnemu w Gierałtowicach, który ubiegał się o pozwolenie na rozbiórkę zabytkowego obiektu, powołując się na podobne praktyki w Niemczech, konserwator odpowiedział wywodem, że chodzi o pomnik „śląsko-polskiej” sztuki⁴⁴. Mimo że miejscowy proboszcz należał do duchownych o jednoznacznie propolskiej i antyniemieckiej orientacji, argument ten nie trafił do jego przekonania wobec problemów związanych z utrzymaniem zabytku. Postawa taka była powszechna wśród duchowieństwa diecezji katowickiej, na co wskazuje korespondencja Dobrowolskiego z wikariuszem generalnym ks. Wilhelmem Kasperlikiem, stojącym w obronie księży i postulującym finansową

by a Stahlhelm. On Hitler’s birthday, April 20, 1934, two oaks—called Hitler and Hindenburg—were planted in front of the church. The plans for rearranging the interior and surroundings, submitted by the city building department, were not approved by the provincial conservator, which was mentioned with great caution in the printed report. Officially it was the use of coal as a material and the idea of arranging the greenery that raised Adolf Hadel’s doubts. The conservator emphasized that the church looked much more favorable in a freely shaped landscape.³⁹ Thus, he addressed the fundamental issue of interaction between wooden architecture and its natural surroundings, which prompted some representatives of the circles involved in protection of cultural heritage—like Walter Krause—to contest translocations as a method of protecting historic churches.⁴⁰

The new ideological dimension, that the church in Bytom was provided with, caused a violent reaction on the Polish side of the border. The voices of indignation in the press organ of the Union of Silesian Insurgents (paramilitary organization backing the ruling political camp called *sanacja*) against the appropriation of the „Polish church” give an idea of how prominent place the wooden churches were occupying in the collective memory of Upper Silesians and in the Polish narrative on the region.⁴¹ It was one of the factors encouraging efforts to protect this part of cultural heritage, but—unlike in Germany—in Poland the problem gained a nationwide character. It was paid a particular attention by the 2nd National Congress of Monument Conservators in Warsaw in 1927, which appealed to the state authorities to „take the utmost care” of the monuments of wooden architecture and to initiate the efforts to survey and catalogue them. The Congress also stressed the necessity to organize open-air museums in Warsaw and in several other locations and asked the episcopate to recommend the clergy to protect wooden churches.⁴²

In the Silesia Voivodship this problem was of particular importance, as Tadeusz Dobrowolski expressed in the paper delivered at the XV Congress of the Monument Conservators Council in Katowice in 1930: „There is no question that the Polishness of Silesia is manifested most clearly in the Silesian dialect and in wooden architecture.”⁴³ Political arguments appeared also in correspondence with the priests, who were responsible for wooden churches. The church council in Gierałtowice, which applied for permission to demolish the historic building, referring to similar practices in Germany, was replied by the conservator that the church was a monument of „Silesian-Polish” art.⁴⁴ Despite the fact that the local priest belonged to clergymen of a clear pro-Polish and anti-German orientation, this argument failed to convince him and counterbalance the problems related to the preservation of the monument. Such an attitude was common among the clergy of the Diocese of Katowice, as indicated by Dobrowolski’s correspondence with the vicar general, Fr. Wilhelm Kasperlik, who defended priests and demanded from the regional authorities financial support

pomoc województwa lub całkowite przejęcie odpowiedzialności za najcenniejsze obiekty. Okręgowy konserwator, a zarazem jeden z głównych kreatorów polityki kulturalnej w województwie śląskim, wyszedł naprzeciw tym oczekiwaniom, w piśmie z 26 listopada 1928 zapowiadając wprowadzenie bezzwrotnych dotacji na remonty oraz utworzenie w katowickim parku Kościuszki skansenu, do którego zostałyby przeniesione przynajmniej kilka kościołów⁴⁵. Już wiosną kolejnego roku rozważano transfer do stolicy województwa kościoła z Knuruwa, a dwa lata później – podobny wariant w odniesieniu do wspomnianej świątyni gierałtowieckiej⁴⁶. Pierwszym realnym krokiem ku realizacji idei skansenu był zakup przez Skarb Śląski 4 marca 1930 spichlerza z Gołkowic, który w miejsce przeznaczenia trafił dopiero po ponad trzech latach. W lipcu 1938 w parku Kościuszki – w miejscu wyburzonej wieży Bismarcka – posadowiono kościół z Syryni w powiecie rybnickim⁴⁷. W październiku tego samego roku poświęcono zabytek z Knuruwa, montowany od roku 1936 na Górze Wyzwolenia w Chorzowie⁴⁸. W ten sposób dwa największe miasta polskiej części okręgu przemysłowego wzbogaciły się o pomniki drewnianej architektury sakralnej. W obu przypadkach translokacje wiązać można z przemyślaną polityką polonizacyjną wojewódzkiej administracji oraz władz kościelnych, której poddano ośrodki stanowiące bastion mniejszości niemieckiej. Intencja ta jest szczególnie czytelna w przypadku Chorzowa – zacierając ślady pruskiej przeszłości, zmieniono nazwę miasta, dawnej Królewskiej Huty, oraz wzniesienia, na którym stanął kościół, niegdyś noszącego imię hrabiego Friedricha Wilhelma Redena. Obok pomników upamiętniających polskich insurgentów i bohaterów narodowych, modernistycznych gmachów wyrażających myśl o rozwoju regionu w ramach Rzeczypospolitej, drewniane świątynie – interpretowane jako świadectwo prastarej, słowiańskiej tradycji – składały się na „pejzaż rewanżyzmu”, kształtowany w atmosferze sporu o Górną Śląsk⁴⁹. Jednocześnie przywrócona w obu przypadkach funkcja liturgiczna miała wskazywać na żywotność katolicyzmu i korzystnie odróżniać – w oczach przywiązanych do Kościoła Górnoszlązaków – warunki panujące w województwie śląskim od tych po drugiej stronie granicy, gdzie bytomski zabytek nie służył kultowi religijnemu.

W świetle wypowiedzi Dobrowolskiego, a także przedstawicieli służb konserwatorskich z innych województw, translokacje jawią się jako preferowana metoda ochrony zabytków architektury drewnianej, trudna jednak do zastosowania z uwagi na wysokie koszty. Z drugiej strony, uzyskanie zgody na rozbiórkę kościoła po obu stronach granicy było już w owym czasie niezmiernie trudne – przypadki Skrzyszowa w województwie śląskim i Paczyny w Prowincji Górnośląskiej to wyjątki od reguły. W polskiej części regionu – inaczej niż w niemieckiej – nie zalecano również rozbudowy drewnianych świątyń jako alternatywy dla wznoszenia murowanych. Powołując się na prezydenckie roz-

or even taking over responsibility for the most valuable objects. The district conservator, and also one of the main creators of cultural policy in the Silesia Voivodeship, met these expectations and in a letter of November 26, 1928 announced non-returnable subsidies for renovations to be introduced and an open-air museum to be founded in the Kościuszko Park in Katowice, to which at least a few churches would be moved.⁴⁵ Already in the spring of the following year, a transfer of the church from Knurów to the capital of the province was considered, and two years later a similar solution was thought about in the case of the aforementioned monument in Gierałtowiec.⁴⁶ The first step to put the idea of the museum into action was undertaken on March 4, 1930, as the Silesian Treasury purchased a granary from Gołkowice, which was set up in its new location only after more than three years. In July 1938 a church from Syrynia in Rybnik county was installed in the Kościuszko Park—at the place of the demolished Bismarck Tower.⁴⁷ In October of the same year, the monument from Knurów was reconsecrated on the Liberation Hill (Góra Wyzwolenia) in Chorzów, where it had been reconstructed since 1936.⁴⁸

In this way, the two largest cities in the Polish part of the industrial district were enriched by monuments of wooden religious architecture. In both cases, translocations can be associated with a well thought-out polonization policy imposed on these bulwarks of the German minority by the voivodship administration and church authorities. This intention is particularly clear in the case of Chorzów—to blur the traces of the Prussian past, the city—founded as Königshütte (Polish Królewska Huta what means Royal Ironworks)—was renamed, and so was the hill where the church from Knurów was transferred to, originally called Redenberg after the Count Friedrich Wilhelm von Reden. Beside monuments commemorating Polish insurgents and national heroes, modernist buildings testifying to region's development within the Republic of Poland, wooden churches—interpreted as a proof of an ancient, Slavic tradition—constituted the „landscape of revanchism” shaped in an atmosphere of conflict over Upper Silesia.⁴⁹ At the same time, the liturgical function, that was restored to the both monuments, was to manifest the vitality of Catholicism and to favorably distinguish—in the eyes of Upper Silesians attached to the Church—the conditions in the Silesian Voivodeship from those on the other side of the border, where the building in the city park of Bytom wasn't used as a place of Christian worship.

In the light of statements by Dobrowolski, as well as by representatives of conservation services from other voivodships, translocations appear to have been the preferred method for the protection of wooden architecture monuments, but difficult to apply due to its high costs. On the other hand, it was already extremely difficult at that time on both sides of the border to obtain permission for the demolition of a wooden church—the cases of Skrzyszów in the Silesian Voivodeship and Paczyna in the Upper Silesia Province are exceptions to the rule. In

Ryc. 1. Chorzów, kościół św. Wawrzyńca przeniesiony z Knurowa, 2020; fot. J. Gorzelik.

Fig. 1. Chorzów, Church of St. Laurence, relocated from Knurów, 2020; photo by J. Gorzelik.

Ryc. 2. Katowice, kościół św. Michała Archanioła przeniesiony z Syryni, 2020; fot. J. Gorzelik.

Fig. 2. Katowice, Church of St. Michael the Archangel, relocated from Syrynia, 2020; photo by J. Gorzelik.

porządzenie z marca 1928, nakładające na właściciela obowiązek opieki nad zabytkiem, zachęcano do podejmowania prac remontowych, przekazując na ten cel dotacje i skrupulatnie kontrolując ich wykorzystanie. Dobrowolski wielokrotnie podejmował interwencje w katowickiej kurii, wywierając tą drogą nacisk na proboszczów, co zapewne ułatwiał fakt, że województwo wspierało finansowo nie tylko remonty starych, lecz także budowę nowych kościołów.

Zakończenie

W obu częściach Górnego Śląska ochrona pomników drewnianej architektury sakralnej postrzegana była przez ekspertów w zakresie opieki nad zabytkami jako jedno z najpoważniejszych zadań. W państwie niemieckim wiązało się to z żywotnością idei *Heimatschutz*, która pobudzała działania na rzecz zachowania kulturowego dziedzictwa już w II Rzeszy. W Rzeczypospolitej decydującym impulsem było przekonanie o słowiańskim rodowodzie konstrukcji zrębowej, wykorzystywane na gruncie prymordialistycznej koncepcji narodu w celu wykazania homogenicznej, pierwotnej polskości krainy. Wspólny mianownik stanowiły fascynacja tym, co wernakularne, i kult przypisywanej kulturze ludowej autentyczności – zjawiska wykraczające poza obszar germańsko-słowiańskiego pogranicza.

Główne problemy – w obu częściach regionu – stanowiły dążenie wiejskich gmin kościelnych do budowy nowych, murowanych świątyń oraz niechęć do utrzymywania obok nich starych. Rieglowska wartość dawności na górnośląskiej prowincji wciąż przegrywała z wartościami nowości i użytkową. Metody powstrzymania procesu destrukcji stosowane przez polskie i niemieckie służby konserwatorskie były nieco odmienne. Lepsza sytuacja finansowa i pewniejsze umocowanie prawne konserwatora okręgowego w województwie śląskim umożliwiały nie tylko większą skuteczność w negocjowaniu utrzymania i remontowania obiektów przez parafie, lecz także planowanie

the Polish part of the region—unlike in Germany—the expansion of wooden buildings was not recommended as an alternative to erecting stone ones. Owners were reminded of their obligation to take care of monuments—a duty imposed on them by the presidential ordinance of March 1928—encouraged to undertake renovation works, provided for this purpose with subsidies and the way the money was spent underwent a scrupulous control. Dobrowolski repeatedly intervened in the Katowice curia, thus exerting pressure on the parish priests, which was probably facilitated by the fact that the voivodship financially supported not only the renovation of old but also the construction of new churches.

Conclusion

In both parts of Upper Silesia the protection of monuments of wooden sacred architecture was perceived by conservation specialists as one of their most important tasks. In the German state, this was associated with the vitality of the *Heimatschutz* idea, which had already stimulated actions to preserve the cultural heritage in the Second Reich. In the Republic of Poland, the decisive impulse was the belief in the Slavic pedigree of the log construction, that was combined with the primordialist concept of nation in order to demonstrate the homogeneous, original Polishness of the land. The common denominator was the fascination with the vernacular and the cult of authenticity attributed to folk culture—phenomena that reached far beyond the Germanic-Slavic border area.

The main problem—in both parts of the region—was the desire of rural parish communities to build new stone or brick churches and the reluctance to keep old ones next to them. The Rieglian age-value in the Upper Silesian countryside was still losing against the use and newness values. The methods used by Polish and German conservation services to stop the destruction process were slightly different. The better financial situation and stronger legal position of the district conservator in the Silesia Voivodeship enabled him not

translokacji na większą skalę, czego świadectwo stanowił ambitny projekt utworzenia skansenu w katowickim parku Kościuszki. W niemieckiej części regionu prowincjalni konserwatorzy, nauczeni doświadczeniem sięgającym przełomu wieków, pozostawienie zabytku wyłączono z bieżącego użytkowania pod opieką gminy kościelnej postrzegali jako rozwiązanie doraźne, co zapewne było główną przyczyną dopuszczenia daleko idącej przebudowy w celu zachowania funkcji liturgicznej. Poświęcając pierwotny efekt przestrzeni, chronili jako szczególną wartość relację z naturalnym otoczeniem decydującą o walorach lokalnego *Landschaftsbild*. Interakcję architektury z naturą usiłowano odtworzyć – po obu stronach granicy – w przypadku translokacji, wybierając otoczenie parkowe, preferując wzniesienia.

Rysem wyróżniającym przedsięwzięcia podejmowane w województwie śląskim był nacisk na przywrócenie przeniesionych świątyń kultowi religijnemu, stanowiące efekt konsensusu między Kościołem a administracją wojewódzką. Wykorzystanie drewnianych kościołów w nowych miejscach zgodnie z ich pierwotnym przeznaczeniem miało wskazywać na większy niż po niemieckiej stronie granicy szacunek dla katolickich tradycji regionu, a także legitymizować sanacyjne władze w oczach górnośląskiej społeczności. Uroczystości konsekuracyjne kościołów w Katowicach i Chorzowie były bowiem okazją do zmanifestowania współpracy hierarchii duchownej i wojewódzkiej administracji w utrwalaniu katolickiego i polskiego oblicza wschodniego Górnego Śląska.

Polsko-niemiecka rywalizacja w okresie międzywojennym przyczyniła się do umocnienia postrzegania drewnianego kościoła jako jednego z najważniejszych elementów kulturowego dziedzictwa Górnego Śląska. Mimo swego destrukcyjnego wymiaru, manifestującego się również w wątpliwych, tworzonych na polityczne zamówienie interpretacjach sakralnego budownictwa, wpłynęła na intensywność działań na rzecz ochrony zabytków zarówno w perspektywie krótkiej, inspirując aktywność służb konserwatorskich, jak i dłuższej, popularyzując wartości przypisywane zagrożonym destrukcją obiektom.

only to negotiate with parishes the maintenance and renovation of buildings more efficiently but also to plan translocations on a larger scale, as evidenced by the ambitious project to found an open-air museum in Katowice Kościuszki Park. In the German part of the region provincial conservators, basing themselves on the experience dating back to the turn of the century, considered leaving the monument excluded from a current use under the care of a parish only as a temporary solution, which was probably the main reason for allowing far-reaching reconstruction to preserve liturgical function. By sacrificing the original effect of space, they protected as a special value the relationship with the natural surroundings crucial for a local *Landschaftsbild*. In the case of translocation the attempts were made—on both sides of the border—to recreate this interaction of architecture with nature, what resulted in choosing park surroundings and hills.

A distinctive feature of the transfers undertaken in the Silesia Voivodeship was the imperative to restore the churches to religious worship, which was the consequence of a consensus between the Church and the voivodship administration. The use of wooden churches in new places in accordance with their original purpose was to indicate not only greater respect for the Catholic traditions of the region than on the German side of the border, but also to legitimize the authorities in the eyes of the Upper Silesian community. The consecration ceremonies in Katowice and Chorzów were an opportunity to manifest cooperation between the clergy and the provincial administration in consolidating the Catholic and Polish face of eastern Upper Silesia.

The Polish-German competition in the interwar period contributed to strengthening the perception of a wooden church as one of the most important elements of the Upper Silesian cultural heritage. The conflict, despite its destructive dimension, which manifested itself also in questionable interpretations of religious architecture elaborated for political needs, affected the intensity of efforts to protect monuments not only in the short term, inspiring the activity of conservation services, but also in the long term, promoting the values attributed to objects threatened by destruction.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Pismo księdza Władysława Roboty do kurii z 14.07.1932*, Archiwum Archidiecezji Katowickiej, Akta lokalne, Parafia Matki Boskiej Szkaplerznej w Gierałtowicach, sygn. 642, k. 191.
- Pismo okręgowego konserwatora do proboszcza Władysława Roboty z 09.02.1932*, Archiwum Archidiecezji Katowickiej, Akta lokalne, Parafia Matki Boskiej Szkaplerznej w Gierałtowicach, sygn. 642, k. 190.
- Pismo okręgowego konserwatora do wikariusza generalnego z 26.11.1928*, Archiwum Archidiecezji Katowickiej, Akta rzeczowe, sygn. 719, k. 36.

Teksty źródłowe / Source texts

- Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, przekł. i wstęp Ryszard Kasperkiewicz, Warszawa 2012.
- Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1 Januar 1919 bis 31 Dezember 1924*, Breslau 1925.
- Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1900 bis 31. Dezember 1902 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau 1903.
- Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der*

- Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1905 bis 31. Dezember 1906 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1907.
- Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1907 bis 31. Dezember 1908 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1909.
- Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1911 bis 31. Dezember 1912 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1913.
- Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1913 bis 31. Dezember 1914 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1915.
- Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1915 bis 31. Dezember 1916 und vom 1. Januar 1917 bis 31. Dezember 1918 erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1919.
- Deutsche Kulturdenkmäler in Oberschlesien. Jahrbuch der oberschlesischen Denkmalpflege nebst dem Bericht des Provinzialkonservators, red. Alfred Hadel, Breslau 1934.
- Nachrichten über die Provinzial-Commission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler der Provinz Schlesien und über die Thätigkeit des Provinzial-Konservators in den Jahren 1891 bis 31. März 1896, Breslau 1896.
- II Ogólnopolski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (Uchwały i rezultaty), „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, t. 1–4, nr 2, s. 356–361.
- Opracowania / Secondary sources**
- Burgemeister Ludwig, Wiggert Ernst, *Die Holzkirchen und Holztürme der preussischen Ostprovinzen*, Berlin 1905.
- Dienwiebel Hebert, *Oberschlesische Schrotholzkirchen*, Breslau 1938.
- Dobrowolski Tadeusz, *Oddział Sztuki i Muzeum Śląskie w Katowicach. Zarys programu działania*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1929, t. 1, s. 90–109.
- Dobrowolski Tadeusz, *Sztuka województwa śląskiego*, Katowice 1933.
- Dobrowolski Tadeusz, *Zabytki sztuki województwa śląskiego i ich znaczenie dla nauki. Referat wygłoszony na XV Zjeździe Rady Konserwatorów w Katowicach 10 października 1930*, Cieszyn 1930.
- Dobrzycki Jerzy, *Kościół drewniany na Górnym Śląsku*, Kraków 1926.
- Gorzelik Jerzy, *Drewniany kościół na Górnym Śląsku jako miejsce pamięci (do 1945 roku)*, „Studia Śląskie” 2017, t. 81, s. 49–64.
- Grundmann Günther, *Denkmalpflege in Polen*, „Deutsche Kunst und Denkmalpflege” 1935, t. 37, s. 101–104.
- Grundmann Günther, *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien*, Breslau 1944.
- Halfar Wolfgang, *Die Oberschlesischen Schrotholzkirchen. Ein Beitrag zum Holzbau in Schlesien*, München 1980.
- Hd., *Unsere Dorfkirchen*, „Die Denkmalpflege” 1900, t. 2, z. 6, s. 41–42.
- Heinevetter Franz, *Die Schrotholzkirche Mariae Himmelfahrt auf dem Hauptfriedhof in Geliwitz*, „Gleiwitzer Jahrbuch” 1927, s. 182–190.
- Herold (Erzpriester), *Transferierung der alten Schrotholz-kirche in Zembowitz*, „Heimatkalender des Kreises Rosenberg O/S” 1930, s. 43–44.
- Ilkosz Jerzy, „Schlesischer Bund für Heimatschutz” i *Wystawa Sztuki Cmentarnej*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1997, t. 16, s. 173–182.
- Königer Ernst, *Kunst in Oberschlesien*, Breslau 1938.
- Krause Walter, *Westerschlesische Schrotholzkirchen*, „Der Oberschlesier” 1929, t. 11, z. 5, s. 299–312.
- Londzin Józef, *Kościół drewniany na Śląsku Cieszyńskim*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1929, t. 1, s. 19–35.
- Lutsch Hans, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, cz. 4: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln*, Breslau 1894.
- Matuszczak Józef, *Z dziejów architektury drewnianej na Śląsku* („Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu” Sztuka, nr 5), Bytom 1971.
- Mielke Robert, *Die oberschlesische Dorfkirche ein Denkmal altgermanischer Baukunst*, „Der Oberschlesier” 1929, t. 11, z. 5, s. 295–299.
- Nadolski Przemysław, *Przedwojenne pomniki Bytomia i jego dzielnic*, [w:] *Ze spiżu i granitu. Pomniki Bytomia*, red. Przemysław Nadolski, Edward Wiczorek, Bytom 2012, s. 25–38.
- Nowosielska-Sobel Joanna, *Od ziemi rodzinnej ku ojczyźnie ideologicznej. Ruch ochrony stron ojczystych (Heimatschutz) ze szczególnym uwzględnieniem Śląska (1871–1933)*, Wrocław 2013.
- Ochendowska-Grzelak Barbara, *Hans Lutsch (1854–1922). Architekt, konserwator zabytków, badacz architektury*, Szczecin 2013.
- Polak-Springer Peter, *Kultura ludowa, rewanżyzm i tworzenie narodowo-regionalnych kultur wysokich na polsko-niemieckim pograniczu w latach 1926–1953*, [w:] *Górnoślązacy. Wokół problemów regionu i jego mieszkańców w XIX i XX wieku*, red. Sebastian Rosenbaum, Katowice–Gliwice 2014, s. 116–142.
- Ryguś Piotr, *Muzeum na wolnym powietrzu w Katowicach (1929–1955). Idee, plany i realizacja*, „Rocznik Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie” 2013, t. 1, s. 83–98.
- Speitkamp Winfried, *Die Verwaltung der Geschichte. Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871–1933*, Göttingen 1996.
- Strzygowski Josef, *Die altslawische Kunst*, Augsburg 1929.
- Strzygowski Josef, *Die Holzkirchen in der Umgebung von Bielitz-Biala*, Posen 1927.
- Tornow Paul, *Grundregeln und Grundsätze beim Wiederherstellen von Baudenkmalern*, „Die Denkmalpflege” 1900, t. 2, z. 15, s. 113–116.

Wiedermann Fritz, *Sind die oberschlesischen Schrotholzkirchen Reste germanischen Kulturgutes?*, „Volk und Rasse” 1933, t. 2, z. 8, s. 68–73.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Grajewski Grzegorz, *Między sztuką, nauką a polityką. Ochrona zabytków na Dolnym Śląsku w czasach III Rzeczy,*

Wrocław 2014, https://dbc.wroc.pl/Content/30240/PDF/grajewski_miedzy_sztuka_PhD.pdf.

Publikacje prasowe / Press publications

Opolczyk Jan, *Na Śląsku Opolskim*, „Powstaniec” 1937, t. 11, nr 9, s. 23.

- ¹ H. Lutsch, *Vérzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, cz. 4: *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln*, Breslau 1894, s. 200.
- ² Wskazują na to uwagi regularnie czynione przez konserwatorów (*Nachrichten über die Provinzial-Commission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler der Provinz Schlesien und über die Thätigkeit des Provinzial-Konservators in den Jahren 1891 bis 31. März 1896*, Breslau 1896; *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1900 bis 31. Dezember 1902* erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1903; *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1905 bis 31. Dezember 1906* erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1907; *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1907 bis 31. Dezember 1908* erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1909).
- ³ P. Polak-Springer, *Kultura ludowa, rewanżyzm i tworzenie narodowo-regionalnych kultur wysokich na polsko-niemieckim pograniczu w latach 1926–1953*, [w:] *Górnoślązacy. Wokół problemów regionu i jego mieszkańców w XIX i XX wieku*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Gliwice 2014, s. 116–142; J. Gorzelik, *Drewniany kościół na Górnym Śląsku jako miejsce pamięci (do 1945 roku)*, „Studia Śląskie” 2017, t. 81, s. 49–64.
- ⁴ W. Halfar, *Die Oberschlesischen Schrotholzkirchen. Ein Beitrag zum Holzbau in Schlesien*, München 1980.
- ⁵ P. Polak-Springer, op. cit.
- ⁶ J. Gorzelik, op. cit.
- ⁷ J. Matuszczak, *Z dziejów architektury drewnianej na Śląsku* („Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu” Sztuka, nr 5), Bytom 1971.
- ⁸ H. Lutsch, op. cit., s. 200.
- ⁹ L. Burgemeister, E. Wiggert, *Die Holzkirchen und Holztürme der preussischen Ostprovinzen*, Berlin 1905, s. 2, 4.
- ¹⁰ Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, przekł. i wstęp R. Kasperkiewicz, Warszawa 2012.
- ¹¹ W. Speitkamp, *Die Verwaltung der Geschichte. Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871–1933*, Göttingen 1996, s. 90.
- ¹² *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1900 bis 31. Dezember 1902* erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, s. 7.
- ¹³ L. Burgemeister, E. Wiggert, op. cit., s. 4.
- ¹⁴ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1907 bis 31. Dezember 1908* erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, s. 77.
- ¹⁵ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1913 bis 31. Dezember 1914* erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, Breslau 1915, s. 61.
- ¹⁶ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1900 bis 31. Dezember 1902* erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens, s. 7; J. Nowosielska-Sobel, *Od ziemi rodzinnej ku ojczyźnie ideologicznej. Ruch ochrony stron ojczystych (Heimatschutz) ze szczególnym uwzględnieniem Śląska (1871–1933)*, Wrocław 2013, s. 322–324; J. Ilkosz, „Schlesischer Bund für Heimatschutz” i *Wystawa Sztuki Cmentarnej*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1997, t. 16, s. 173–182.
- ¹⁷ L. Burgemeister, E. Wiggert, op. cit., s. 2–4.
- ¹⁸ T. Dobrowolski, *Sztuka województwa śląskiego*, Katowice 1933; idem, *Zabytki sztuki województwa śląskiego i ich znaczenie dla nauki. Referat wygłoszony na XV Zjeździe Rady Konserwatorów w Katowicach 10 października 1930 r.*, Cieszyn 1930.
- ¹⁹ J. Dobrzycki, *Kościół drewniane na Górnym Śląsku*, Kraków 1926.
- ²⁰ J. Londzin, *Kościół drewniane na Śląsku Cieszyńskim*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1929, t. 1, s. 19–35.
- ²¹ J. Strzygowski, *Die altslawische Kunst*, Augsburg 1929, s. 258; idem, *Die Holzkirchen in der Umgebung von Bielitz-Biala*, Posen 1927, s. 37.
- ²² W. Krause, *Westerschlesische Schrotholzkirchen*, „Der Oberschlesier” 1929, t. 11, nr 5, s. 304–306.
- ²³ R. Mielke, *Die oberschlesische Dorfkirche, ein Denkmal altgermanischer Baukunst*, „Der Oberschlesier” 1929, t. 11, nr 5, s. 298.
- ²⁴ H. Dienwiebel, *Oberschlesische Schrotholzkirchen*, Breslau 1938, s. V.
- ²⁵ F. Wiedermann, *Sind die oberschlesischen Schrotholzkirchen Reste germanischen Kulturgutes?*, „Volk und Rasse” 1933, t. 2, nr 8, s. 68–73.
- ²⁶ G. Grundmann, *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien*, Breslau 1944, s. 32–42.
- ²⁷ E. Königer, *Kunst in Oberschlesien*, Breslau 1938, s. 21.
- ²⁸ B. Ochendowska-Grzelak, *Hans Lutsch (1854–1922). Architekt, konserwator zabytków, badacz architektury*, Szczecin 2013, s. 58–68.
- ²⁹ G. Grajewski, *Między sztuką, nauką a polityką. Ochrona zabytków na Dolnym Śląsku w czasach III Rzeczy*, Wrocław 2014, s. 36–40, https://dbc.wroc.pl/Content/30240/PDF/grajewski_miedzy_sztuka_PhD.pdf (dostęp: 22 VII 2019).
- ³⁰ T. Dobrowolski, *Oddział Sztuki i Muzeum Śląskie w Katowicach. Zarys programu działania*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku” 1929, t. 1, s. 90–109.
- ³¹ G. Grundmann, *Denkmalpflege in Polen*, „Deutsche Kunst und Denkmalpflege” 1935, t. 37, s. 101–104.

- ³² *Deutsche Kulturdenkmäler in Oberschlesien. Jahrbuch der ober-schlesischen Denkmalpflege nebst dem Bericht des Provinzialkonservators*, red. A. Hadel, Breslau 1934, s. 172.
- ³³ P. Tornow, *Grundregeln und Grundsätze beim Wiederherstellen von Baudenkmalern*, „Die Denkmalpflege” 1900, t. 2, nr 15, s. 113–116.
- ³⁴ *Deutsche Kulturdenkmäler in Oberschlesien*, s. 177.
- ³⁵ *Ibidem*, s. 206.
- ³⁶ Hd., *Unsere Dorfkirchen*, „Die Denkmalpflege” 1900, t. 2, nr 6, s. 41–42.
- ³⁷ F. Heinevetter, *Die Schrotholzkirche Mariae Himmelfahrt auf dem Hauptfriedhof in Geliwitz*, „Gleiwitzer Jahrbuch” 1927, s. 185–186; Herold (Erzpriester), *Transferierung der alten Schrotholzkirche in Zembowitz*, „Heimatkalender des Kreises Rosenberg O/S” 1930, s. 43–44.
- ³⁸ F. Heinevetter, *op. cit.*, s. 190.
- ³⁹ P. Nadolski, *Przedwojenne pomniki Bytomia i jego dzielnic*, [w:] *Ze spiżu i granitu. Pomniki Bytomia*, red. P. Nadolski, E. Wiczorek, Bytom 2012, s. 28–29.
- ⁴⁰ *Deutsche Kulturdenkmäler in Oberschlesien*, s. 170.
- ⁴¹ W. Krause, *op. cit.*, s. 311.
- ⁴² J. Opolczyk, *Na Śląsku Opolskim*, „Powstaniec” 1937, t. 11, nr 9, s. 23.
- ⁴³ *II Ogólnopolski Zjazd Konserwatorów w Warszawie w 1927 r. (Uchwały i rezultaty)*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, t. 1–4, nr 2, s. 357–368.
- ⁴⁴ T. Dobrowolski, *Zabytki sztuki województwa śląskiego i ich znaczenie dla nauki*, s. 4–5.
- ⁴⁵ *Pismo okręgowego konserwatora do proboszcza Władysława Roboty z 9.02.1932*, Archiwum Archidiecezji Katowickiej, Akta lokalne, Parafia Matki Boskiej Szkaplerznej w Gierałtowicach, sygn. 642, k. 190.
- ⁴⁶ *Pismo okręgowego konserwatora do wikariusza generalnego z 26.11.1928*, Archiwum Archidiecezji Katowickiej, Akta rzeczowe, sygn. 719, k. 36.
- ⁴⁷ *Pismo księdza Władysława Roboty do kurii z 14.07.1932*, Archiwum Archidiecezji Katowickiej, Akta lokalne, Parafia Matki Boskiej Szkaplerznej w Gierałtowicach, sygn. 642, k. 191.
- ⁴⁸ P. Rygus, *Muzeum na wolnym powietrzu w Katowicach (1929–1925). Idee, plany i realizacja*, „Rocznik. Muzeum Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie” 2013, t. 1, s. 90–95.
- ⁴⁹ P. Polak-Springer, *op. cit.*, s. 130.
- ⁵⁰ *Ibidem*.

Streszczenie

Ochronę pomników drewnianej architektury sakralnej uznano za jedno z najpoważniejszych wyzwań, przed jakimi stanęli konserwatorzy zabytków Prowincji Śląskiej, działający od schyłku XIX w. Wypracowana przez nich strategia postępowania doczekała się weryfikacji po Wielkiej Wojnie na podzielonym polsko-niemiecką granicą Górnym Śląsku, gdy drewniany kościół wykorzystywano jako dowód na polski lub niemiecki charakter kultury regionu. Metody ochrony zabytków stosowane przez polskich i niemieckich konserwatorów były nieco inne. W Prowincji Górnośląskiej dopuszczano daleko idące przekształcenia przestrzeni i bryły obiektów, by zachować ich funkcję i lokalny pejzaż. Podobnie jak przed I wojną światową dokonywano też translokacji. W województwie śląskim, gdzie prawna i finansowa sytuacja służb konserwatorskich była korzystniejsza, egzekwowano obowiązek opieki nad zabytkami, wspierając parafie dotacjami. Planowano też organizację skansenu w Katowicach, przenosząc do miejskiego parku drewniany kościół z Syryni. Inny obiekt trafił z Knuruwa do Chorzowa. W ten sposób dwa największe miasta polskiej części regionu doczekały się obiektów, które miały stanowić świadectwo jego odwiecznej polskości.

Abstract

Among challenges faced by conservators of the Silesian Province, who operated since the late nineteenth century, protection of monuments of wooden religious architecture was recognized as one of the most important. The strategy, they had elaborated, was verified after the Great War in Upper Silesia divided by the German-Polish border, as the wooden church was used as evidence for Polish or Germanic character of the region's culture. The methods of monument protection implemented by Polish and German conservators were to some extent different. In the Upper Silesian Province far-reaching transformations of the space and shape of objects were allowed to preserve their original function and a local landscape. As before the First World War, monuments were also translocated. In the Silesian Voivodship, where the legal and financial situation of conservation services was more favorable, parishes were obliged to take care of churches and supported in their efforts with subsidies. There was also a plan to arrange an open-air museum in Katowice, where a wooden church from Syrynia was moved to the city park. Another monument was transferred from Knurów to Chorzów. In this way, the two largest cities of the Polish part of the region obtained objects that were to testify to its eternal Polishness.

Krzysztof Wielgus*

orcid. org/0000-0003-1663-5740

Jadwiga Środulska-Wielgus**

orcid. org/0000-0001-7395-0662

Konserwacja założeń zieleni Twierdzy Kraków. Zarys problematyki

An Outline of Conservation of Greenery in the Cracow Fortress Area

Słowa kluczowe: zabytkowe zespoły zieleni, zieleń forteczna, konserwacja założeń zieleni, Twierdza Kraków

Keywords: historic greenery complexes, fortress greenery, conservation of greenery assumptions, Cracow Fortress

Zieleń forteczna jako przedmiot ochrony i konserwacji

Problemy związane z ochroną i konserwacją czy też rekompozycją zieleni fortecznej – taktycznej, a więc tej, która pełniła funkcje maskujące, deformujące czy powiązana była z komunikacją – biorą swój początek w trudności wyodrębnienia jej spośród zieleni śródpolnej czy innej. Aby wyselekcjonować historyczne zadrzewienia i poznać mechanizm kształtowania się krajobrazu w XIX wieku, trzeba posługiwać się nieraz historycznymi mapami oraz instrukcjami. W innym przypadku dość trudno odróżnić ją na pierwszy rzut oka od dziczącej zieleni śródpolnej (o to przecież przed stu laty chodziło jej twórcom) i skazać ją na administracyjny niebyt.

Trudnością w ochronie jest rozległość terytorialna i powiązanie z obiektami rozrzuconymi w terenie. Oznacza to potrzebę współdziałania wielu przedstawicieli władz lokalnych. Powiązania między obiektami to konieczność ochrony zarówno dróg, zadrzewień, powiązań wizualnych, jak i samych obiektów. Często bowiem niekontrolowany rozwój zieleni zagraża bezpieczeństwu struktury budowli, a wybiórczo i jednostronnie pojmowane pojęcie ochrony przyrody utrudnia podejmowanie trafnych decyzji. Zatem z jednej strony, adaptacja dzieł obronnych nie może być równoznaczna z lekceważen-

Fortress greenery as an object of protection and conservation

Problems related to the preservation and maintenance or rearrangement of fortress greenery, i.e. tactical, camouflaging tree plantings, which were to provide masking, deformation or communication-related functions, originate from the difficulty of separating it from natural vegetation or other greenery. In order to identify historical foliage, it is often necessary to use historical maps and instructions to learn how the landscape changed across nineteenth century. Otherwise, it is quite difficult to distinguish it at first sight from natural foliage (which is exactly what its creators wanted to achieve one hundred years ago) and to sentence it to administrative oblivion.

The difficulty in preserving this element is its territorial extent and connection with other objects scattered across a large area. This means that numerous representatives of local authorities need to cooperate. The links between the objects call for joint preservation of roads, foliage, visual links and the structures themselves. Often, unchecked growth of greenery threatens the safety of a complex's structure and selective, partial understanding of nature preservation makes it difficult to make the right decisions. Thus, on the one hand, the adaptation of defensive works cannot mean disregarding greenery,

* dr, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr hab., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *D.Sc., Ph.D., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

** *Ph.D., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

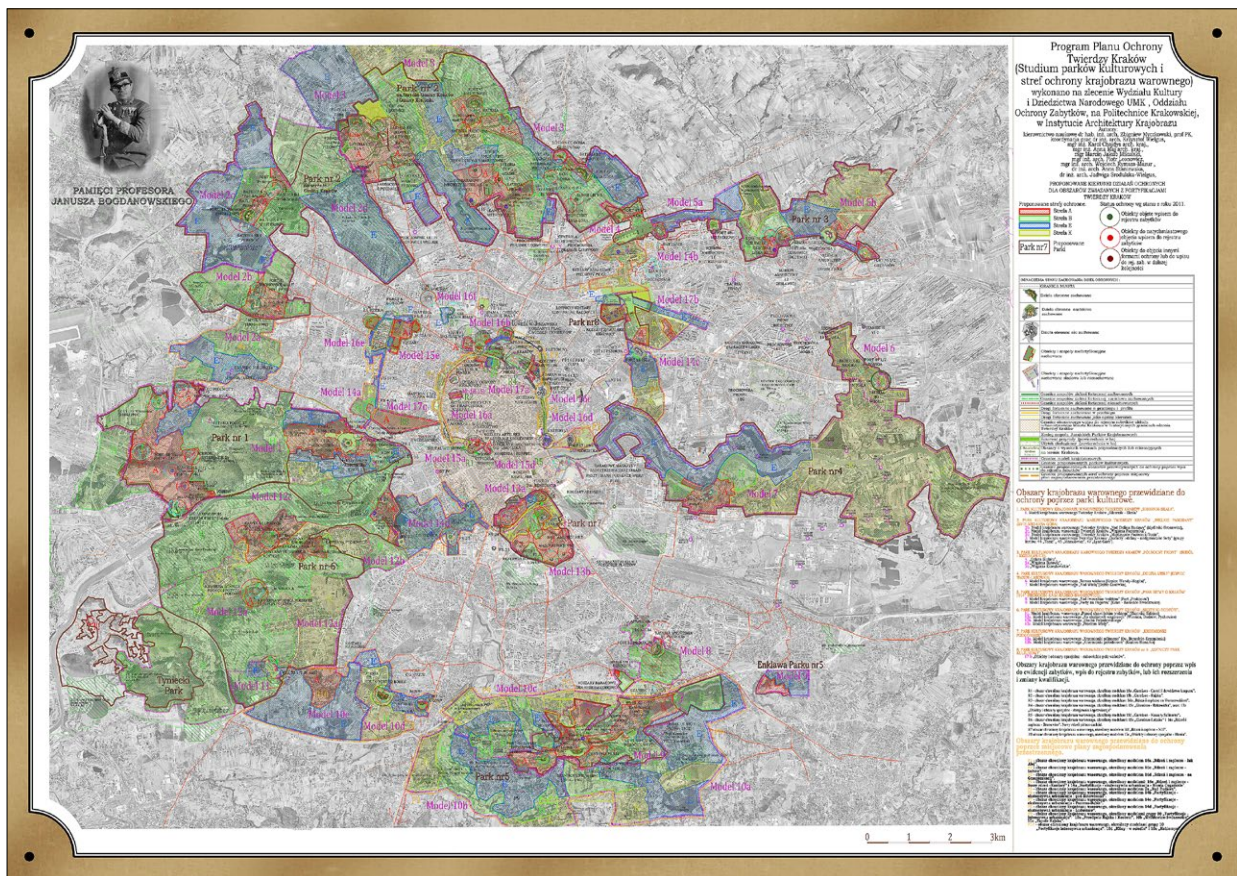
Cytowanie / Citation: Środulska-Wielgus J., Wielgus K. An Outline of Conservation of Greenery in the Cracow Fortress Area. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:42–54

Otrzymano / Received: 6.01.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.01.2020

doi: 10.48234/WK62GREENERY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Schemat rozmieszczenia dzieł obronnych Twierdzy Kraków oraz ich proponowanych stref ochronnych, [za:] *Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*, wykonany na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej, w Instytucie Architektury Krajobrazu, w Zakładzie Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, na zlecenie Urzędu Miasta Krakowa, Wydziału Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Oddziału Ochrony Zabytków. Kierownictwo naukowe – dr hab. inż. arch. Z. Myczkowski, prof. PK; zespół autorski: Z. Myczkowski, J. Śródulska-Wielgus, A. Staniewska, K. Wielgus (koordynacja prac) i inni, Politechnika Krakowska, 2010–2014.

Fig. 1. *Layout of defensive works of the Cracow Fortress and their proposed protection zones suggested in: Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Instytut Architektury Krajobrazu, Zakład Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich, commissioned by Cracow City Hall, Department of National Culture and Heritage, Monument Preservation Branch; scientific direction: dr hab. inż. arch. Z. Myczkowski, Prof. at CUT; authors: Z. Myczkowski, J. Śródulska-Wielgus, A. Staniewska, K. Wielgus (coordination) and others, Cracow University of Technology, 2010–2014.

niem zieleni, z drugiej – ochrona zieleni nie może być traktowana jako zakaz jakiegokolwiek interwencji.

Zieleń na obiektach, które pozostawały w zarządzie wojskowym lub były dzierżawione jako tereny wypasowe, była przez wiele lat utrzymywana. Na obiektach, które pozbawione były opieki, sukcesja zieleni zaburzyła czytelność układu, powodowała chaotyczny rozwój roślinności, a drzewa i krzewy – dążąc do światła – wykształciły nieprawidłowe korony. Na obiektach, których maski tłowe składały się z jesionów, można zauważyć wymieranie sukcesyjnych egzemplarzy, zwłaszcza młodszych.

Z punktu widzenia polityki i praktyki gospodarowania gruntami warto zauważyć, że zadrzewienia forteczne (na pewno na terenie dawnego zaboru austriackiego) mają w większości uregulowany status prawny, albowiem działki, na których były zakładane, pozostawały pod zarządem Wysokiego c.k. Skarbu Wojskowego, a później stanowiły majątek wojska. Ze względu na nietypowe wymiary działek i nieprzydatność pod kątem zabudowy pozostały zapomniane i częstokroć były samowolnie orane i zawłaszczane. Ich ślady figu-

on the other hand, the preservation of greenery cannot be treated as a deterrent against any and all intervention.

Greenery accompanying objects left under military administration or leased as grazing land was maintained in good condition for many years. In the case of objects not under conservation, the succession of greenery disturbed the legibility of the original layout, causing the chaotic development of vegetation; trees and shrubs developed irregular crowns when trying to find sunlight. On some objects, whose background masks included ash trees, we can observe extinction, especially among younger specimens of succession foliage.

From the point of view of of land management policy and practice, it is worth noting that most of fortress foliage (at least in the area of the former Austrian Partition) has a regulated legal status, because the plots of land on which they had been established remained at first under the administration of the High Imperial and Royal Military Treasury, and became army property later on. Due to the unusual dimensions of the plots and their unsuitability for development, they were for-

rują jednak jeszcze we współczesnych planach gruntowych – nawet jeżeli zadrzewienia znikły, powalone siłami natury lub z „pomocą” okolicznych mieszkańców. Podkreślić należy, że latami prawdziwej kłeski dla zadrzewień krakowskiej twierdzy było niepełne dwudziestolecie pomiędzy początkiem lat siedemdziesiątych a końcem lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku.

W latach sześćdziesiątych XX wieku ogromne, doskonale wówczas czytelne, liczące około 1500 ha sztuczne labirynty zadrzewień maskujących twierdzy – kilkusetmetrowe szpalery robinii akacjowych, jesionów, kasztanowców, pasy głogów i tarniny, wyspy dereni – były jakby ostatnim znakiem porządku odchodzącego świata. Świat ten zaobserwował i opisał Janusz Bogdanowski: „Gdyby dziś zbilansować w samych tylko liczbach zasoby zielone dawnej twierdzy krakowskiej, wyszłoby razem z górą 100 km różnych dróg o turystyczno-spacerowym znaczeniu, a przy tym ponad 250 ha zieleni rozdzielonych między 80 parków-fortów. Liczby te porównać można dla przykładu z wielkościami terenów, z których korzysta się na co dzień”¹.

Zieleń Twierdzy Kraków dzisiaj

Czterdzieści lat później powierzchnia przekształconych, lecz genetycznie spójnych nasadzeń fortyfikacyjnych Twierdzy Kraków wynosi 282 ha, z czego powierzchnia zadrzewionych działek fortecznych – 222 ha, działek masek międzypolowych – 10 ha, a działek wydzielonych pod nasadzenia zadrzewień dróg – 50 ha². Dla krajobrazu warownego w jego postaci historycznej niezwykle ważne było zachowanie otwartych przedpól i międzypól, gwarantowanych zakazami budowlanymi (tzw. rewersem demolacyjnym), a także powiązanie nasadzeń maskujących na działkach budowli obronnych z naturalnymi i kulturowymi zespołami zieleni wsi podkrakowskich. Powierzchnie obszarów zieleni pofortecznej, wciąż możliwe do scalenia z relikami nasadzeń fortyfikacyjnych dla uzyskania efektu zbliżonego do historycznej postaci, to szacunkowo 800 ha. Łącznie zachowało się około 25% zadrzewień międzypolowych, najistotniejszych dla integralności systemu. Największe powierzchniowo działki należące do fortów osiągają wielkość od 9 do 25 ha, średnia powierzchnia działki fortecznej wynosi od 3 do 4 ha, baterii zaś – około 0,1 ha, natomiast długość dróg fortecznych – ponad 100 km. Drogi były przeważnie zadrzewiane dla osłony przed wiatrem i słońcem oraz w celu maskowania ruchu taborów i oddziałów wojsk. Duża część tych zadrzewień, około 75%, została zniszczona w czasie rozbudowy infrastruktury drogowej, głównie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku.

Powierzchnia terenów zieleni urządzonej Krakowa to 355 ha, wobec powierzchni miasta wynoszącej 326,85 km² (stan z 2012). Tereny zieleni stanowią więc 16,9% powierzchni miasta (5523,76 ha), w tym parki, zieleńce i zieleń osiedlowa zajmują 5,1% powierzchni (stan z 2017). Według opracowania *Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*, wykonanego na Wydziale Architektury Politechniki

gotten and often arbitrarily plowed and appropriated. However, their traces can still be found in contemporary spatial management plans—even when the trees have disappeared, brought down by the forces of nature or with the ‘help’ of local residents. It needs to be emphasized that the worst time, years of true disaster for the plantings of the Cracow Fortress, was the period of nearly twenty years between the beginning of the 1970s and the end of the 1980s.

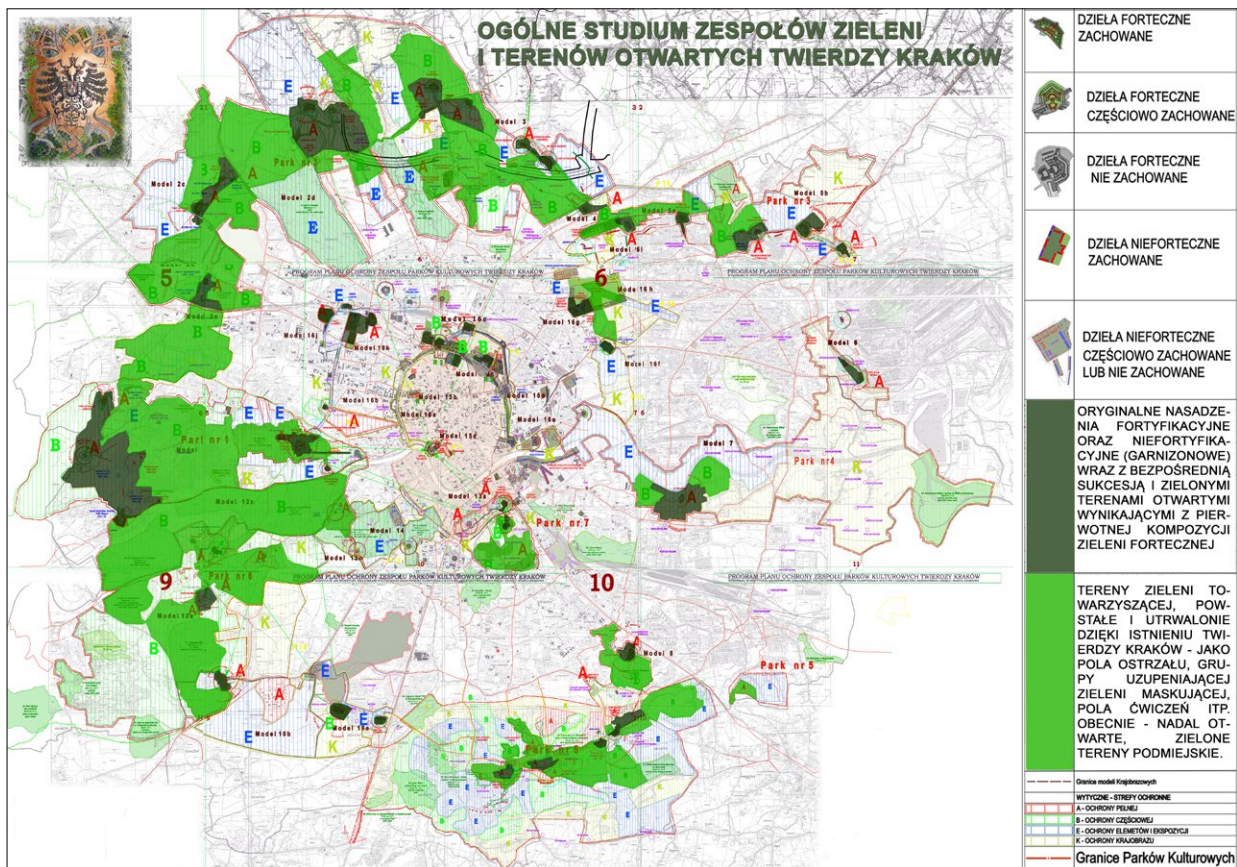
In the 1960s, these huge, and then-perfectly legible, elaborate labyrinths of the fortress’ masking plantings, several hundred-meters-long lines of black locust, ash, and chestnut trees; belts of hawthorn and blackthorn, islands of dogwood, spreading across some 1500 hectares, were the last sign of an order created by the passing world. This world was noted and described by Janusz Bogdanowski: „If one were to balance today the green assets of the former Cracow Fortress in numbers alone, it would sum up to more than 100 km of various roads of tourist and walking significance, and at the same time over 250 hectares of greenery distributed among 80 fort-park areas. These numbers can be compared, for example, with the size of the areas that are used on a daily basis.”¹

The green of the Cracow Fortress – today

40 years later, the area of transformed, but genetically coherent fortification plantations of the Cracow Fortress amounts to 282 ha, 222 ha of which are plots located in fortified areas, 10 ha is for inter-field masks, and 50 ha² for road plantings. It was essential for fortified landscape in its historical form to preserve open foreground and interfield, guaranteed by building prohibitions (so-called demolition pledges), as well as to link the camouflage plantings planted on the plots of defensive buildings with natural and greenery complexes of the villages near Cracow. The area formerly occupied by fortress greenery, which could still be unified with relics of fortification plantings to achieve an effect similar to the historical form, is estimated at 800 ha. In total, about 25% of the interfield plantings, critical for the integrity of the entire system, has been preserved. The largest plots belonging to forts are between 9 to 25 ha, the average area of a fortress plot is between 3 to 4 ha, and a battery—about 0.1 ha. The length of the fortress roads is over 100 km. Most of the roads were flanked with trees to protect against wind and sun and to mask the movement of rolling stock and troops. A large part of these plantings, about 75%, was destroyed during the expansion of the road infrastructure, mainly in the 1970s and 1980s.

The surface area of landscaped greenery in Cracow is 355 ha, compared to the city’s area of 326.85 km² (as of 2012). Green areas account for 16.9% of the city’s area, 5523.76 ha, including parks, green areas, and residential green areas, occupy 5.1% of the city’s area (as of 2017).

According to *Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*, written at the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology in 2014, the „original” old fortress trees on

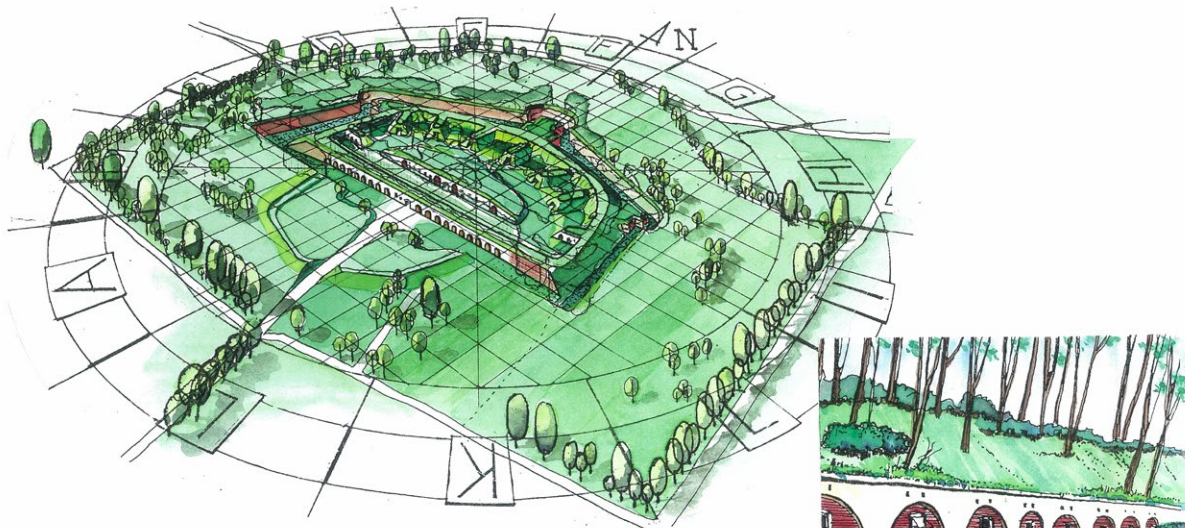
Ryc. 2. Ogólne studium zieleni i terenów otwartych Twierdzy Kraków na tle zespołu miejskiego Krakowa, oprac. pod kier. Z. Myczkowskiego: K. Wielgus, J. Środulska-Wielgus, M.J. Mikulski i inni, 2016.

Fig. 2. A general study of greenery and open areas of Cracow Fortress, against the background of the Cracow urban complex, prepared under the direction of Z. Myczkowski: K. Wielgus, J. Srodulska-Wielgus, M. J. Mikulski and others, 2016.

Krakowskiej w roku 2014, „rdzenny” forteczny starodrzew na działkach obiektów, masek i dróg stanowił ok. 5,1% ogólnej powierzchni miejskich terenów zieleni, a łącznie z wszystkimi sąsiadującymi terenami zielonymi i otwartymi, powstałymi w wyniku restrykcji i nasadzeń militarnych z czasów Twierdzy Kraków, to aż 19,5% urządzonych i nieurządzonych terenów zieleni miejskiej. Rzeczywisty ubytek powierzchni działek dzieł obronnych można szacować na 15–20% w stosunku do stanu z roku 1919. Według „Raportu o stanie miasta za rok 2016” „forteczna zieleń historyczna” (nasadzenia fortyfikacyjne) stanowi 0,9% powierzchni miasta, a „zieleń forteczna przylegająca do zieleni historycznej” (zieleń poforteczna) – 2,4%. Całość zielonego dziedzictwa Twierdzy Kraków stanowi 3,3% powierzchni miasta. Postęp wiedzy, pozwalający traktować jako zieleń poforteczną nie tylko substancjonalne relikty dawnych nasadzeń, lecz także wszelkie konsekwencje przestrzennej gospodarki militarnej, daje możliwość weryfikacji tych danych. Zgodnie ze stanem wiedzy z roku 2019 suma wszelkiej zieleni związanej z Twierdzą – nasadzonej historycznie, sukcesyjnej oraz utrwalonej przez kilkadziesiąt lat zakazami budowlanymi, później zaś brakiem uzbrojenia, a także prawami własności Skarbu Państwa i samorządów – stanowi 5,84% ogólnego zasobu zieleni miasta: urządzonej i nieurządzonej.

building, masking and road plots comprised ca. 5.1% of the overall area of the city’s green areas. When combined with all adjacent green and open areas resulting from military restrictions and plantings from the Cracow Fortress period, it is 19.5% of all landscaped and non-landscaped urban green areas.

According to *Raport o stanie miasta za rok 2016* (Report on the city’s condition in 2016) (2017, chapter III *Ochrona środowiska i rolnictwo*) „historical fortress greenery” (fortification greenery) accounts for 0.9% of the city’s area, and „fortress greenery adjacent to historical greenery” (post-fortress greenery)—2.4% of the city’s area. In total, the green heritage of the Cracow Fortress constitutes 3.3% of the city’s area. The development of knowledge, which makes it possible to treat not only substantial relics of former plantings but all consequences of military special management as post-fortress greenery, enables us to verify this data. According to the state of knowledge from 2019, the sum of all greenery connected with the Fortress—planted in the past, secondary greenery and the greenery that perpetuated for several dozen years due to construction bans, and later by a lack of weaponry, as well as the property rights of the State Treasury and local governments. This accounts for 5.84% of the city’s total greenery, both landscaped and non-landscaped.

Ryc. 3. Zachowany, lecz zagrożony, unikatowy system zadrzewienia działki Fortu 45 „Marszowiec” (jeden kwadrat sieci perspektywicznej odpowiada wymiarom 20 na 20 m); oprac. i rys. J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus; stan z ok. 2000 r.

Fig. 3. The preserved, but endangered unique tree system on the plot of Fort 45 „Marszowiec” (one square of the perspective grid corresponds to a 20m by 20 m area); by J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus; as seen in 2000.

Rola twierdzy jako czynnego (nasadzenia, kształtowanie) i biernego (rezerwowanie przestrzeni dla celów militarnych) faktora kształtowania zieleni Krakowa jest większa, niżby wydawało się z wymienionych zestawień procentowych. Odnoszą się one na ogół do nasadzeń fortecznych, lokowanych na gruntach wykupionych bądź wywłaszczonych przez armię. Tak były przyjmowane w założeniach do kolejnych studiów uwarunkowań przestrzennych miasta Krakowa. Poprzez zielenie forteczną rozumiane są głównie zadrzewienia i zielenie wysoka oraz nasadzenia pierwotne i sukcesja na działkach fortecznych. Tymczasem wielkie obszary terenów rolnych i porolniczych, łąk, zadrzewień i zakrzewień łągowych, śródpolnych, miejskich i podmiejskich terenów leśnych, stanowiących dziś zielony bank Krakowa, chętnie wykazywany jako atut miasta, zostały zachowane i utrwalone do dziś dzięki fortecznej proveniencji. Las Wolski mógł zaistnieć jako fundacja Kasy Oszczędności Miasta Krakowa tylko dlatego, że tereny te nie uległy wcześniejszej, bardzo prawdopodobnej parcelacji z uwagi na obowiązujące do roku 1916 ograniczenia wojskowe. Resztki Lasu Bonarka ocalały dzięki długo trwającym ograniczeniom budowlanym, chroniącym teren przed ewentualnymi skutkami wybuchu położonych tam prochowni. Relatywnie duże obszary zieleni śródmiejskiej na Łobzowie czy przy ulicy Rakowickiej to rezultaty zlokalizowania tam wielkich zespołów koszarowych.

Istotą niniejszej pracy jest potwierdzenie – po 40 latach, w innych okolicznościach politycznych, ekonomicznych i społecznych, w innych uwarunkowaniach urbanistycznych – że zielenie Twierdzy Kraków jest nadal ważnym, w znacznym stopniu niewykorzystanym dobrem Krakowa, o roli sprawczej zarówno w znaczeniu historycznym, jak i współczesnym i przyszłym dla syste-

The role of the fortress as an active (planting, shaping) and passive (reserving space for military purposes) factor in shaping Cracow's greenery is greater than suggested by the aforementioned percentage summaries. They generally refer to fortress plantings, located on land purchased or expropriated by the army. This is how they were treated in the assumptions for subsequent studies of spatial conditions of the city of Cracow. Fortress greenery is understood mainly as forestation, tall greenery; primary plantings and succession greenery on fortress plots. Meanwhile, large areas of agricultural and post-agricultural areas, meadows, woods, and riparian, interfield bushes, urban and suburban forest areas, which today constitute the green bank of Cracow and are willingly demonstrated as an asset of the city—have been preserved to this day thanks to their origin as fortress greenery. Wolski Forest could exist as a foundation of the Savings Bank of the City of Cracow only because the area did not undergo any earlier, very probable parceling due to military restrictions remaining in force until 1916. The remnants of Bonarka Forest survived thanks to long-lasting building restrictions, protecting the area from the possible consequences of an explosion in the powder magazine located there. Relatively large areas of downtown greenery in Łobzów or Rakowicka Street are the results of a presence of large barrack compounds. The essence of this publication is to confirm, after 40 years, under different political, economic and social circumstances, and in other urban conditions—that the greenery of the Cracow Fortress is still an important, largely untapped WEALTH of Cracow, playing a vital, causal role, both in the historical sense, as well as in the present and the future, for the greenery system of the city and maintaining its balance.

Ryc. 4. Rewaloryzacja Fortu 49¼ „Grębałów” – długoterminowe działanie, realizowane konsekwentnie od roku 1988, niewielkimi kosztami, przez Ognisko TKKF „Przyjaciel Konika”; docelowa wizja adaptacji Fortu 49¼ „Grębałów” na centrum jeździeckie dla młodzieży, pierwsza w Polsce zintegrowana realizacja fortu wraz z zielenią forteczną, zaawansowana w 80%; rys. K. Wielgus.

Fig. 4. Revalorization of Fort 49¼ „Grębałów”—a long-term project, realized consistently since 1988, with little cost by the TKKF (Association for Physical Culture) group „Przyjaciel Konika”; target vision of adapting Fort 49¼ „Grębałów” for a youth equestrian center, the first integrated project including the fort and fortress greenery in Poland, current progress at 80%; by K. Wielgus.

mu zieleni miasta i zachowania jego równowagi. Tereny zielone miasta Krakowa i otaczających go gmin – „zieleni kontynuacyjnej Twierdzy Kraków” – można szacować na ok. jednej piątej wszystkich zasobów zieleni na tym terenie. Z perspektywy ostatnich dekad badań należy dodać, że zachowane obszary zielonego krajobrazu warownego z przełomu XIX i XX wieku są fenomenem, dokumentują bowiem szczytowy etap rozwoju i sposobu myślenia o fortyfikacjach, o organizacji przestrzeni w ogromnej skali, wynikający z poziomu wiedzy, techniki i możliwości organizacyjnych kształtowania potencjalnego pola walki. Fenomen zielonego krajobrazu dawnej Twierdzy Kraków jest nieznaną emanacją epoki drugiej rewolucji przemysłowej, jej potrzeb i możliwości. Jako taki był i jest wynikiem w pełni intencjonalnej, zamierzonej działalności człowieka, a stworzony w epoce już minionej jest jako całość krajobrazem historycznym, zatem może i powinien być traktowany jako przedmiot działalności konserwatorskiej³.

Konserwacja zespołów zieleni fortecznej

Zieleń na masywach fortów artyleryjskich

Bezwzględnie pozostawić należy starodrzew z okresu nasadzeń maskujących lub ich bezpośrednich sukceso-

The number of green areas in the city of Cracow and the surrounding municipalities—„continuation greenery of the Cracow Fortress”—can be estimated at about 1/5 of all greenery assets in the area. From the perspective of the last decades of research, it can be added that the preserved areas of green fortified landscape from the turn of the nineteenth and twentieth century are a phenomenon, as they document a certain peak stage of development and way of thinking about fortifications, the large-scale organization of space, based on the level of knowledge, technology and organizational capabilities of shaping a potential battlefield. The phenomenon of the green landscape of the former Cracow Fortress is an unknown emanation of the second industrial revolution, its needs and capabilities. As such, it was and is the result of fully intentional, deliberate human activity, and having been created in an age long gone—it is, as a whole, a historical landscape that may and should be treated as an object of conservation.³

Conservation of fortress greenery complexes

Greenery on the massifs of artillery forts.

Old trees from the period of masking plantings or their direct successor greenery should be left as long

rów, o ile tylko pozwala na to stan sanitarny drzewa. Egzemplarze młode, dobrze rokujące, trzeba pozostawić jako zaczątek formowania kompozycji nawiązującej do historycznej w następujących miejscach:

- na zapole fortu w postaci pasm (szpalerów) masek tylnych, zwanych maskami tła – równoległe do linii koszar szyjowych, ewentualnie wału zapola;
- u stóp poprzecznic, jednak nie na platformach artyleryjskich i nie na dachach poprzecznic;
- luźne, swobodnie rozrzucone drzewa mogły rosnąć na stoku wału artylerii, nigdy jednak nie w kątach ostrzału z rozglifionych (ukształtowanych w formie leżących liter V) strzelnic, uformowanych w wałach;
- szczególną uwagę należy zwrócić na drzewa porastające wał na koszarach szyjowych – istnieje możliwość wrastania korzeni w strukturę wału (warstwy izolacyjne) i występowania asymetrycznej korony będącej skutkiem nadmiernego rozrostu zieleni;
- w przypadku niezachowania oryginalnych nasadzeń i nadmiaru samosiewów można osiągnąć zamierzony efekt, typując do pozostawienia drzewa utrzymujące założony niegdyś rytm, mniej więcej równowiekowe.

Zieleń na masywach fortów pancernych

Na stokach spłaszczonych stosowano luźne nasadzenia maskujące – należy dążyć do pozostawienia starodrzewu oraz młodych egzemplarzy o regularnych koronach. Zadrzewienia dróg dojazdowych posiadały charakter alejowy i taki powinny zachować. Możliwe jest pozostawienie krzewów w linii zadrzewień. Należy zwrócić szczególną uwagę na zadrzewienia towarzyszące tradytorom: równia tradytorów powinna pozostać trawiasta i bezdrzewna. Trzeba pozostawić i pielęgnować zadrzewienia i zakrzewienia na krawędziach przełamania równi ogniowej.

Zieleń w maskach międzypolowych

W międzypolach zieleń występuje w postaci pasm (szpalerów) masek bocznych; pasma te rosną (lub rosły) zazwyczaj na wąskich skrawkach wykupionych działek, kojarzonych nieraz mylnie z działkami drogowymi. Układy masek bocznych bywają wielokulisowe; ich docelowe prawidłowe odtworzenie wymaga studiów, zwłaszcza map katastralnych i geodezyjnych.

Bieżąca pielęgnacja powinna polegać na cięciach pielęgnacyjnych i sanitarnych. Należy monitorować, czy zadrzewione i zakrzewione pasy nie stają się dzikimi wysypiskami śmieci, składowiskami suszu po pielęgnacji innych odcinków zadrzewień, miejscem składowania odpadków po gospodarce leśnej i parkowej. Monitoringowi powinny także podlegać działania nielegalnych wycinek, rozdrabniania, przecinania lub dewastacji pasów masek, np. poprzez prowadzenie nielegalnych wycinek, dróg, nielegalne pozyskiwanie drewna.

as the sanitary condition of the tree allows it. Young, promising specimens should be left as a starting point for forming a historical composition in the following places:

- on the background of forts—strips (lines) of rear masks (camouflages), called background masks—parallel to the gorge line of the barracks, or possibly the embankment;
- at the foot of the traverses, but not on artillery platforms and not on the roofs of the crossbeams;
- loose, freely scattered trees could grow on the slope of the artillery ramparts, but never in the firing angles of the splayed (shaped in the form of lying „V”) earthen embrasures, formed in rampart parapets;
- special attention should be paid to trees growing on the shaft at the neck barracks— there is a possibility of roots growing into the structure of the embankment—insulating layers, the occurrence of an asymmetrical crown resulting from excessive growth of greenery,
- in the absence of original plantings and with an excess of self-seeding, the desired effect can be achieved by typing to leave the tree, maintaining the once assumed rhythm, more or less equal.

Greenery on the massifs of armored forts

Loose masking plantings were used on the flattened slopes—old trees and young specimens with regular crowns should be maintained. Access tree linings were of an avenue nature and should be kept as such. It is possible to leave the bushes in the tree line. Particular attention should be paid to tree stands accompanying traditors: the traditors' level should remain grassy and woodless. It is necessary to leave and care for trees and bushes on the edges of the breaking of the field of fire.

Greenery in inter-field masks.

In between fields, in the form of strips (rows) of side masks (masks); these strips usually either grow or used to grow on narrow sections of purchased plots, sometimes mistakenly associated with road plots. Systems of side masks can be multi-planar; their correct reconstruction requires studies, in particular cadastral and geodetic maps.

Ongoing maintenance should consist of maintenance and sanitary cutting. It is necessary to monitor whether tree-lined and bushy strips do not become illegal landfills, drywood storing areas after the maintenance of other tree sections, a place of waste storage after forest and park management. The monitoring should also cover the activities of illegal felling, shredding, cutting or devastation of mask strips, e.g. by conducting illegal felling, delineating roads, and illegal logging.

Ryc. 5. Pokazy hippiczne na ujeżdżalni u stóp tradytora Fortu 49 1/4 „Grębałów” – efekt zachowawczej rewaloryzacji zespołu fortu wraz z zielenią; fot. K. Wielgus.

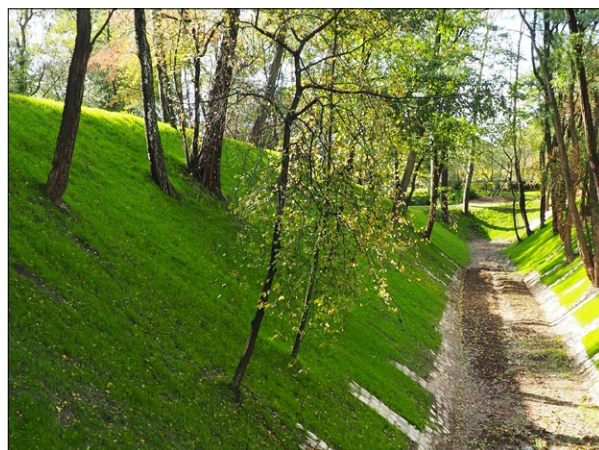
Fig. 5. Equestrian shows in the riding hall at the foot of the casemate of Fort 49 1/4 „Grębałów”—an effect of conservative revalorization of the fort compound along with greenery; photo by K. Wielgus.

Zieleń w fosach fortów

W świetle fos (w rzucie ich dna) nie powinny rosnąć żadne drzewa ani krzewy. Natomiast z gęstwiny krzewów zazwyczaj porastających stoki fos (skarpe i przeciwskarpe) należy wybrać (ewentualnie zagęścić poprzez dosadzenia) linię przełamania dna fosy i skarpy oraz krawędź przełamania przedstoku i przeciwskarpy. Na krawędzi tej dopuszczalne są również drzewa, pod warunkiem że nie grozi im podmycie i wywrotka na stronę fosy. Drzewa i krzewy na górnej krawędzi fosy (ponad przeciwskarpe) są śladem zakrzewień i zadrzewień maskujących, których celem było rozmycie geometrii budowli obronnej, a często ukrycie przeszkód drutowych na przedpolu dzieła obronnego. Pas zakrzewień na linii przełamania stoku i fosy jest śladem pasów przeszkodowych sadzonych jako zmienniki likwidowanych murów Carnota (Freibeständige Mauern) w fortach artyleryjskich starszego typu oraz jako element systemu przeszkód w obiektach późniejszych. Pasów zakrzewień i zadrzewień nie powinno się likwidować z krawędzi górnych równi ogniowych tradytarów. Ze światła równi ogniowych należy usunąć wszelką zieleni drzewiastą i krzewy.

Po zakończeniu prac wycinkowych i porządkowych w sezonie wiosennym niezbędnie konieczny jest natychmiastowy obsiew mieszaną traw całości terenu uwolnionego od zadrzewień i zakrzewienia. Jest to działanie podstawowe, zachowujące trwałość wykonanych prac oraz bezpieczeństwo stoków. Prace te, podobnie jak działania utrzymujące stan obiektu, należy uzgodnić i zobligować do ich realizacji jego właściciela czy dysponenta.

Bieżący monitoring oraz pielęgnacja drzewostanu i stoków są nieodzowne dla obserwacji procesów zachodzących w tych niezwykłych strukturach inżynierskich ukształtowanych z tworzywa naturalnego. Szczególnie ważne jest monitorowanie wałów jako struktur

Ryc. 6. Efekt właściwej rewaloryzacji zespołu zieleni Fortu 52a „Jugowice” – fosa zapola fortu z odtworzeniem pokrywy darniowej po prześwietleniu, lecz zachowaniu zieleni oryginalnej i sukcesyjnej; działanie modelowe Zarządu Budynków Komunalnych w Krakowie; fot. K. Wielgus.

Fig. 6. The results of proper revalorization of the greenery complex of Fort 52a „Jugowice”—the ditch of the fort’s gorge with the restoration of the turf cover after screening, but with preservation of the original and secondary greenery; an action that can serve as a model for treating fortress greenery, realized by Zarząd Budynków Komunalnych in Cracow; photo by K. Wielgus.

Greenery in the moats of forts.

In the daylight of the moats (in a plan view of their bottom) no trees or shrubs should grow. However, from the thicket of shrubs usually growing on the slopes of the moats (slope and counter-escarpment), it is necessary to choose—or thicken by planting—the line of breaking the bottom of the moat and the escarpment, and the edge of the foreground and counter-slope.

Trees are also allowed on this edge, provided that they are not in danger of being washed away and falling over and down into the moat. Trees and shrubs on the upper edge of the moat (above the escarpment) are a trace of bushes and camouflage trees, whose purpose was to blur the geometry of the defensive structure and often to hide wire obstacles in the foreground of the defensive work. The shrub strip on the slope and moat breakthrough is a trace of obstacle lanes planted as substitutes for liquidated Carnot walls (Freibeständige Mauern) in older artillery forts and as part of a system of obstacles in later buildings.

Shrubs and bushes should not be removed from the edges of the upper fields of fire from the traditors. All tree greenery and bushes should be removed from the fire plains.

After completing the clearing and cleaning works, in spring, immediate sowing with a grass mix is necessary across whole area free from trees and bushes. However, this is a basic action that maintains the durability of the work performed and the safety of the slopes. These works, as well as maintenance of the facility should be approved and indicated for implementation by its owner and administrator.

Ongoing monitoring and maintenance of the stand and the slopes are necessary for observing the processes

o charakterze geotechnicznym, zapewniającym prawidłowe odwodnienie struktur i bezpieczeństwo odwiedzających. Ze względu na cenne ekosystemy, jakie wytworzyły się w naturalnym, nieprzerwanym przez ingerencję człowieka procesie, należy wszelkie działania prowadzić z uwzględnieniem terminów gniazdowania ptaków.

Zasady kształtowania konserwacji powierzchni trawiastych

Trawy, jako gatunki pionierskie, odgrywają ważną rolę w zasiedlaniu terenów trudnych, pozbawionych w różny sposób roślinności. W rekultywacji tworzą okrywę ochronną, przerastają i stabilizują podłoże, oczyszczają powietrze, ograniczają pylenie, dezaktywują metale ciężkie oraz pochłaniają wiele toksyn. Powszechnie panujące przeświadczenie, że skarpy czy nasypy same zarosną, mija się mocno z prawdą. Pokrycie roślinnością zboczy i skarp nasypów wiąże się z problemami zróżnicowanych warunków wilgotnościowych i glebowych na skarpach. Dlatego obsiewanie nasypów trawami jednego gatunku, a tak zazwyczaj się dzieje, nie przynosi oczekiwanych rezultatów.

Wybór traw powinien być przystosowany do rodzaju oraz stopnia zawilgocenia gleby. Pochylenie sprawia, że wyrównująca warstwa ziemi urodzajnej ma tendencję do spływania, podobnie jak nawozy czy nasiona. Jest to przyczyną diametralnie różnych warunków na koronie wału i u jego podstawy. W górnej części wału, na jego koronie, w okresach letnim i jesiennym roślinność jest narażona na działanie wiatru czy suszę, a system korzeniowy może być odsłaniany w wyniku procesów erozyjnych. W zimie wiatr przemieszcza pokrywą śnieżną ku podstawie wału, natomiast mała pokrywa śnieżna lub jej brak może być przyczyną wymarzenia lub osłabiania roślin. Gromadząc zmytą ziemię urodzajną, podstawa wału powoduje, że warstwa próchnicza ma większą miąższość, co wpływa na zwiększenie możliwości gromadzenia wody i poprawia warunki wegetacji. Najbardziej właściwe są mieszanki traw posiadające drobne i gęste ukorzenie, ponieważ są najskuteczniejszym tworzywem naturalnym stabilizującym masy ziemne.

Podsumowanie

Zieleń forteczna to obecnie ponad 250 ha zaniedbanej, lecz cennej zieleni w charakterystycznych geometrycznych układach. Prawie trzy razy tyle to towarzyszące jej obszary innych typów zieleni (nadrzecznej, śródpolnej, parkowo-dworskiej itp.) oraz rezerw otwartej przestrzeni, stanowiącej przedpola widokowe (dawniej otwarte przedpola, pola ostrzału). Warto wspomnieć, że forteczne nasadzenia były prawdopodobnie ostatnimi wielkimi działaniami przyrodniczymi człowieka, mającymi na celu świadomą zmianę warunków jego bytowania, niestety w wyjątkowych, wojennych warunkach. Ich skali nie były w stanie dorównać ani publiczne parki i ogrody, zakładane dla celów socjalnych, ani prywatne rezydencje; może

that take place in these unusual engineering structures shaped from natural materials. It is particularly important to monitor embankments as geotechnical structures, ensuring proper drainage and safety of visitors.

Due to the valuable ecosystems that have been created by natural processes, uninterrupted by human interference, all activities should be carried out taking into account the nesting dates of birds.

Precepts of the conservation of grass-covered surfaces

Grasses play an important role as pioneer species in the settlement of difficult areas previously devoid of vegetation. They do so in various ways. In remediation, they form a protective cover, overgrow and stabilize the ground, purify the air, reduce dusting, deactivate heavy metals and absorb many toxins. The widespread conviction that slopes and embankments will become overgrown if left unattended is very far from the truth. Covering the of slopes and escarpments of the embankments with vegetation is associated with problems of varying humidity and soil conditions on the slopes. Therefore, planting single species of grasses on embankments, and this usually happens, does not bring the expected results.

The choice of grass type should be adapted to the type and degree of soil moisture. Incline means that the leveling layer of fertile soil tends to flow down, as do fertilizers or seeds. This is the reason for radically different conditions on the crown of the embankment and at its base. In the upper part of the embankment, on its crown, in summer and autumn, the vegetation is exposed to wind, drought and the root system can be exposed as a result of erosive processes. In winter, the wind moves the snow cover towards the base of the embankment, the lack of or a small snow cover can cause the plants to freeze or weaken. The foundation of the embankment, gathering washed fertile soil, causes the humus layer to be of greater thickness, which increases the capacity for water accumulation, and improves vegetation conditions. Grass mixtures having small and dense rooting are the most appropriate because they are the most effective natural material at stabilizing soil masses.

Summary

Currently, fortress greenery amounts to over 250 hectares of neglected but valuable plantings in characteristic geometrical arrangements. Other types of greenery (riverside, field, park and manor, etc.) and reserves of open space, which constitute visual foreground (formerly open foreground, firing fields) equal to an area that is three times bigger. It is worth mentioning that fortress plantings were probably the last, great natural activities of man, aimed at consciously changing the conditions of his existence, unfortunately under exceptional, war conditions. Neither public

dopiero nasadzenia rekultywacyjne na poprzemysłowych terenach są w stanie zbliżyć się do ich wielkości, choć nie kunsztowności. Była to ostatnia faza tak masowego użycia zieleni z myślą o bezpieczeństwie i warto, by jej relikty posłużyły do stworzenia pierwszych, wielkich systemów odpoczynku nowego wieku i nowego tysiąclecia: „Zieleń stanowiąca dziś jedną z ważniejszych potrzeb miasta w twierdzy rozwijana była jako element maskowania”⁴.

Na uznanie zasługuje wprowadzenie części wyników wspomnianych badań przez Gminę Miejską Kraków do obowiązującego Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa z roku 2014. W stosunku do Studium z roku 2003 cofa się ono o tendencję stworzenia fortecznych parków kulturowych, zostały one jednak uwzględnione w wojewódzkim i gminnym programach opieki nad zabytkami oraz w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego. Idea systemowej ochrony i wykorzystania zieleni fortecznej jest w pewnym stopniu obecna w dokumentach strategicznych, natomiast w wymiarze poszczególnych wybranych obiektów wchodzi ona w zakres procedowanych i uchwalanych obecnie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

W skali poszczególnych obiektów, zwłaszcza reworyzowanych jako inwestycje własne Gminy Miejskiej Kraków, należy podkreślić wieloetapowe, skoordynowane działania w zakresie zieleni. Jako szczególnie pozytywne przykłady trzeba tu wymienić działki fortów 52 „Borek” i 52a „Jugowice” oraz działkę i masyw szczytu FS-3 pod kopcem Kościuszki. Przeprowadzono tam wieloetapowe działania porządkowe, prześwietlające, pielęgnacyjne, choć nie wdrożono jeszcze prac typowo rekonstrukcyjnych czy rekompozycyjnych układu zieleni. Działka i masyw fortu „Borek” – skrajnie zarosnięta niekontrolowanym, w większości samosiewnym gąszczem – stanowiła dzikie wysypisko śmieci i gruzu budowlanego. Doprowadzona do swobodnego „stanu surowego”, umożliwiła wytyczenie w roku 2017 parku miejskiego, a masyw fortu – dzięki odzyskanej insolacji – zaczął ponownie pokrywać się roślinnością trawiastą, co w decydujący sposób wpływa na stabilizację stoków. W przypadku Fortu 52a „Jugowice” na podkreślenie zasługuje fakt doprowadzenia do standardów parkowych, zwłaszcza strefy wjazdu na fort od strony zapola oraz masek tła (tylnych zadrzewień maskujących). Skala prac na zachodnim froncie Fortu 2 „Kościuszko” wskazuje na wielkość zaniedbań i przekształceń zespołu. Tutaj zastana, w absolutnej większości ahistoryczna zieleń musi być traktowana jako autonomiczna wartość ekologiczna, a tym samym jako tworzywo stosunkowo zachowawczego tworzenia nowego, w istocie postmilitarnego, pofortecznego krajobrazu parkowo-leśnego.

Należy podkreślić próby racjonalnego wyważenia traktowania zieleni: pomiędzy purystycznym podejściem, wynikającym z dobra zabytku, a dogmatycznym podejściem ekologicznym, nakazującym powstrzymanie się od wszelkich ingerencji w dziedziczą zieleń wewnątrz miasta. Wsparcie autorytetów z dziedziny

parks and gardens, established for social purposes, nor private residences were able to match their scale; perhaps only reclamation plantings on post-industrial areas are able to come close to them in size, but not their artistry. This was the last phase of such mass use of greenery for safety reasons; it would be worthwhile for its relics to be used to create the first great recreational systems of the new century and new millennium. „The greenery, which is one of the city’s major needs today, was developed in the fortress as an element of camouflage.”⁴

What deserves recognition is the fact that the results of the aforementioned research were included by the Municipality of Cracow to the applicable Study of Conditions and Directions of Spatial Development of the City of Cracow from 2014. While it is a step back in relation to the Study from 2003 by giving up the establishment of fortress cultural parks, they were included in the provincial and communal program of monument preservation and in the Spatial Development Plan of the Lesser Poland Voivodeship. The idea of systemic preservation and use of fortress greenery is present in strategic documents to some extent, and selected sites are included in the local spatial development plans that are currently being negotiated and adopted.

What deserves recognition in the scope of individual objects, especially those revalorized as proprietary projects of the Municipality of Cracow, are coordinated, multistage actions concerning greenery. The plots of Forts 52 „Borek” and 52a „Jugowice” as well as the plot and the structure of the FS-3 rampart under the Kosciuszko Mound should be mentioned as particularly positive examples. Multistage activities comprised of cleaning, screening and maintenance were carried out in said examples, although typical reconstructive or remodeling works of the greenery system are yet to be attempted. The plot and the structure of Fort „Borek”—extremely overgrown by an unchecked, mostly self-seeded thicket—was an illegal waste dumping site. It was brought to a kind of ‘raw state’, in which a new city park was established in 2017, and the fort’s structure, thanks to the regained insolation, started to be covered with grass again, which has a significant influence on slope stability. In the case of Fort 52a „Jugowice,” it is worth emphasizing the fact that park standards have been reached, in particular, by the introduction of an entrance zone to the fort from the side of the gorge and background masks (rear masking plantings).

The scope of the project on the western front of Fort 2 *Kosciuszko* indicates the magnitude of negligence and transformation of the compound. In this case, the currently present, mostly ahistorical greenery, must be treated as an autonomous ecological value, and thus as a material for the relatively conservative creation of a new, post-military, post-fortress landscape.

We need to emphasize the attempts to rationally balance the treatment of greenery, between a purist approach, resulting from the good of the monument,

dendrologii i architektury krajobrazu, które udało się pozyskać, ma tutaj decydujące znaczenie dla Gminy Miejskiej Kraków jako inwestora. Nie do przecenienia jest też współpraca Zarządu Budynków Komunalnych i Zarządu Zieleni Miejskiej w Krakowie.

Zalecenia Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS przedstawione Gminie Miejskiej Kraków stanowią kontynuację idei prof. Janusza Bogdanowskiego, ogłoszonych przed 40 laty w fundamentalnej pracy *Warownie i zieleni Twierdzy Kraków*.

1. Zieleni jest istotnym elementem struktury twierdzy, zespołów fortecznych i poszczególnych dzieł fortyfikacyjnych i niefortyfikacyjnych.
2. Współczesna zieleni twierdzy jest pochodną planowych nasadzeń dla celów maskowania, tworzenia przeszkód, wzmacniania struktury dzieł obronnych w celach użytkowych lub ozdobnych.
3. Zespoły zieleni fortecznej dotrwały do czasów współczesnych w formie mniej lub bardziej przekształconej, zachowując cechy czytelności układów pierwotnych, lecz prezentując także wiele cech wtórnych, nawarstwionych i zniekształcających pierwotne zamierzenia taktyczne, kompozycyjne i funkcjonalne.
4. Zieleni – rozumiana zarówno jako starodrzew na działkach fortecznych, w międzypolach i drogach fortecznych, jak i tereny zakrzewione, otwarte, rolne i nieużytki – w zachowanych obszarach dawnych ograniczeń budowlanych stanowi wartość obiektywną: ekologiczną i przestrzenną dla miasta i okolicznych gmin, będąc jednym z czynników tworzenia systemu zieleni miejskiej.
5. Należy dążyć do odzyskiwania połączeń zielonych między obiektami twierdzy poprzez utrwalanie masek międzypola, zwłaszcza na wciąż należących do Gminy Miejskiej Kraków działkach masek i działkach przydrożnych.
6. Działania takie, uwzględnione w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Miasta Krakowa, powinny być ujmowane i precyzowane w kolejnych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.
7. Wszelkie działania dotyczące zieleni fortecznej muszą być poprzedzone inwentaryzacją zieleni wraz ze stratygrafią wiekową i z określeniem pierwotnych cech układów komponowanych.
8. Z uwagi na silne zarośnięcie, a często zaśmiecenie działek fortecznych szczegółową inwentaryzacją zieleni zazwyczaj musi poprzedzić faza wstępnych prac porządkowych, udostępniających teren i pozwalających na bezpieczne i precyzyjne prace inwentaryzacyjne. Faza taka musi się opierać na programie prac zatwierdzonym przez właściwego konserwatora zabytków.
9. Należy dążyć do zrównoważonego gospodarowania zielenią w obrębie działek fortecznych, polegającego na uczynianiu cech nasadzeń pierwotnych, jednak z uwzględnieniem nawarstwień, postępu

and a dogmatic ecological approach, which demands that we refrain from any interfering with the unchecked greenery inside the city. The acquired support of experts in the field of dendrology and landscape architecture is of decisive importance for the Municipality of Cracow as a developer. Also the cooperation between the Municipal Buildings Authority in Cracow and the Municipal Greenery Authority in Cracow is of the utmost importance. The recommendations of the Military Architecture Commission of Polish branch of the ICOMOS, presented to the Municipality of Cracow, are a continuation of the ideas of Professor Janusz Bogdanowski, presented 40 years ago in his fundamental work: *Warownie i zieleni Twierdzy Kraków* (Forts and greenery of the Cracow Fortress).

1. Greenery is an important element of the structure of the fortress, its complexes and individual fortification and non-fortification works.
2. Contemporary fortress greenery is a derivative of planned planting for the purposes of masking, creating obstacles, reinforcing the structure of defensive works, as well as utilitarian and ornamental purposes.
3. Complexes of fortress greenery have survived to the present day in a more or less transformed form, preserving some legibility of the original layouts, but also presenting many secondary features, which have accumulated over time and distorted their original tactical, compositional and functional aims.
4. Greenery, understood both as old trees on fortress plots, on interfields and fortress roads, as well as bushy, open, agricultural and barren areas in preserved areas of former building restrictions, constitutes a great ecological and spatial value for the city and surrounding municipalities, being one of the factors in the creation of the city's greenery system.
5. We should strive to recover the green connections between the fortress structures by fixing the masks of interfields, especially on the mask and roadside plots still owned by Municipality of Cracow.
6. Such actions, included in the Study of Conditions and Directions of Development of the City of Cracow, should be recognized and specified in subsequent local spatial development plans.
7. All actions concerning fortress greenery must be preceded by surveys accompanied by age stratigraphy and determination of the original features of the layouts.
8. Due to strong overgrowth and often littering on fortress plots, a detailed survey of greenery usually has to be preceded by a phase of preliminary cleaning works making the area accessible and allowing for safe and precise surveying. Such a phase must be based on a work program approved by the appropriate conservator.
9. We should strive for balanced management of greenery on fortress plots, consisting of highlight-

- czasu, sukcesji, rzeczywistej zdrowotności drzew, a także oddziaływania szaty roślinnej na struktury murowe i ziemne obiektów.
10. Trzeba dążyć do tworzenia krajobrazu parkowego uwzględniającego pokroje zastanej dojrzałej zieleni fortecznej, a jedynie wyjątkowo, w wybranych miejscach i tylko w miarę możliwości, odtwarzać pierwotny charakter struktur ziemnych i zieleni w warunkach i stanie bojowym. Należy unikać wszelkiego radykalizmu, zarówno w doprowadzaniu obiektów do domniemanego stanu pierwotnego, jak i bezingerencyjnego traktowania zieleni, pozostawiania jej w stanie silnego zagęszczenia, zwłaszcza na strukturach murowych i stokach wałów.
 11. Kształtowanie, utrzymanie i pielęgnację zieleni na obiektach Twierdzy Kraków należy traktować jako proces ciągły.
10. We should strive to create a park landscape that takes into account the shapes of existing mature fortress greenery, and reconstructing the original military character of earthworks and greenery only in selected, exceptional spots and cases. Any radicalism should be avoided—both in bringing the objects to their presumed original state, as well as in the hands-off approach to greenery—leaving it in a state of high density, especially on masonry structures and ramparts.
 11. The shaping, maintenance, and care of greenery on the objects of the Cracow Fortress should be treated as a continuous process.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Bogdanowski Janusz, *Problemy rewaloryzacji fortyfikacji systemu rozproszonego z przełomu XIX i XX wieku*, [w:] *Konserwatorska teka zamojska*, materiały z sesji naukowej w Zamościu 26–27 listopada 1981, cz. 2., Warszawa–Zamość 1984.
- Bogdanowski Janusz, *Rozwój i urbanistyczne kompozycje nowożytnego Krakowa oraz problem ich rewaloryzacji (XVI–XX w.)*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1981, t. 16.
- Brzoskwinia Waldemar, *Zielona Twierdza*, „Aura” 1987, nr 6.
- Budziło Józef, *Bellona – Florze*, „Aura” 1991, nr 5.
- Budziło Józef, *Pozostałości twierdzy Kraków kanwą zieleni miejskiej*, „Architektura” 1966.
- Myczkowski Zbigniew (kier. nauk.), Wielgus Krzysztof (koordynacja prac, red.), Śródulska-Wielgus Jadwiga, Staniewska Anna, Bąk Anna, Brzoskwinia Waldemar, Chajdys Karol, Górski Tadeusz, Jakubowska Katarzyna, Jakubowski Kasper, Kielar Łukasz, Kocieniewski Jan, Leonwicz Piotr, Maj Anna, Mikulski Marcin Jakub, Pasula Ewa, Piekło Joanna, Pstuś Dariusz, Rojkowska Halina (red.), Rymcza-Mazur Wojciech, Szkoła Michał (red.), *O przyszłość Twierdzy Kraków*, Kraków 2010–2012, wyd. uzup. 2014.
- Pardela Łukasz, Wilkaniec Agnieszka, Śródulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, *Znaczenie terenów zieleni pofortecznej dla zieleni miejskiej Krakowa, Poznania i Wrocławia*, „Nauka – Przyroda – Technologie” 2018, t. 12, z. 2.
- Śródulska-Wielgus Jadwiga, *Zieleń Twierdzy Kraków*, „Atlas Twierdzy Kraków”, Seria II, t. 4, Kraków 2005.
- Śródulska-Wielgus Jadwiga, Staniewska Anna, Łakomy Katarzyna, Wielgus Krzysztof, *The historical elements of Kraków's green system – protection challenges for landscape planning in the 21st century*, „Greenways and Landscapes in Change Proceedings of 5th Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning”, Budapest 2016, s. 439–447.
- Śródulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, *Paroki kulturowe Twierdzy Kraków*, „Fortyfikacja” 2004, t. 14.
- Wielgus Krzysztof, Śródulska-Wielgus Jadwiga, Mikulski Marcin Jakub, Pstuś Dariusz, *Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako elementów rozwoju miasta*, „Nowe Studia nad Rozwojem Przestrzennym Krakowa”, Kraków 2007.
- Zachariasz Agata, *Zieleń jako współczesny czynnik miastotwórczy ze szczególnym uwzględnieniem roli parków publicznych*, Kraków 2006.

Inne / Others

- Basiński Grzegorz, Głuszek Cezary, Górski Marcin, Janczykowski Jan, Klupsz Lidia, Małachowicz Maciej, Narębski Lech, Pardela Łukasz, Rojkowska-Tasak Halina, Śródulska-Wielgus Jadwiga, Wielgus Krzysztof, Wild Patryk, „Raport Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS dotyczący dziedzictwa fortyfikacyjnego Krakowa, sporządzony po posiedzeniu wyjazdowym Komisji w dniach 15–17 marca 2018 w Krakowie”, oprac. i red. Aleksy Oleksicki, Lech Narębski, Krzysztof Wielgus, Kraków–Toruń–Warszawa 2018 (opracowanie niepubl., przekazane Prezydentowi Miasta Krakowa i dyrektorom wydziałów Urzędu Miasta Krakowa).

„Studium historyczne i architektoniczne fortów Twierdzy Kraków” (na zlecenie Wydziału Ochrony Zabytków w Krakowie), etapy 1–3, 1995–1998, oprac. i wdrożenie systemu rejestracji, waloryzacji i desygnacji konserwatorsko-adaptacyjnej dawnych dzieł obronnych fortyfikacji nowożytnej w postaci tzw. Kart Krajobrazu Warownego, kier. Krzysztof Wielgus 1995.

„Studium i program ochrony Twierdzy Przemysł”, Krajowy Program Ministra Kultury i Sztuki, etapy 1–2, 1997, oprac. i wdrożenie systemu rejestracji, waloryzacji i aplikacji do Ogólnych Planów Miejsowych dzieł i zespołów obronnych fortyfikacji nowożytnej, kier. Krzysztof Wielgus.

¹ J. Bogdanowski, *Warownie i zieleń Twierdzy Kraków*, Kraków 1979, s. 298.

² Zob.: J. Środulska-Wielgus, *Zieleń Twierdzy Kraków*, „Atlas Twierdzy Kraków”, Seria II, t. 4, Kraków 2005.

³ Ł. Pardela, A. Wilkaniec, J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, *Znaczenie terenów zieleni pofortecznej dla zieleni miejskiej Krakowa, Poznania i Wrocławia*, „Nauka – Przyroda – Technologie” 2018, t. 12, z. 2.

⁴ J. Bogdanowski, op. cit., s. 224.

Streszczenie

Zieleń forteczna stanowi trzeci, konstytutywny element obiektów fortyfikacyjnych i niefortyfikacyjnych twierdz XIX i XX wieku, obok struktur murowych i struktur ziemnych. Oryginalna zieleń forteczna spełniała funkcje maskujące, przeszkodowe, techniczno-strukturalne, użytkowe i ozdobne. Cechy genetyczne, ekstrapolowane w teraźniejszość i przyszłość poprzez sukcesję i degradację, wymagają specyficznego, procesualnego podejścia w praktyce ochronnej i konserwatorskiej. Zarys tej problematyki, aktualnej zarówno dla państwowych i samorządowych służb konserwatorskich, jak i dla zarządów sprawujących pieczę nad skomunalizowanymi zespołami fortecznymi oraz dla ich właścicieli i dzierżawców, to tematyka niniejszego artykułu.

Abstract

Fortress greenery is the third constitutive element of fortification and non-fortification buildings of the nineteenth and twentieth centuries, next to masonry and earth structures. The original fortress greenery fulfilled camouflage, obstacle, technical and structural, functional and decorative functions. Genetic traits, extrapolated to the present and future through succession and degradation, require a specific process-based approach in conservation and conservation practice. An outline of these issues, current for both state-level and local conservation services, management boards overseeing municipalized fortress complexes, as well as for their owners and tenants—this is the subject of this article.

Kazimierz Kuśnierz*

orcid.org/0000-0001-6703-5695

Dominika Kuśnierz-Krupa**

orcid.org/0000-0003-1678-4746

Mateusz Budziakowski***

orcid.org/0000-0002-6258-7244

Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Wolbromia

Historic Town Protection Issues on the Example of Wolbrom

Słowa kluczowe: Wolbrom, miasto zabytkowe, ochrona, układ urbanistyczny

Keywords: Wolbrom, historic town, protection, urban layout

Wprowadzenie

Problem ochrony polskich miast zabytkowych, szczególnie na terenie województwa małopolskiego, jest obecnie niezwykle aktualny. Przeprowadzone w tym zakresie badania dowodzą, że wiele z cennych średniowiecznych układów urbanistycznych nie jest chronionych lub ich bieżąca ochrona jest niewystarczająca. Można wskazać tutaj chociażby takie miasta, jak Krościenko nad Dunajcem, Skawina, Tylicz czy Nowy Targ, których układy urbanistyczne nie zostały dotąd wpisane do rejestru zabytków nieruchomych województwa¹. W odpowiedzi na powyższe oraz zgodnie z aktualnym „Krajowym programem ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022”, Małopolski Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków podjął działania na rzecz poprawy tej sytuacji, wyznaczając grupę średniowiecznych ośrodków miejskich, dla których rozpoczęto procedurę wpisu do rejestru zabytków, co wiąże się z opracowaniem dla wybranych miast opinii konserwatorskich dotyczących zasadności wpisu do rejestru ich zabytkowych układów urbanistycznych².

Introduction

The issue of the protection of Polish historic towns, particularly in the Lesser Poland Voivodeship, is extremely relevant. The research that has been carried out in this field has shown that many valuable medieval urban layouts are not protected or their current protection is insufficient. One could name here such towns as Krościenko nad Dunajcem, Skawina, Tylicz or Nowy Targ, whose urban layouts have not yet been inscribed in the voivodeship register of immovable monuments.¹ In response to the above, as well as in accordance with the instructions of the *State Program for the Protection and Preservation of Monuments for the Years 2019–2022*, the Lesser Poland Voivodeship Monument Protection Office took action in order to improve the situation, and indicated a group of medieval urban centers for which the procedure of inscription in the monument register should be initiated. The above requires conservation opinions to be prepared for the selected towns, which would justify inscribing their historic urban layouts in the register.²

One of the towns in question is Wolbrom, located around 50 km to the north of Cracow, on the Cracow-

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

*** mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

** D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

*** Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kuśnierz-Krupa D., Kuśnierz K. Historic Town Protection Issues on the Example of Wolbrom. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:55–65

Otrzymano / Received: 9.03.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 26.03.2020

doi: 10.48234/WK62WOLBROM

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Wolbrom obecnie na ortofotomapie ukazującej historyczne centrum miasta; <https://mapy.geoportal.gov.pl> (dostęp: 15 III 2020).
 Fig. 1. Present-day Wolbrom on an orthophotomap showing the historic town center; <https://mapy.geoportal.gov.pl> (accessed: 15 III 2020).

Jednym z procedowanych miast jest Wolbrom, położony około 50 km na północ od Krakowa, na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, nad rzeką Pokrzywianką, w obniżeniu zwanym Bramą Wolbromską. Administracyjnie ośrodek należy do województwa małopolskiego, powiatu olkuskiego, i jest siedzibą gminy miejsko-wiejskiej. Od strony północnej oraz zachodniej miasto graniczy z dawnymi wsiami starostwa wolbromskiego: Łobzowem, Dłużcem oraz Lgotą Wolbromską, od południa z Chełmem i Gołaczewami, a od wschodu z Brzozówką, Wierzchowiskiem i Jeżówką.

O historii architektury oraz rozwoju przestrzennego Wolbromia, a także wartości jego dziedzictwa kulturowego dotychczas powstało zaledwie kilka publikacji, mają one jednak charakter zbiorczy i obejmują także dzieje innych miast. Jest to przede wszystkim dwutomowa praca *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego* pod redakcją Feliksa Kiryka i Ryszarda Kołodziejczyka³, a także książka Bogusława Krasnowolskiego *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*⁴ oraz publikacja *Miasta polskie w Tysiącleciu* pod redakcją Mateusza Siuchnińskiego⁵. Poza powyższymi najważniejszym opracowaniem nt. historii architektury i urbanistyki oraz dziedzictwa kulturowego Wolbromia jest dwutomowe studium historyczno-urbanistyczne miasta opracowane przez A. Cygnarowskiego, M. Kasprzyka i B. Krasnowolskiego⁶.

Historia powstania ośrodka

W wiekach XIII i XIV na Jurze Krakowsko-Częstochowskiej prowadzona była akcja umacniania ówczes-

nych ziem, na Wyżynie Krakowsko-Częstochowa Upland, on the Pokrzywianka River, in the depression known as Brama Wolbromska (Wolbrom Gate). Administratively, the town is located in the Lesser Poland Voivodeship, Olkusz County, and is the seat of an urban-rural commune. In the north and west, the town borders on the former villages of the Wolbrom Starosty, i.e. Łobzow, Dłużec and Lgota Wolbromska; in the south: on Chełm and Gołaczewy, while in the east on Brzozówką, Wierzchowisko and Jeżówka.

So far, only a few volumes have been published concerning the history of the architecture and spatial development of the town, as well as the value of its cultural heritage. Moreover, those publications are collections and as such present the history of other towns as well. First and foremost, one should cite here the study entitled *History of Olkusz and its Region*,³ *Chartered Urban Layouts in the Cracow Region in the thirteenth and fourteenth Centuries* published by B. Krasnowolski,⁴ and the volume *Polish Towns During the Millennium* edited by M. Siuchniński.⁵ Apart from the above mentioned, the most important work on the history of the architecture and urban development of Wolbrom, as well as its cultural heritage, is the two-volume historical and urban Study of the town prepared by A. Cygnarowski, M. Kasprzyk and B. Krasnowolski.⁶

History the town's origin

The thirteenth and fourteenth centuries were the time when the Cracow-Częstochowa Upland witnessed the process of strengthening the boundaries of the Polish Kingdom of the period, which resulted in erecting numerous castles and strongholds. Crucial routes

Ryc. 2. Centrum Wolbromia na planie starostwa wolbromskiego z ok. 1758, kopia mapy; archiwum Katedry HAUiSzP, WA PK, s.v.
 Fig. 2. The center of Wolbrom on the plan of the Wolbrom Starosty from app. 175, map copy; Archive of the Chair of HAUiSzP, WA PK, s.v.

snych granic państwa polskiego, której przejawem była budowa licznych zamków i warowni. Przez tereny te przebiegały wówczas ważne trakty komunikacyjne łączące Kraków ze Śląskiem i z Wielkopolską⁷. Od XIII stulecia zakładano tu liczne miasta i wsie, lokacje oparte były na prawie niemieckim. Akcji tej towarzyszył także proces kształtowania się sieci parafialnej⁸.

Początki urbanizacji terenów w rejonie późniejszego miasta Wolbrom sięgają początku XIV wieku. Wówczas to, w roku 1311 nastąpiła lokacja wsi Dłużec i związana z tym procesem zgoda Władysława Łokietka na karczunki lasów⁹. Około 10 lat później lokowano kolejne dwie wsie położone w bliskim sąsiedztwie przyszłego miasta lokacyjnego: Lgotę i Łobzów¹⁰. W celu pobudzenia osadnictwa na tym terenie Władysław Łokietek nadał w roku 1327 sołtysom wsi Dłużec Wolframowi i Hilaremu las rozciągający się na terenie, który później zajęło m.in. miasto lokacyjne Wolbrom. Miał on zostać wykarczowany, teren zurbanizowany, a nowi osadnicy otrzymali od władcy 20-letni okres wolnizny¹¹.

Przywilej lokacyjny Wolbromia nie zachował się, nie jest zatem znany dokładny czas rozpoczęcia procesu zakładania miasta. Badacze historii miasta (m.in. F. Kiryk) wskazują, że powstało ono pod koniec rządów Władysława Łokietka lub na początku rządów Kazimierza Wielkiego. W latach czterdziestych XIV wieku Wolbrom był już dobrze rozwiniętym ośrodkiem, z parafią wzmiankowaną w spisach świętopietrza¹². Można zatem domniemywać, że miasto lokowano jeszcze w latach trzydziestych XIV wieku.

Ryc. 3. Wolbrom na topograficznej mapie Galicji Zachodniej (z lat 1801–1804) Mayera von Heldensfelda; Archiwum Wojskowe (Kriegsarchiv) w Wiedniu, s.v.

Fig. 3. Wolbrom on a topographic map of Western Galicia (from the years 1801–1804) by Mayer von Heldensfeld Map; Military Archive (Kriegsarchiv) in Vienna, s.v.

connecting Cracow with Silesia and Greater Poland also crisscrossed the area in this period.⁷ Since the thirteenth century, the land underwent an organised settlement process of founding villages and towns based on German town rights. That process was also followed by the formation of a parish network.⁸

Urbanization processes in the area of the later town of Wolbrom started at the beginning of the fourteenth century. Later, in the year 1311, the village of Dłużec was founded here and was granted the permission of King Władysław the Elbow-high to clear the forest.⁹ Around ten years later, the next two villages were founded here: Lgota and Łobzów, located in close proximity to the future chartered town.¹⁰

In order to stimulate settlement within the territory, in 1327, King Władysław Łokietek conferred upon Wolfram and Hilary, the aldermen of the village of Dłużec, the grant of the forest stretching over the area that later became the site of e.g. the chartered town of Wolbrom. The woodland was to be cleared, the land urbanized, and new settlers were granted a twenty-year exemption period by the ruler.¹¹

The charter of Wolbrom has not survived until the present, therefore the exact time when the settlement process began is not known. Scholars researching the town's history (e.g. F. Kiryk) suggest that it might have been founded towards the end of the reign of Władysław the Elbow-high (who ruled until 1333), or at the very beginning of the reign of his successor Casimir the Great. It is known, however, that during the 1340s Wolbrom was already a well-developed town with its own parish mentioned in Peter's Pence lists.¹² Therefore, it can be surmised that the town must have been founded in the 1330s.

Wolbrom probably owes its name to its 'lokator' i.e. the already mentioned Wolfram.¹³ Wolfram, who must have been the first vogt of Wolbrom, was succeeded by his sons. The office was associated with several privileges e.g. in the form of grants of land or fees from town facilities such as mills and a bathhouse.

To sum up these considerations, it should be stated that the town of Wolbrom was founded in the period between 1327 and 1348, and constituted the second stage of the urbanization process carried out by Wolfram and Hilary, with the approval of or perhaps on the order of

Ryc. 4. Rekonstrukcja modelu 9-polowego układu urbanistycznego Wolbromia (wraz z układem komunikacyjnym oraz podziałem na bloki zabudowy) opracowana na ortofotomapie; oprac. autorzy.

Fig. 4. Reconstruction of the preserved nine-square model of the urban layout in Wolbrom (including the road system and division into settlement blocks) superimposed on an orthophotomap; prep. by authors.

Wolbrom zawdzięcza swą nazwę imieniu zasadźcy, Wolframowi¹³. Następcami Wolframa, który był prawdopodobnie pierwszym wójtem Wolbromia, byli jego synowie. Urząd ten wiązał się z licznymi przywilejami, m.in. w postaci nadziałów roli czy czynszów z urzędzeń miejskich, takich jak młyny i łaźnia.

Podsumowując, należy stwierdzić, że lokacja Wolbromia została przeprowadzona między rokiem 1327 a 1348, jako drugi etap działalności urbanizacyjnej prowadzonej przez Wolframa i Hilarego, za zgodą i być może także z polecenia władcy. Wolbrom jest przykładem lokacji miejskiej przeprowadzonej na „surowym korzeniu”.

Układ urbanistyczny miasta

Układ urbanistyczny Wolbromia rozmiarono na cyplu o wysokości ok. 375–380 m n.p.m., lekko nachylonym w kierunkach zachodnim, południowym i północnym, od północnego zachodu i od południa otoczonym dolinami. W przeszłości znajdowały się tutaj podmokłe łąki, łęgowe lasy oraz potoki Centara i Pokrzywianka, mające obecnie nieco inny przebieg. Już ten krótki opis świadczy o wysokich walorach przedmiotowego terenu, biorąc pod uwagę czynnik obronności, tak ważny w średniowieczu. Warto zaznaczyć, że w Wolbromiu krzyżowały się dwa historyczne trakty: z południa na północ (z Krakowa i Skały w stronę Żarnowca) oraz ze wschodu na zachód (z Miechowa do Olkusza).

Układ urbanistyczny Wolbromia jest strukturą zdefiniowaną, ortogonalną, rozmiarzoną na bazie modelu

the ruler. Wolbrom is an example of a chartered town founded *ex cruda radice* (on empty soil).

Urban layout of the town

The urban layout of Wolbrom was planned on a spit of land elevated app. 375–380 AMSL, sloping slightly towards the west, south and north. The spit is surrounded by valleys from the north-west and the south. In the past there used to be water meadows, riparian forests, as well as two brooks: Centara and Pokrzywianka, whose courses have changed. Even that brief description shows the considerable worth of the area under discussion, particularly considering the factor of defensibility, which was considered vital in the Middle Ages. It is also worth emphasizing that two historical trade routes crossed in Wolbrom: one leading northwards from the south (from Cracow and Skała towards Żarnowiec) and the other running westward from the east (from Miechów to Olkusz).

The urban layout of Wolbrom is planned, orthogonal, and laid out according to the nine-square model. This model was definitely the most frequently applied in historical Lesser Poland. It consisted of nine squares, of which the central one (the central block) was intended for the market square where trade was conducted and the remaining ones were intended for buildings. The town hall and a well were usually built in the central block. In the nine-square model, eight streets started from the market square, two from each of its corners.¹⁴

In the middle of the chartered town in Wolbrom is the market square which is the center of the nine-square

Ryc. 5. Widok centrum Wolbromia na zdjęciu lotniczym z lat siedemdziesiątych XX w., kopia fotografii; archiwum Katedry HAUiSzP, WA PK.
 Fig. 5. View of the center of Wolbrom on an aerial photo from the 1970s, photograph copy; Archive of the Chair of HAUiSzP, WA PK.

9-polowego, który był zdecydowanie najczęściej stosowany na terenie historycznej Małopolski. Składał się z 9 bloków, z których środkowy przeznaczano na rynek, gdzie odbywał się handel, a pozostałe pod zabudowę. W bloku środkowym zazwyczaj wznoszono ratusz i studnię. Z rynku w modelu 9-polowym wychodziły łącznie 8 ulic, z każdego narożnika rynku po dwie¹⁴.

Centrum miasta lokacyjnego w Wolbromiu zajmuje rynek w kształcie kwadratu, będący środkiem modelu urbanistycznego. Wokół rynku rozmierzono 8 bloków zabudowy. Z każdego narożnika wychodzą po dwie ulice¹⁵. Pierwszorzędne znaczenie miała tutaj ulica biegnąca przez rynek wzdłuż pierzei północnej (obecnie ul. Żwirki i Wigury, wychodząca na północ, z północno-zachodniego narożnika rynku, oraz ul. Krakowska, wychodząca na południe, z narożnika południowo-zachodniego), co jest wyraźnie zaznaczone na mapie Heldensfelda (zob. ryc. 3). Istotne znaczenie miały także ulice wychodzące z północno-zachodniego narożnika rynku na zachód (obecnie ul. 20 Straconych) oraz z rynku w narożniku północno-wschodnim na wschód (obecnie ul. Kościelna). Pozostałe miały bardziej lokalny charakter. Należy również zwrócić uwagę na ulice poprowadzone na zapleczu przyrynkowych bloków zabudowy (obecna Górna, Krzywa, ul. Elizy Orzeszkowej i Mariacka przechodząca w Piłsudskiego) – niejako wyznaczały one granice lokacyjnej struktury urbanistycznej.

W bloku przekątniowym, od strony północno-wschodniej zlokalizowany jest kościół parafialny

urban model described above. Eight settlement blocks have been laid out around the market square. Classically, two streets start at each corner of the market square.¹⁵ Of primary importance here was the street running along the northern frontage of the market square (present-day Żwirki i Wigury Str. leading northwards from the north-west corner of the market square, and Krakowska Str. running southwards from the south-west corner), which is clearly marked on Heldensfeld's map (see fig. 3). Of considerable importance was also the street running westward from the north-west corner of the market square (currently 20 Straconych Str.) and the street running eastward from the north-east corner of the market square (present-day Kościelna Str.). Other streets were of a more local character. Attention should also be paid to the alleyways running at the back of the settlement blocks surrounding the market square. These alleyways (present-day Górna Str., Krzywa Str., Elizy Orzeszkowej Str. and Mariacka Str. later changing into Piłsudskiego Str.) in a way marked the external outline of the chartered town structure.

The parish church of St. Katharine is located in the diagonal block, on the north-eastern side. It is also the highest point in the area, due to which the church is the dominant element in the composition of the entire urban layout. Originally, the parish church in Wolbrom was built from wood. It is also known that it used to stand on the site of the present church. It is also worth noting that the location of the parish church in the block diagonal to

Ryc. 6. Widok na fragment bloku przekątniowego oraz kościół parafialny, marzec 2020; fot. autorzy.

Fig. 6. Present-day view of the fragment of the diagonal block and the parish church, March 2020; photo by authors.

Ryc. 7. Widok na południowo-wschodni narożnik rynku, marzec 2020; fot. autorzy.

Fig. 7. Present-day view of the south-east corner of the market square, March 2020; photo by authors.

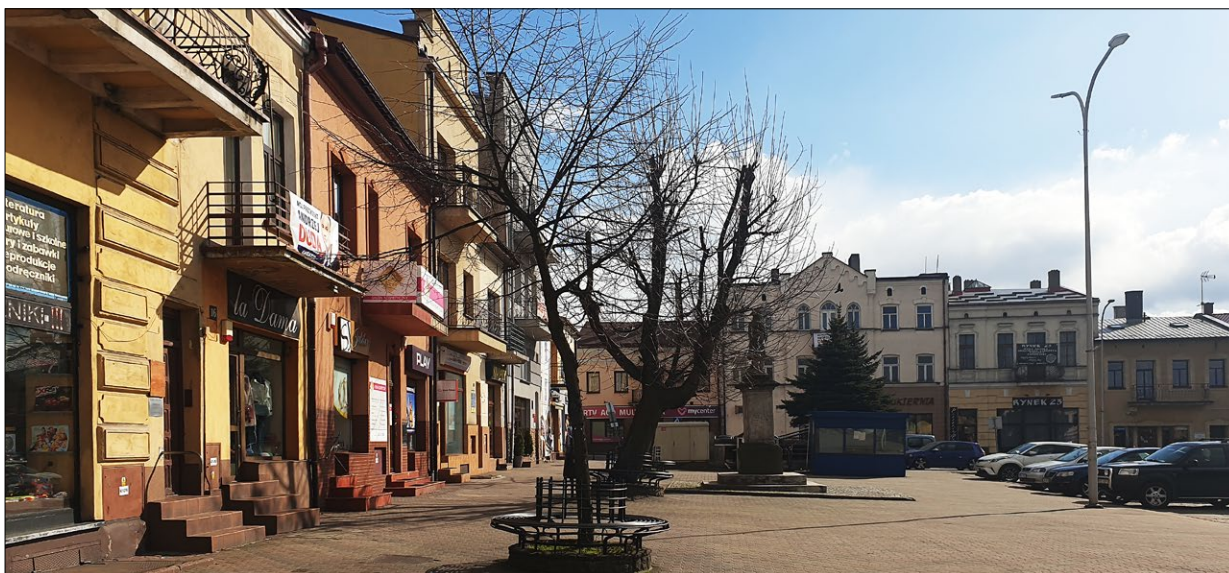
św. Katarzyny. Jest to także najwyższy punkt terenu, dzięki czemu kościół stanowi dominantę kompozycyjną układu urbanistycznego. Warto zaznaczyć, że lokalizowanie kościoła parafialnego w bloku przekątniowym od rynku było w średniowieczu powszechne¹⁶.

Przy rozmiarowaniu analizowanego układu wykorzystano miarę sznura dużego (inaczej krakowskiego), który wynosi w przybliżeniu 45 m, czyli 10 prętów, 75 łokci i 150 stóp. Rynek w kształcie kwadratu mierzył wówczas $1\frac{2}{3} \times 1\frac{2}{3}$ sznura. Pojedyncze bloki zabudowy miały głębokość 1 sznura i dzieliły się na działki siedliskowe, prawdopodobnie o szerokości 2 prętów, tj. ok. 8 m, które pierwotnie były zapewne zabudowane drewnianymi domami o układzie kalenicowym. Cały

the market square was common in the medieval period.¹⁶

For laying out the urban layout under analysis, the unit of a large sznur (a.k.a. the Cracow sznur) was used, which equals approximately 45 m i.e. 10 rods, 75 ells and 150 feet. The market square measured then $1\frac{2}{3}$ by $1\frac{2}{3}$ sznurs. Single building blocks were 1 sznur deep and were divided into settlement plots probably 2 rods i.e. app. 8 m wide, on which wooden houses with their ridges parallel to the road must have stood originally. The entire chartered urban layout was enclosed within a square measuring app. 4 by 4 sznurs.

Suburbs must have been developing around the chartered town since the late medieval period. The most important were: the „Łgóckie” suburb located west of the center, the „Miechowskie” suburb located on the east

Ryc. 8. Widok na fragment pierzei wschodniej i południowej, marzec 2020; fot. autorzy.

Fig. 8. Present-day view of the fragment of the east and south frontage, March 2020; photo by authors.

lokacyjny układ urbanistyczny zamykał się w kwadracie o wymiarach ok. 4 x 4 sznury.

Podsumowując, należy zaznaczyć, że średniowieczny układ urbanistyczny Wolbromia jest czytelny i dobrze zachowany. Wypełnia go zabudowa ukształtowana w wiekach XIX¹⁷ i XX oraz w okresie międzywojennym, już nieco zdegradowana, ale nie pozbawiona wartości kulturowych¹⁸.

Wartości zabytkowe układu urbanistycznego oraz architektury Wolbromia

Zapisy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z roku 2003 (z późn. zm.) jasno definiują, co można uznać za zabytek: „zabytek to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”¹⁹. Biorąc pod uwagę tę definicję, należy stwierdzić, że lokacyjny układ urbanistyczny Wolbromia, w granicach przedstawionych na rycinie 7, wykrystalizowany w okresie pomiędzy rokiem 1327 a 1348, ze względu na swoje wartości historyczne winien być chroniony poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości województwa. Jest on bowiem świadectwem minionej epoki, tj. okresu dojrzałego średniowiecza. Odzwierciedla panujące wówczas tendencje w rozwoju miast. Został rozmiarzony przez średniowiecznych mierniczych jako zdefiniowany, ortogonalny, oparty na modelu 9-półowym (w centrum rynek, wokół niego bloki zabudowy przyrynkowej), za pomocą tzw. sznura „dużego”, inaczej krakowskiego. Ochrona, a co za tym idzie: zachowanie średniowiecznego układu urbanistycznego Wolbromia leży w interesie społecznym ze względu na jego wartość historyczną. Za najcenniejsze i najważniejsze

side of the nine-square layout, and the „Łobzowskie” suburb located north of the market square.¹⁷

In summary, it should be stressed that the medieval urban layout described above, based on the nine-square model, is clearly legible and well-preserved. It is filled with buildings erected in the nineteenth¹⁸ and twentieth century, and during the inter-war period, which have slightly deteriorated but are not devoid of cultural value.¹⁹

Historic value of the urban layout and the architecture of Wolbrom

The regulations included in the Monument Protection Act from 2003 (with later amendments) clearly determine what can be regarded as a monument. According to the Act „a monument is a property or an artifact, their parts or sets, which were made by people or are associated with their activity, bearing evidence of a bygone epoch or event, and whose preservation is the matter of social interest because of their historic, artistic or scientific value.”²⁰

Considering the definition of a „monument” in the Monument Protection Act quoted above, it has to be said that the chartered town layout of Wolbrom, within the limits presented in figure no. 7, which crystallized between 1327 and 1348, should be protected by an inscription in the voivodeship register of immovable monuments because of its historic value. It bears evidence of a bygone epoch i.e. the Late Middle Ages. It reflects the ruling tendencies of the period as far as the history of urban development is concerned. It was laid out by medieval surveyors as defined and orthogonal, on the basis of the nine-square model (with the market square in the center surrounded by building blocks) using the so called ‘large’ or Cracow sznur unit of measurement.

The protection and subsequent preservation of the medieval urban layout of Wolbrom is a matter of social interest because of its historic value.

pod względem kulturowym cechy przedmiotowego układu urbanistycznego należy uznać: zachowany oryginalny plac rynkowy, zachowane oryginalne bloki zabudowy wokół rynku, zachowany pierwotny układ komunikacyjny miasta w ramach struktury z okresu lokacji oraz czytelność modelu 9-polowego, na którym oparto miasto.

W obrębie analizowanego terenu znajdują się dwa obiekty wpisane do rejestru zabytków województwa małopolskiego. Są to: kościół parafialny św. Katarzyny z dzwonnicą oraz otoczeniem (nr A-379 z 10 VI 1972 [A-1170/M]) oraz budynek „starej poczty” (część elewacji frontowej) przy ul. Krakowskiej 6 ([A-1395/M] z 9 VI 2016)²⁰. Poza obiektami „rejestrowymi” na terenie historycznego układu urbanistycznego zlokalizowanych jest kilka innych zabytkowych budynków ujętych w gminnej ewidencji zabytków. Są to: budynek OSP (ul. Staszica 1, dz. nr ewid. 2162), kamienica Rynek 22 (dz. nr ewid. 2077/1 i 2078), a także pomnik Kilińskiego²¹ oraz układ urbanistyczny i zespół zabudowy przyrynkowej.

W związku z powyższym, zdaniem autorów, szczególnie cenny kulturowo obszar w Wolbromiu pokrywa się z lokacyjną strukturą urbanistyczną miasta. Przedmiotowy teren należy także rozszerzyć o historyczną zabudowę ulicy Miechowskiej, wychodzącej z centrum Wolbromia w kierunku wschodnim. Można stwierdzić, że trakt ten został ukształtowany jeszcze w średniowieczu, ale jego regulacja nastąpiła w roku 1847, kiedy to wytyczono drogę z Miechowa do Olkusza przez Wolbrom. Wówczas poza miastem zmieniono jej pierwotnie osiowy przebieg, kierując ją na południowy wschód. Wzdłuż wspomnianego traktu rozwinęło się jedno z przedmieść Wolbromia, tzw. przedmieście „Miechowskie”, zaznaczone na topograficznej mapie Galicji Zachodniej (z lat 1801–1804) Mayera von Heldensfelda (ryc. 3). Źródła podają, że około połowy XIX wieku było to przedmieście „najludniejsze” i „najznaczniesze”, ponieważ „połączone było z drogą bitą”²². Zachowany do naszych czasów zespół jego zabudowy pochodzi z przełomu XIX i XX wieku²³. Składa się z przeważnie parterowych domów, ze stosunkowo płaskimi dachami i z historyzującym, acz skromnym detalem elewacji frontowych²⁴. Tworzą one spójny pod względem stylowym zespół, który zdaniem autorów, również powinien zostać objęty ochroną ustawową poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomości w ramach ustawowej kategorii „historyczny zespół budowlany”. Ustawa definiuje taki zespół jako „powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi”²⁵.

The most valuable and the most culturally important features of the urban layout under discussion include: the preserved original market square; the preserved original town blocks around the market square; the preserved authentic circulation system of the town within its charter-town structure, and the legibility of the nine-square model on which the town was laid-out.

Within the analyzed area there are two objects inscribed in the heritage register of the Lesser Poland Voivodeship. These are: the parish church of St. Katharine with its bell tower and the surroundings, no. A-379 from 10.06.1972 [A-1170/M] and the building of the „old post office” (part of front facade) at 6 Krakowska Str., [A-1395/M] from 09.06.2016.²¹

Besides registered monuments, there are other historic buildings located within the medieval urban layout, which are inscribed in the commune monument register. They are: the fire department building (1 Staszica Str., plot. No. 2162); a tenement house (22 Rynek, plot no. 2077/1 and 2078), as well as the Kiliński monument in on the market square.²² It should also be noted that the urban layout and the buildings surrounding the market square are inscribed in the communal monument register of the town and commune of Wolbrom, as well.

In view of the above, in the Authors' opinion, a particularly culturally valuable area in Wolbrom coincides with the chartered town structure formed during the foundation period. In the authors' opinion, the area described above should be extended to include the historic buildings along Miechowska Street. The street runs eastwards from the center of Wolbrom. It can be said that the route was formed in the medieval period but it was regulated in 1847, when the new road from Miechów to Olkusz via Wolbrom was laid out. It was then that, its originally axial course was altered outside the town, curving it towards the south-east. Along the mentioned route one of the suburbs of Wolbrom developed, the „Miechowskie” suburb, which was marked on the topographic map of Western Galicia (from the years 1801–1804) by Mayer von Heldensfeld (see fig. 3). Sources indicated that around the mid-nineteenth century it was the most „populous” and „significant” suburb, which was related to the fact that it was „connected to a paved road.”²³ The complex of buildings in this suburb, preserved till the present, comes from the period around the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century.²⁴ It consists of mainly single-story houses, with relatively flat roofs and historicizing though modest details on front elevations.²⁵ They create a stylistically consistent building complex. In the authors' opinion, that complex should also be put under statutory protection by being inscribed in the immovable monument register in the statutory category of a „historic building complex.” The Act defines such a complex as a „spatially connected group of buildings distinguished because of their architectonic form, style, used materials, function, and time when they were built or their connection to historic events.”²⁶

Ryc. 9 a, b. Widok na zabudowę ulicy Miechowskiej od strony północno-zachodniej, marzec 2020; fot. autorzy.
 Fig. 9 a, b. A current view of the buildings in Miechowska Str. from the north-west. March 2020; photo by authors.

Podsumowanie

Wolbrom jest jednym z wielu przykładów miast zabytkowych o wciąż wartościowym zasobie, wymagającym ochrony konserwatorskiej oraz wytycznych do prawidłowej i konsekwentnej rewaloryzacji. Rozważania mają na celu wspomóc ten proces oraz wesprzeć władze konserwatorskie w ochronie cennego zasobu, jakim jest zachowane na terenie zabytkowych miast dziedzictwo kulturowe. Należy mieć nadzieję, że rozpoczęty przez władze konserwatorskie Małopolski proces wpisywania do rejestru zabytków nieruchomości historycznych układów urbanistycznych zostanie pomyślnie sfinalizowany, a jego efektem będzie nie tylko wzrost świadomości lokalnych społeczności w zakresie potrzeby ochrony zabytków kultury narodowej, lecz także większe zaangażowanie władz tych ośrodków w proces ich rewaloryzacji²⁶.

Conclusion

To conclude this article it should be emphasized that Wolbrom is merely one among many examples of historic towns with still valuable heritage, which require conservation protection and guidelines for proper and consistent restoration. The presented research is primarily meant to assist in the process and to support conservation authorities in protecting the valuable resources constituted by the cultural heritage preserved in historic towns. It is to be hoped that the process of inscribing historic urban layouts in the register of immovable monuments, initiated by the conservation authorities in Lesser Poland, will be successfully finalized, and will result not only in raising the awareness of local communities as far as the need to protect national cultural heritage is concerned, but also in increasing the involvement of local authorities in the restoration of their towns.²⁷

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Cygnarowski Andrzej, Kasprzyk Maria, Krasnowolski Bogusław, *Wolbrom (województwo katowickie). Studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1987–1988, t. 1, 2.
- Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1–2, red. Feliks Kiryk, Ryszard Kołodziejczyk, Kraków–Warszawa 1978.
- Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2, Kraków 2004.
- Książek Mieczysław, *Materiały pomocnicze do studiów w zakresie historii urbanistyki*, Kraków 1994.
- Książek Mieczysław, *Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku*, Kraków 1994.
- Kuśnierz Kazimierz, Kuśnierz-Krupa Dominika, *Issues with protecting medieval urban layouts from selected example towns in Lesser Poland*, „Technical Transactions / Czasopismo Techniczne” 2019, vol. 116, nr 4, s. 37–44.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 471, s. 1–10.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Medieval urban layouts and their conservation (based on selected cases)*, [w:] *Classic and new forms of monument protection in the European cultural heritage space*, red. Piotr Dobosz, Witold Górny, Anna Mazur, Adam Kozień, Kraków 2019, s. 59–68.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Original historical spatial development research methodology on the example of the town of Skawina in Lesser Poland*, „Landscape Architecture and Art” 2019, vol. 14, s. 18–23.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Protection issues in selected Eu-*

ropean historic towns and their contemporary development, „E3S Web of Conferences” 2018, vol. 45, s. 1–8.

- Kuśnierz-Krupa Dominika, *XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu: stan zachowania, ochrona i rewaloryzacja*, Kraków 2019.
- Miasta polskie w Tysiącleciu*, red. Mateusz Siuchniński, Wrocław 1965–1967, t. 1.
- Ptaśnik Jan, *Studia nad patrycjatem krakowskim wieków średnich*, „Rocznik Krakowski” 1913, t. 15.
- Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450*, wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś, Wrocław 1975.

Akty prawne / Legal acts

- Gminna Ewidencja Zabytków miasta i gminy Wolbrom, Kraków.
- Rejestr zabytków nieruchomości województwa małopolskiego, www.wuoz.malopolska.pl.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568, tekst ujednolicony, art. 3, pkt 1, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20031621568>.

Opinie / Expert reports

- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Opinia konserwatorska dotycząca zasadności wpisu do rejestru zabytków historycznego zespołu zabudowy ulicy Miechowskiej w Wolbromiu*, 2020, mps, Archiwum MWUOZ w Krakowie, s.v.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Opinia konserwatorska dotycząca zasadności wpisu do rejestru zabytków średniowiecznego układu urbanistycznego miasta Skawina*, 2019, mps, Archiwum MWUOZ w Krakowie, s.v.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Opinia konserwatorska dotycząca zasadności wpisu do rejestru zabytków średniowiecznego układu urbanistycznego miasta Nowy Targ*, 2019, mps, Archiwum MWUOZ w Krakowie, s.v.

¹ D. Kuśnierz-Krupa, *XIV-wieczne układy urbanistyczne w Małopolsce i na Podkarpaciu: stan zachowania, ochrona i rewaloryzacja*, Kraków 2019, passim; eadem, *Medieval urban layouts and their conservation (based on selected cases)*, [w:] *Classic and new forms of monument protection in the European cultural heritage space*, red. P. Dobosz, W. Górny, A. Mazur, A. Kozień, Kraków 2019, s. 59–68; K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, *Issues with protecting medieval urban layouts from selected example towns in Lesser Poland*, „Technical Transactions / Czasopismo Techniczne” 2019, vol. 116, nr 4, s. 37–44.

² M.in. D. Kuśnierz-Krupa, „Opinia konserwatorska dotycząca zasadności wpisu do rejestru zabytków średniowiecznego układu urbanistycznego miasta Skawina” 2019, mps, Archiwum MWUOZ w Krakowie, s.v.; D. Kuśnierz-Krupa, „Opinia konserwatorska dotycząca zasadności wpisu do rejestru zabytków średniowiecznego układu urbanistycz-

nego miasta Nowy Targ” 2019, mps, Archiwum MWUOZ w Krakowie, s.v.

³ *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1–2, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Kraków–Warszawa 1978.

⁴ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2, Kraków 2004.

⁵ *Miasta polskie w Tysiącleciu*, red. M. Siuchniński (red.), Wrocław 1965–1967, t. 1.

⁶ A. Cygnarowski, M. Kasprzyk, B. Krasnowolski. *Wolbrom (województwo katowickie). Studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1987–1988, t. 1, 2.

⁷ Ibidem, t. 1, s. 75.

⁸ Ibidem, t. 1, s. 76.

⁹ J. Ptaśnik, *Studia nad patrycjatem krakowskim wieków średnich*, „Rocznik Krakowski” 1913, t. 15, s. 53; *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1, s. 397.

¹⁰ B. Krasnowolski, op. cit., s. 280–282.

- ¹¹ *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 8: *Dokumenty z lat 1435–1450*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Polska Akademia Nauk, Instytut Historii, Wrocław 1975, dok. nr 2529; *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1, s. 397.
- ¹² *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. 1, s. 398.
- ¹³ A. Cygnarowski et al., t. 1, s. 79.
- ¹⁴ M. Książek, *Materiały pomocnicze do studiów w zakresie historii urbanistyki*, Kraków 1994, s. 19.
- ¹⁵ Idem, *Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku*, Kraków 1994, s. 68–72; D. Kuśnierz-Krupa, *Original historical spatial development research methodology on the example of the town of Skawina in Lesser Poland*, „Landscape Architecture and Art” 2019, vol. 14, s. 18–23.
- ¹⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 99.
- ¹⁷ *Miasta polskie w Tysiącleciu*, s. 679.
- ¹⁸ D. Kuśnierz-Krupa, „Opinia konserwatorska dotycząca zasadności wpisu do rejestru zabytków układu urbanistycznego miasta Wolbrom” 2019, mps, Archiwum MWUOZ w Krakowie, s.v.
- ¹⁹ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568, tekst ujednolicony, art. 3, pkt 1, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568> (dostęp: 19 III 2020).
- ²⁰ Rejestr zabytków województwa małopolskiego, www.wuoz.malopolska.pl (dostęp: 15 III 2020).
- ²¹ Gminna Ewidencja Zabytków miasta i gminy Wolbrom, WUOZ Kraków (dostęp: 15 III 2020).
- ²² A. Cygnarowski et al., t. 1, s. 109.
- ²³ Ibidem, s. 113.
- ²⁴ D. Kuśnierz-Krupa, „Opinia konserwatorska dotycząca zasadności wpisu do rejestru zabytków historycznego zespołu zabudowy ulicy Miechowskiej w Wolbromiu” 2020, mps, Archiwum MWUOZ w Krakowie, s.v.
- ²⁵ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 8, pkt 13.
- ²⁶ D. Kuśnierz-Krupa, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 471, s. 1–10; D. Kuśnierz-Krupa, *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, „E3S Web of Conferences” 2018, vol. 45, s. 1–8.

Streszczenie

Artykuł dotyczy problematyki ochrony i rewaloryzacji miasta zabytkowego, jakim jest Wolbrom, położony w województwie małopolskim, na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, nad rzeką Pokrzywianką. Miasto, lokowane w okresie średniowiecza, do naszych czasów zachowało zdefiniowany, ortogonalny układ urbanistyczny, rozmiarowy na bazie modelu 9-polowego, a także inne cenne zabytki. Winno zatem być chronione na mocy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, aby jego dziedzictwo kulturowe nie uległo unicestwieniu i było prawidłowo rewaloryzowane.

Abstract

This article addresses the issues of protecting and restoring the historic town of Wolbrom, located in the Lesser Poland Voivodeship, on the Cracow-Częstochowa Upland, on the Pokrzywianka River. The town, founded during the Middle Ages, has preserved its defined, orthogonal urban layout, laid out on the nine-square model, as well as other valuable historic monuments until today. Therefore, according to the Monument Protection Act, it should be protected so that its cultural heritage is properly restored instead of becoming annihilated.

Bogna Ludwig*

orcid.org/0000-0002-7755-5835

Osiedle mieszkaniowe w uzdrowisku na początku XX wieku. Wymogi planistyczne i realizacja na przykładzie osiedla przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie-Zdroju

A Housing Estate in the Health Resort at the Beginning of the Twentieth Century. Planning Requirements and Implementation on the Example of a Housing Estate at Kasztanowa Street in Szczawno-Zdrój

Słowa kluczowe: historia urbanistyki w XX wieku, Śląsk, uzdrowiska, prawodawstwo urbanistyczne

Keywords: history of urban planning in the twentieth century, Silesia, health resorts, urban legislation

Wstęp

Tekst poświęcony jest małemu osiedlu willowemu w Szczawnie-Zdroju, położonemu wzdłuż jednej z ulic uzdrowiska – Kasztanowej. Stanowi przyczynek do rozważań nad pojmowaniem regionalizmu opartego na realizacjach przepisów prawa państwowego i lokalnego. Osiedle zostało wymienione w mojej pracy poświęconej osiedlom mieszkaniowym Wałbrzyskiego Okręgu Przemysłowego¹. Ten niewielki zespół mieszkaniowy powstał z inicjatywy Juliusa Schiedecka, lokalnego inwestora. Z zawodu budowniczy, był on także projektantem i wykonawcą zabudowy. Osiedle zaplanowano i zrealizowano wyjątkowo starannie, jako przeznaczone do zaspokajania potrzeb wymagającej klienteli. Zaprojektowana zgodnie z obowiązującym prawem architektura zespołu zachowywała wzorce uważane za odpowiednie dla obiektów w miejscowościach uzdrowiskowych. Wraz z innymi podobnymi budynkami tego okresu stworzyła ochronione do dziś oblicze architektoniczne Szczawna.

Introduction

This paper discusses a small villa estate in Szczawno-Zdrój, located along one of the streets of the resort, at Kasztanowa Street. It is a contribution to our discussion on the understanding of regionalism based on the implementation of state and local laws.

This housing estate was mentioned in my work on housing estates of the Wałbrzych Industrial District.¹ This small residential complex was created on the initiative of a local developer. By profession, he was a constructor and a designer as well as a developer. The estate was planned and built with great care as being designed to meet the needs of demanding customers. Designed in accordance with applicable law, the architecture of the complex followed the patterns considered suitable for facilities in a health spa. Together with other similar buildings of that period, it created the architectural image of Szczawno-Zdrój protected to date.

* dr hab. inż. arch., Politechnika Wrocławska

* D.Sc., Ph.D., Eng., Arch., Wrocław University of Technology

Cytowanie / Citation: Ludwig B. A Housing Estate in the Health Resort at the Beginning of the Twentieth Century: Planning Requirements and Implementation on the Example of a Housing Estate at Kasztanowa Street in Szczawno-Zdrój. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:66–78

Otrzymano / Received: 10.03.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.03.2020

doi: 10.48234/WK62SZCZAWNO

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Uzdrowisko w Szczawnie zaczęło kształtować się pod koniec XVIII wieku. Wieś leżąca w majątku Hochbergów stopniowo zdobywała popularność wśród letników ze względu na występujące tu wody mineralne i urokliwy pejzaż. Prawdziwy rozkwit kurortu zdrojowego nastąpił jednak dopiero około połowy XIX stulecia i zmienił w zasadniczy sposób wygląd podgórskiej wsi łańcuchowej.

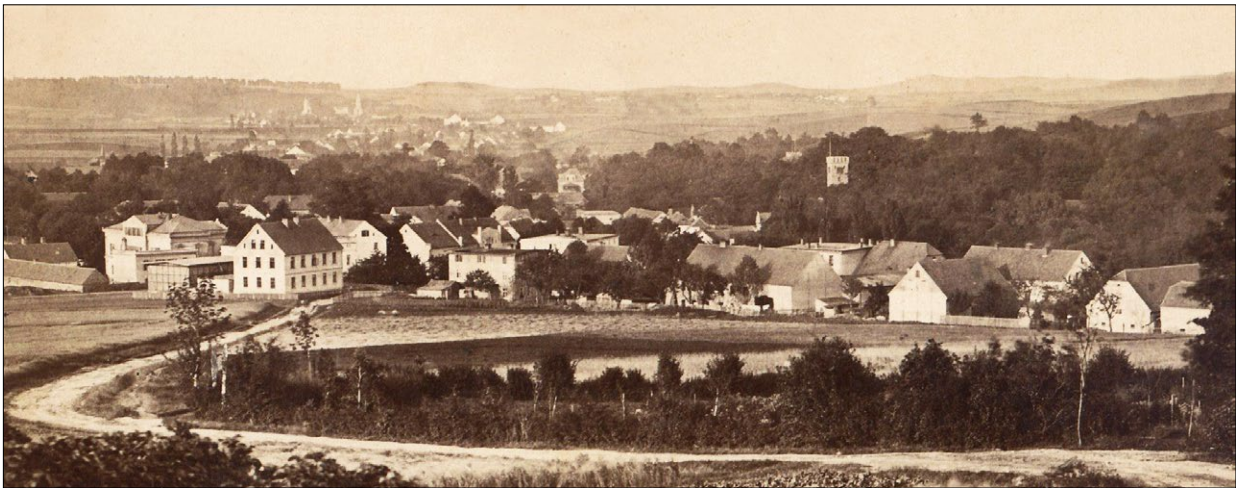
Miejscowość powstała zapewne już w XII wieku. Po raz pierwszy nazwa Szczawno (*Salzborn*) pojawiła się w dokumencie z roku 1221². Odnosiła się ona zapewne do niżej położonej części wsi z kościołem, która pod mianem Szczawienko (*inferior Salzburn*) została wymieniona w spisie biskupim z roku 1305³. Prawdopodobnie więc już w tym czasie istniała wyodrębniona wyżej położona część miejscowości, jednak dokumenty z kolejnych lat odnoszące się do Szczawna (*Zalczinburn*) nie rozróżniają tych dwóch wsi⁴. Osada miała typowy układ górskiej wsi łańcuchowej z główną drogą biegnącą doliną potoku, Szczawnika, na długości kilku kilometrów, prawie od jego źródeł na zboczach Chełmca. Wioska weszła w skład majątku Książ⁵. W XV wieku ta własność królewska była oddawana w ręce starostów⁶. W roku 1509 Johann von Haugwitz przekazał ziemię w dzierżawę Konradowi I Hochbergowi⁷. Później dzieliła losy całego majątku książęńskiego, który w 1605 stał się własnością Hochbergów⁸. Właściciele podjęli próby rozwoju gospodarczego majątku. Oprócz poszukiwań węgla kamiennego, badali właściwości wód źródłanych. W 1598 Caspar Schwenckfeld z Jeleniej Góry, przyrodnik, osobisty lekarz Hochbergów z Książa, jako pierwszy określił skład i działanie miejscowych wód mineralnych, a już przed rokiem 1601 rozpoczęto użytkowanie górnego źródła w Szczawnie⁹. Wkrótce, w 1717, nad źródłem zbudowano pawilon. Jednak dopiero w drugiej połowie XVIII wieku Szczawno zaczęło traktować jako miejscowość uzdrowiskową¹⁰. Pomimo że w tym czasie uzdrowisko zyskiwało coraz większą popularność, ciągle jednak ustępowało sąsiedniemu Staremu Zdrojowi.

Kariera Szczawna-Zdroju jako uzdrowiska zaczęła się na przełomie XVIII i XIX wieku. Pojawiły się wówczas nowe badania i publikacje dotyczące właściwości tutejszych wód¹¹. Rozwój miejscowości był wynikiem rywalizacji między właścicielem majątku Hansem Heinrichem Hochbergiem VI a napływającymi do okolicznych miejscowości przedsiębiorcami. Młynarz Demuth, który próbował także wydobywać węgiel, w roku 1790 odkrył przy swych zabudowaniach źródło nazwane *Mühlbrunn* (Młynarz)¹², w 1802 wykonano jego ujęcie¹³, a młyn i stojącą obok karcznię przekształcono w obiekt dla gości. W 1811 Demuth zajął się butelkowaniem wody¹⁴. W tym samym roku odkryto też źródło nazwane *Heinrichsbrunn* na cześć H.H. Hochberga, a w 1812 jego staraniem miejscowe źródła oficjalnie uznano za lecznicze. Jednocześnie

The health resort in Szczawno began to take shape at the end of the eighteenth century. The village, located in the Hochberg estate, gradually gained popularity among summer visitors due to its mineral waters and picturesque landscape. However, the real flourishing of the spa did not take place until around the middle of the nineteenth century and changed the appearance of the submontane chain village in a fundamental way.

The village was probably founded in the twelfth century. The name Szczawno (*Salzborn*) first appeared in a document from 1221.² It probably referred to the lower part of the village with a church, which was mentioned in a bishop's census of 1305 under the name of Szczawienko (*inferior Salzburn*).³ It is therefore probable that at that time there was already a separate higher part of the village, but documents from subsequent years relating to Szczawno (*Zalczinburn*) do not distinguish between the two villages.⁴ The village had a typical layout of a mountain chain village with the main road running along the valley of the creek Szczawnik, several kilometers long, almost from its springs on the slopes of Chełmiec. The village became part of the Książ estate.⁵ In the fifteenth century, this royal property was handed over to the starosts.⁶ In 1509, Johann von Haugwitz leased the land to Konrad I Hochberg.⁷ He further shared the fate of the entire Książ estate, which became the property of the Hochbergs⁸ in 1605. The owners made attempts to develop their property economically. Apart from searching for hard bituminous coal, they also studied the properties of spring waters. In 1598, Caspar Schwenckfeld from Jelenia Góra, a naturalist, personal physician of the Hochbergs from Książ, was the first to determine the composition and effect of local mineral waters, and already before 1601 the utilization of the upper spring in Szczawno⁹ began. Soon, in 1717, a pavilion was built over the spring. However, only in the second half of the 18th century Szczawno began to be treated as a spa town.¹⁰ Although at that time the spa was gaining increasing popularity, it still gave way to the neighboring Stary Zdrój in this respect.

The career of Szczawno-Zdrój as a health resort began towards the end of the eighteenth and the start of the nineteenth century. New studies and publications on the properties of local waters appeared during this period.¹¹ The development of the town was the result of competition between the owner of the estate, Hans Heinrich Hochberg VI, and entrepreneurs coming to the surrounding towns and villages. The miller Demuth, who was also trying to mine coal, discovered a spring called „*Mühlbrunn*” (The Miller) near his buildings in 1790,¹² and in 1802 a water intake was established there,¹³ while the mill itself and the tavern standing next to it were turned into a guesthouse. In 1811, Demuth started bottling water.¹⁴ In the same year a spring named *Heinrichsbrunn* was discovered and named in honor of H.H. Hochberg, and in 1812 the local spring was officially recognized as having medicinal

Ryc. 1. Panorama uzdrowiska z drogi prowadzącej w stronę Konradowa, z poziomu gospody Friedrichsruh, lata 1885–1900, zdjęcie gabinetowe; zbiory moose, <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/254/254003.jpg>.

Fig. 1. Panorama of the spa from the road leading to Konradów, from the Friedrichsruh Inn, 1885–1900, studio photo; Moose Collection, <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/254/254003.jpg>.

właściciel złożył petycję o utworzenie tu uzdrowiska (*Bad Salzbrunn*)¹⁵. Pierwszym lekarzem zdrojowym został w 1815 dr Samuel August Zemplin (kierował też Komisją Zdrojową¹⁶), który rozpoczął organizowanie kurortu. Od razu założono promenadę ze szpalerami lip i park zdrojowy na brzegach Szczawnika (1815–1816). W ciągu kilkunastu lat stanęły pierwsze budynki pijalni i łaźni, wznoszone z funduszy Hochberga (wieża widokowa 1818, łaźienki *Wiesbaden* 1818, pawilon zdrojowy 1819, drewniany teatr zdrojowy 1822, przebudowany w 1836; gospoda i zakład leczniczy *Molkenanstalt* na Wzgórzu Giedymina *Wilhelmshöhe* 1823) i Demutha (pijalnia i hala spacerowa *Elisenhalle* 1829–1831, połączone w 1836) oraz innych przedsiębiorców¹⁷. Na krańcach promenady budowano gospody, a później pensjonaty i hotele dla gości. Swoistą atrakcją był stojący w sąsiedztwie pierwszego źródła Dom na Łące (*Wiesenhause*), w którym mieściła się karczma (*Pappelschenke*), gdzie lekarz uzdrowiskowy Zemplin miał swoje mieszkanie i przyjmował pacjentów-kuracjuszy. Pochodzący z 1623 budynek miał konstrukcję szachulcową i prezentował formy architektury typowe dla śląskiej wsi XVII wieku¹⁸.

W latach czterdziestych XIX wieku czynnych było w Szczawnie 5 źródeł, a liczba kuracjuszy przekraczała już półtora tysiąca rocznie. Powstawały nowe pensjonaty, hotele i budynki zdrojowe, a starsze często przebudowywano (m.in. nowy dom zdrojowy *Kursaal* 1839–1840, ujęcie źródła *Mühlbrunne* 1839, Dwór *Idahof*, obecnie Dworzysko, 1845)¹⁹. Zadbano też o chodniki i oświetlenie gazowe promenady (1865)²⁰. Miejscowość zaczęła się rozrastać jeszcze silniej, gdy została połączona nowymi trasami komunikacyjnymi: ukończoną w 1840 szosą ze Świebodzic, skąd kursowały konne omnibusy²¹, a zwłaszcza oddaną do użytku w 1877 linią kolejową²² otaczającą szerokim łukiem uzdrowisko, tak by nie była uciążliwa dla

properties. The owner petitioned for the establishment of a health resort here („Bad Salzbrunn”).¹⁵ In 1815, Dr Samuel August Zemplin became the first spa doctor, who also headed the Spa Commission.¹⁶ He started to organize the resort vigorously. A promenade with rows of lime trees (*tilia*) and a spa park on the banks of Szczawnik (1815–1816) were immediately established. Within a dozen years, the first pump and bath facilities were erected thanks to Hochberg’s funds (observation tower 1818, „Wiesbaden” baths 1818, spa pavilion 1819, wooden spa theatre 1822, reconstructed in 1836, the inn and the „Molkenanstalt” treatment facilities on Gediminas Hill—„Wilhelmshöhe Heights,” 1823), Demuth’s spa facilities (pump building and walking hall, „Elisenhalle,” 1829–1831, merged in 1836) and those of other entrepreneurs.¹⁷ Inns were built at the ends of the promenade, then guest houses and hotels. The House on the Meadows („Wiesenhause”) was a special attraction. It stood in the vicinity of the first spring and housed an inn („Pappelschenke”), where the spa doctor Zemplin had his apartment and received patients. The building, dating back to 1623, had a wattle-and-daub structure and presented architectural forms typical of the Silesian village of the seventeenth century.¹⁸

In the 1840s, there were 5 springs in Szczawno, and the number of patients already exceeded one and a half thousand people a year. New guest houses and hotels were built, as well as spa facilities, while the older ones were often rebuilt (among others, the new *Kursaal* 1839–1840 spa house, „Mühlbrunne” 1839 spring intake, *Ida’s Manor* „*Idahof*,” now „*Dworzysko*” 1845).¹⁹ Pavements and gas lighting of the promenade (1865) were also provided.²⁰ The town started to grow even faster when it was connected by new transport routes: a road completed in 1840 from Świebodzice, where horse-drawn omnibuses were running,²¹ and especially a railway line,²² which was opened in 1877 and which

kuracjuszy. Szczawno rozrastało się w kierunku północnym, w stronę dworca. Dopiero w początkach XX wieku dojazd do uzdrowiska ułatwiły linia tramwajowa z Wałbrzycha (1907) i omnibusowa ze Szczawienka (1909)²³.

Kolejną i w zasadzie ostateczną zmianę w wyglądzie serca uzdrowiska przyniósł koniec XIX stulecia – w roku 1893 spłonęły pijalnia i hala spacerowa, które odbudowano w ciągu trzech lat (1896). Równocześnie wznoszono kolejne pensjonaty i hotele, zbudowano nowy teatr zdrojowy (1891) i liczne zakłady przyrodolecznicze (hala laryngologiczna *Gurgelhalle* 1889–1892, łaźienki *Luisenbad* 1880–1901), a całą miejscowość oświetlały elektryczne latarnie (1893)²⁴.

Na początku XX wieku uzdrowisko w Szczawnie przeżywało okres rozkwitu. Powstawały nowe pensjonaty i domy wypoczynkowe, których właścicielami były często znaczące osoby (np. w 1911 Hohenzollernowie zbudowali swój dom letni przy ulicy Wojska Polskiego, *Ahorn Alee*)²⁵. Równocześnie rejon Szczawna na północ i zachód od uzdrowiska, w niedalekim sąsiedztwie dworca kolejowego, stał się atrakcyjnym miejscem zamieszkania.

Przepisy prawne

Nastąpiło to w tym samym czasie, kiedy w całym państwie pruskim miasta dynamicznie się rozrastały w wyniku rozwoju przemysłu, a administracja państwowa postanowiła dynamiczny rozrost ująć w ramy prawne. W roku 1875 uchwalono ustawę o planach regulacyjnych²⁶. Wnosiła ona konieczność zatwierdzania przebiegu ulic i linii zabudowy za zgodą gminy przez policję budowlaną. To pierwsze prawo urbanistyczne wprowadzono ze względów przeciwpożarowych, udroźnienia ulic dla pojazdów oraz zagwarantowania „światła i powietrza” mieszkańcom. W dalszym etapie, w 1876, precyzyjnie określono minimalne szerokości ulic. Realizacja przepisów pozostawała w rękach lokalnej policji budowlanej²⁷. Równocześnie powstawały i zaczynały coraz aktywniej działać ruchy ochrony dziedzictwa narodowego (Heimatbewegung, Heimatschutz, Bund Heimatschutz w Dreźnie, założyciele: Ernst Rudorff i Paul Schultze-Naumburg, 1904; Schlesische Bund Heimatschutz 1907, Deutscher Bund Heimatschutz 1914)²⁸. Doprowadziło to do stworzenia i w tym zakresie pewnych podstaw prawnych. Uchwalono prawo w celu ochrony krajobrazu wsi i malowniczych okolic²⁹. Nakładało ono obowiązek projektowania budynków zgodnie z wymogami zapisów zarządzeń miejscowych (*Ortsstatut*) w poszanowaniu lokalnego charakteru krajobrazu, a w szczególności nakazywało uwzględnianie zaleceń dotyczących formy obiektu i materiału budowlanego, a także architektury ogrodowej.

Nowe dzielnice w Szczawnie-Zdroju

Dostrzegając możliwość rozwoju miejscowości, książęńska dyrekcja uzdrowiska (Fürstliche Brunnen

Ryc. 2. Projekt zabudowy należącej do Hochbergów północnej części Szczawna, rok 1907, fragment planu bez skali; APW IV/207, *Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bad Salzbrunn in Schl.*, 1:2500, Kraft 1907.

Fig. 2. Project of northern development, belonging to the Hochberg family, part of Szczawno, a fragment of the plan without scale; WAP IV/207, Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bad Salzbrunn in Schl., 1:2500, Kraft 1907.

surrounded the spa in a wide arch, so that it would not be inconvenient for patients. Szczawno was expanding to the north, towards the station. It was not until the beginning of the twentieth century that access to the spa was facilitated by a tram line from Wałbrzych (1907) and an omnibus line from Szczawienko (1909).²³

The end of the nineteenth century brought another, final change in the appearance of the heart of the spa when the drinking facilities and walking hall burned down in 1893, which was rebuilt in three years (1896). At the same time, more pensions and hotels were built, as well as a new spa theatre (1891). Further natural healing facilities were established (Laryngological hall „Gurgelhalle,” 1889–1892, baths, „Luisenbad,” 1880–1901). Moreover, the whole town was illuminated by electric lanterns (1893).²⁴

At the beginning of the twentieth century, the health resort in Szczawno was thriving. New guest houses and hotel facilities were built, often owned by significant people (e.g. in 1911 the Hohenzollern family built their summer house on Wojska Polskiego Street, *Ahorn Alee*).²⁵ At the same time, the region of Szczawno north and west of the spa, in the vicinity of the railway station, became an attractive residence.

Legislation

This happened at the same time when the towns in the whole Prussian state were dynamically growing as a result of the development of industry and the state administration decided to bring the dynamic growth into legal framework. In 1875 the law on regulatory plans was passed.²⁶ It was necessary to have the course of streets and building layout approved by the construction police with the consent of the municipality. This first urban law was introduced for fire safety reasons, to make the streets better accessible for vehicles and to guarantee „light and

und Bade-Direktion) przystąpiła do planowania rozbudowy rejonów mieszkaniowych w stronę dworca kolejowego, na południe od ulicy Mickiewicza (*Utere Bahnhofstrasse*) i na zachód od ulicy Kolejowej (*Obere Bahnhofstrasse*). W roku 1907 podjęto decyzję o przemysłowej akcji inwestycyjnej. Zaplanowano dwie dzielnice willowe. Na północ od zespołu uzdrowiskowego, na gruntach książęcych, ośrodkiem i dominantą miał się stać wielki i drogi hotel³⁰. Wolny teren o narysie trójkąta podzielono na podobnej wielkości kwartały ulicami zbiegającymi się w północno-wschodnim jego narożu oraz prostopadle do nich wytyczonymi przecznicami. Urozmaiceniem miały być dwa rondo – jedno w punkcie zbiegu ulic promienistych, drugie pośrodku całego układu. Zabudowę rozpoczęto od wytyczenia ulicy wiodącej od ronda do projektowanego hotelu zdrojowego – ulicy Ofiar Katynia (*Kastanien Alle*).

Na podstawie prawa z roku 1907, w 1909 gmina opracowała miejscowy plan zagospodarowania, uzupełniony następnie w 1915³¹. Objęto nim rozplanowany już rejon na północ od hotelu zdrojowego. Plan miejscowy z 1909 dotyczył dodatkowo obszaru na południe od parku Szwedzkiego, po zachodniej stronie ulicy Kolejowej. Na tym terenie władze gminne zaplanowały dzielnicę rezydencjonalną. Obok pensjonatów i hoteli mogły tu powstać także domy mieszkalne – murowane, kryte dachówką, wolno stojące lub bliźniacze. Tylko zabudowa gospodarcza na tyłach działki mogła być drewniana, kryta papą. Przy głównych ulicach nakazano, by domy trójkondygnacyjne z mieszkalnym poddaszem osiągały wysokość 13 m i zajmowały najwyżej 2/3 powierzchni parceli. Przy ulicach bocznych dwukondygnacyjne obiekty o wysokości 11 m miały pokrywać 1/3 działki. Wymagano reprezentacyjnego charakteru budyn-

Ryc. 3. Okolice placu Wolności widziane z poziomu dzisiejszej ulicy Słonecznej, lata 1910–1915; z kolekcji D. Woytiego (Londyn–Szczawno), <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/245/245307.jpg>.

Fig. 3. The neighborhood of Wolności Square seen from today's Słoneczna Street, 1910–1915, from D. Woyti's collection (London–Szczawno), <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/245/245307.jpg>.

air” for the inhabitants. At a further stage, in 1876, the minimum street widths were exactly determined. For the implementation of the regulations the local construction police was responsible.²⁷ At the same time, the national heritage protection movements were being established and became increasingly active (Heimatbewegung, Heimatschutz, Bund Heimatschutz, Dresden, founders Ernst Rudorff and Paul Schultze-Naumburg, 1904, Schlesische Bund Heimatschutz, 1907, Deutscher Bund Heimatschutz, 1914).²⁸ This led to the creation of a legal basis in this respect as well. The law was passed in order to protect the landscape of villages and picturesque surroundings.²⁹ It imposed an obligation to design buildings in accordance with the requirements of the local regulations („Ortsstatut”), respecting the local character of the landscape; in particular, it required that recommendations concerning the form of a facility and the building material as well as garden architecture be taken into account.

New districts in Szczawno Zdrój

Noticing the possibility of development, the Książ (Fürstenstein) management of the spa (Fürstliche Brunnen und Bade-Direktion) started planning the expansion of residential areas towards the railway station, south of A. Mickiewicza Street (*Utere Bahnhofstrasse*) and west of Kolejowa Street (*Obere Bahnhofstrasse*). In 1907, a decision was made to undertake a well-thought-out development project. Two villa districts were planned. North of the spa complex, on the land belonging to Książ, the center and the dominant feature was to be a large and expensive hotel.³⁰ The free triangular area was divided into quarters of similar sizes by streets converging in the northeastern corner and perpendicular crossroads. Two roundabouts were to ensure diversification: one at the junction of radial streets, the other in the middle of the whole system. The construction began with marking the street leading from the roundabout to the designed spa hotel—Ofiar Katynia Street (*Kastanien Alle*).

Based on the law of 1907, in 1909 the municipality prepared a local development plan, which was later

ków. Narzucano bryłę z wysokimi dachami (o kącie spadku powyżej 30°), urozmaiconą akcentami wysokościowymi. Dostosowaniu do regionalnej zabudowy miały służyć również liczne elementy drewniane w dekoracji i otaczającej zabudowie ogrodowej i gospodarczej.

Największą inwestycją w północnej części miejscowości była budowa ogromnego hotelu Hochbergów (1907–1910)³². Przy wiodącej do niego ulicy Ofiar Katynia i przy rondzie (*Linden Platz*, obecnie pl. Wolności) wkrótce powstały okazałe wille. Podobne wznoszono w dwóch rozparcelowanych kwartałach przy ulicy Kolejowej. Po tych szybko powstających realizacjach architektonicznych rozbudowa została przyhamowana; wznoszono pojedyncze domy przy ulicach Mickiewicza i Bohaterów Warszawy (*Eichen Allee*). Dopiero w latach trzydziestych XX wieku spółdzielnie budowlane zaczęły wystawiać w tym rejonie budynki jedno- i dwurodzinne, przy ulicach Bohaterów Warszawy i Lipowej (*Linden Allee*). Pod koniec dekady opracowano plany zagospodarowania tej części Szczawna z przeznaczeniem na robotniczą dzielnicę mieszkaniową, zabudowaną małymi domkami jednorodzinnymi. Plany te miały brutalnie przekształcać pierwotne secesyjne układy urbanistyczne, znalazły jednak dość ograniczoną realizację w postaci kilku budynków.

Jako centrum dzielnicy zachodniej projektowano plac o planie podkowy (pl. 3 Maja, *Stern Allee*), na którym miał stanąć kościół; w jego narożu planowano gimnazjum³³. Zespół z dominantą kościoła miał stanowić równowagę w krajobrazie dla gmachu hotelu zdrojowego, a plac – przedłużenie centrum miejscowości, otoczonego przez zespół budowli uzdrowskich, pijalnię, halę spacerową i pensjonaty przy ulicy Kościuszki (*Obere Hauptstr.*). Jedynie w pierzei placu plan miejscowy zakładał powstawanie zabudowy zwartej. W nowej dzielnicy większość działek znalazła się w rękach lokalnych inwestorów budowlanych, przede wszystkim budowniczego Juliusa Schiedecka³⁴; prawdopodobnie on także był autorem większości projektów budynków wznoszonych na całym terenie. Wkrótce zabudowana została północna strona placu 3 Maja oraz uzupełniono już wcześniej istniejącą zabudowę (w większości neorenesansowe budynki z elementami neogotyckiej architektury ceglanej) przy ulicach Kopernika (*Sternstr.*) i Bocznej (*Bismarckweg*). Powstały duże, secesyjne budynki mieszkalne i pensjonaty. Wszystkie otrzymywały rozrzeźbioną bryłę z wysokimi, ozdobionymi snycersko mansardowymi dachami i elewacje z bogatą dekoracją sztukatorską. Inwestycje przerwała wojna. Zabudowę kontynuowano dopiero w latach dwudziestych XX wieku: od zachodu dużymi domami jednorodzinnymi, a w części południowo-zachodniej jednopiętrowymi budynkami wielorodzinnymi z czterospadowymi dachami o geometryczno-klasycyzujących formach z wykuszami³⁵.

supplemented in 1915.³¹ It covered the already planned area north of the spa hotel. The local plan from 1909 additionally covered the area south of the Szwedzki Park, on the western side of Kolejowa Street. The municipal authorities planned a residential district in this area. Apart from guesthouses and hotels, residential houses could also be built here. They were to be tiled, detached or semi-detached brick buildings. Only the farm buildings at the back of the plot could be wooden, covered with tar paper. In the main streets, three-story houses with a residential attic would be ordered to reach a height of 13 m and occupy at most two-thirds of the parcel area. At the side streets, two-story buildings with a height of 11 m were to cover a third of the plot. A formal architectural character was required. A block with high roofs (with a pitch of more than 30°), enriched with height accents, was imposed. The adjustment to the regional development was also to be made by numerous decorative wooden elements and the surrounding garden and farm buildings.

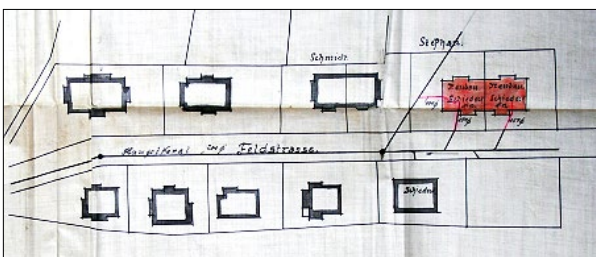
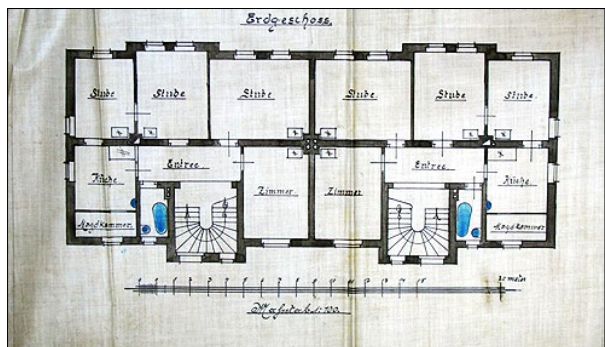
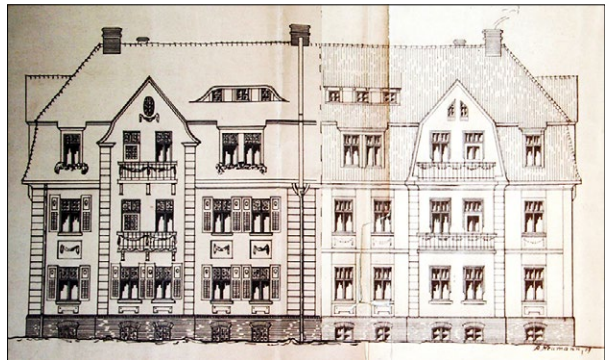
The largest investment in the northern part of the village was the construction of a huge Hochberg Hotel (1907–1910).³² At Ofiar Katynia Street leading to it and at the roundabout (*Linden Platz*, now Wolności Square), magnificent villas were soon built. Similar ones were erected in two parceled-out quarters at Kolejowa Street. After these fast-growing architectural projects, the expansion was slowed down. Single houses were built at Mickiewicza Street and Bohaterów Warszawy Street (*Eichen Allee*). It was not until the 1930s that one- and two-family construction cooperatives began to be built in this area; at Bohaterów Warszawy and Lipowa Street (*Linden Allee*). At the end of the decade, plans were drawn up to develop this part of Szczawno for a workers' residential district, built up with small single-family houses. These plans were supposed to brutally transform the original Art Nouveau urban systems. However, they found quite a limited realization in the form of several buildings.

The center of the western district was designed as a square with a horseshoe layout (3 May Square, *Stern Allee*), where a church was to be built. In its corner, a gymnasium school was planned.³³ The complex with the dominant feature of the church was to balance in the landscape the building of the spa hotel, and the square was to be an extension of the center of the town, surrounded by a complex of spa buildings, drinking facilities, walking halls and guesthouses at Kosciuszko Street (*Obere Hauptstr.*). As far as the frontage of the square was concerned, compact development was only assumed in the local plan. In the new district, most of the plots of land were in the hands of local construction investors, especially the builder Julius Schiedeck.³⁴ He was also probably the author of most of the building designs for the whole area. Soon the northern side of 3 Maja Square was built up and the already existing buildings (mostly neo-Renaissance buildings with elements of neo-Gothic brick architecture) at Kopernika (*Sternstr.*) and Boczna (*Bismarckweg*) streets were completed. Large Art

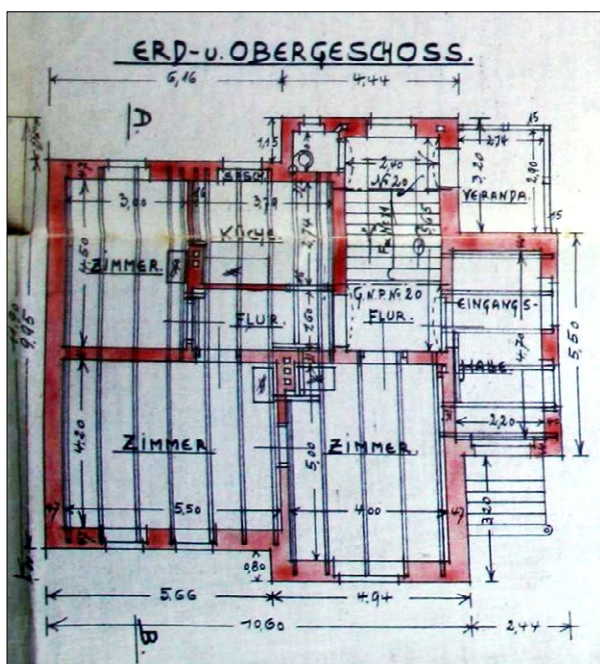
Ryc. 4. Panorama Szczawno-Zdroju z widoczną zabudową ulic Kasztanowej i Kopernika, lata 1915–1925; kolekcja Miziołków, <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/4975/4975507.jpg>.

Fig. 4. Panorama of Szczawno-Zdrój with visible buildings at Kasztanowa and Kopernika Streets, 1915–1925; Miziołek Collection, <http://szczawno-zdroj.dolny-slask.org.pl/foto/4975/4975507.jpg>.

Ryc. 5. Projekt budynku nr 7 przy ulicy Kasztanowej, elewacja boczna i rzut parteru – piętra; reprodukcja bez skali; AGS 65/72 (ul. 22 Lipca) nr 7, s. 5, Zeichnung zum Neubau eines freistehenden Wohnhauses auf dem Grundstück Hyp 464 in Bad Salzbrunn, für Herrn Mauermeister J. Schiedeck, M 1:100, 1908.

Fig. 5. Design of building no. 7 at Kasztanowa Street, side facade and ground floor plan; reproduction with no scale marked; AGS, 65/72 (22 Lipca Street) no. 7, p. 5, Zeichnung zum Neubau eines freistehenden Wohnhauses auf dem Grundstück Hyp 464 in Bad Salzbrunn, für Herrn Mauermeister J. Schiedeck, M 1:100, 1908.

Osiedle przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie (Salzbrunn, Feldstrasse)

Jednym z najciekawszych zespołów architektonicznych zachodniej dzielnicy mieszkalnej uzdrowiska jest zrealizowane w latach 1908–1912 osiedle 9 secesyjnych domów wielorodzinnych, wystawionych na wykupionej przez budowniczego Juliusa Schiedecka działce rolniczej³⁶. Wytyczenie ulicy Kasztanowej (*Feldstr.*) i pierwsze obiekty przy niej wzniesione pochodzą jeszcze sprzed regulacji urbanistycznej tego rejonu. Przez środek zakupionego gruntu budowniczy poprowadził uliczkę prostopadłą do idącej od dworca głównej ulicy, Kolejowej, zakończoną małym rondem. Po obu stronach wyznaczył podobne, duże działki (ok. 35 x 25 m), na których zbudowano domy wielorodzinne, pojedyn-

Ryc. 6. Rysunki elewacji ogrodowej, plan zagospodarowania i rzut budynku nr 10–12 przy ulicy Kasztanowej; reprodukcja bez skali; AGS 65/74 (22 Lipca) nr 10–12, 1908–1939, s. 7, projekt instalacji łazienki, M 1:100, Lageplan M:625, 1909.

Fig. 6. Drawings of the garden elevation, development plan and building plan no. 10–12 at Kasztanowa Street, reproduction with no scale marked; AGS, 65/74 (22 July) no. 10–12, 1908–1939, p. 7, bathroom installation design, M 1:100, Lageplan M:625, 1909.

Nouveau residential buildings and guesthouses were built. All of them received a decorative shape with high gambrel roofs, carved wood and elevations with rich stucco decoration. The investment was interrupted by the war. The construction was not continued until the 1920s; in the west, there were large single-family houses and in the south-western part, there were multi-family single-story buildings with mansard roofs with geometric-classical forms with bay windows.³⁵

Housing estate at Kasztanowa Street in Szczawno (Salzbrunn, Feldstrasse)

One of the most interesting architectural complexes of the spa's western residential district is an estate of nine Art Nouveau multi-family houses³⁶ built on an agricultural plot bought by the builder Julius Schiedeck in 1908–1912. The delineation of Kasztanowa Street (*Feldstr.*) and the first buildings erected near it were completed before the urban regulation were imposed in this region. Through the middle of the purchased land the builder led a street perpendicular to the main street, leading from the railway station of Kolejowa Street, ending in a small roundabout. On both sides, he designated similar large plots of land (about 35 m x 25 m). They were used to build multi-family houses,

Ryc. 7–8. Willa nr 3 oraz budynek bliźniaczy nr 6–8 przy ulicy Kasztanowej w Szczawnie, rok 2015; fot. B. Ludwig.

Fig. 7–8. Villa no. 3 and a semi-detached building no. 6–8 at Kasztanowa Street in Szczawno 2015; photo by B. Ludwig.

Ryc. 9. Willa przy ulicy Kasztanowej nr 11 w Szczawnie, rok 2015; fot. B. Ludwig.

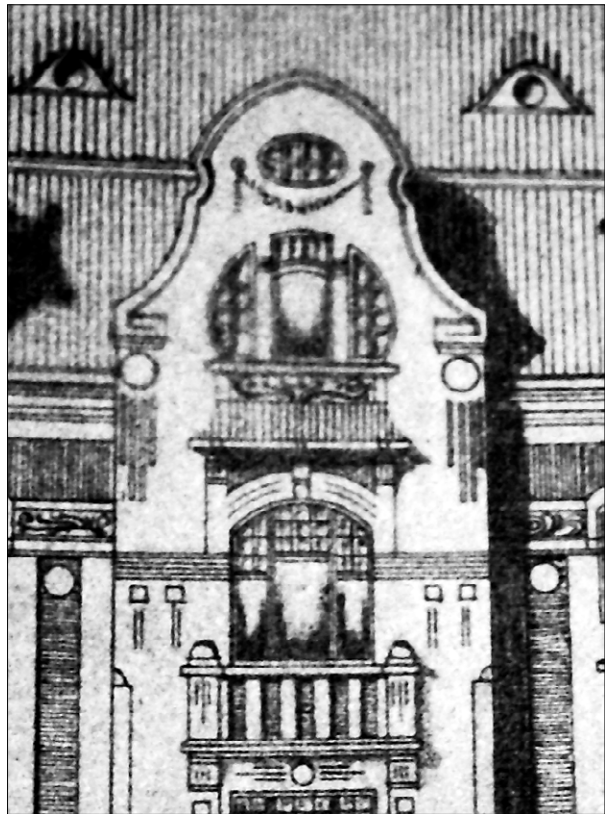
Fig. 9. Villa at 11 Kasztanowa Street in Szczawno; photo by B. Ludwig.

cze lub bliźniacze, piętrowe z mieszkalnym poddaszem w wysokich, wielokrotnie łamanych, czasem mansardowych, dachach o kącie nachylenia 45° .

Każdy z tych budynków został indywidualnie zaprojektowany przez Schiedecką³⁷. Mają bogate formy architektoniczne: kamienne gzymsy i rzeźbione fryzy, portale i opaski okienne, balkony i loggie z rzeźbionymi tralkami lub kutymi kratami. Elementy wykończenia dachu i werand zaopatrzone w bogate formy snycerskie. Początkowo detale i ornamenty powtarzały wzory neorenesansowe i klasycyzujące, z elementami neogotyckimi, później zostały wprowadzone secesyjne motywy roślinne. Okna i drzwi otrzymały starannie dekorowaną stolarkę wielopolową z wykorzystaniem typowo secesyjnego rozwiązania sześciopolewego. W niektórych obiektach zastosowano również ozdobne okiennice. Na piętrach lokowano tylko jedno mieszkanie (70–100 m²), trzy-, czteropokojowe, z kuchnią, a w późniejszych realizacjach też z łazienką i toaletą (niektóre obiekty rozwiązano jako jednorodzinne o pow. 200 m²). Dodatkowe toalety znalazły się na półpiętrach klatki schodowej. Osiedle powstało jako prywatna inicjatywa, zapewne wysoce dochodowa. Wyprzedzało w stosowaniu modnych form architektonicznych inwestycje wznoszone w rejonach bliższych centrum miejscowości. Kontynuacją zabudowy o podobnym charakterze stała się nowa dzielnica Szczawno rozplanowana wokół zielonego skweru przy placu 3 Maja.

Powstanie krajobrazu uzdrowiska

Na osiedlu przy ulicy Kasztanowej zadbane o realizację założeń określonych w planie miejscowym

Ryc. 10. Projekt szczytu budynku nr 10, fragment projektu elewacji; AGS 65/74 (ul. 22 Lipca) nr 10–12, s. 36.

Fig. 10. Design of the gable of building no. 10, fragment of the elevation design; AGS 65/74 (22 July Street) no. 10–12, p. 36.

single or semi-detached, two-story houses with a residential attic with high, sometimes mansard, roofs with a few slopes of 45° .

Each of these buildings was individually designed by Schiedeck.³⁷ They have rich architectural forms: stone cornices and carved friezes, portals and window architraves, balconies and loggias with carved balusters or wrought iron bars. Elements of the roof and veranda are equipped with rich woodcarving forms. Initially, details and ornaments repeated Renaissance Revival and classicistic patterns, with Gothic Revival elements. Later, Art Nouveau plant motifs were also introduced. The windows and doors have been carefully decorated with multi-field woodwork using a typical Art Nouveau six-field solution. In some objects decorative shutters were also used. On the floors there was only one apartment (70–100 m²) with three or four rooms, with a kitchen, and in later realizations also with a bathroom and toilet (some of the objects were recognized as single-family with a floor area of 200 m²). Additional toilets were located on the mezzanine floors of the staircase. The estate was established as a private initiative, probably highly profitable. It was ahead of the trendsetting architectural forms of projects built in areas closer to the center of the town. A continuation of the development of a similar character was the whole new district of Szczawno planned around a green place at 3 Maja Square.

Szczawna-Zdroju. Kształt brył budynków, rozrzeźbione strome dachy oraz zastosowane materiały wykończeniowe, fakturalne tynki, czerwona dachówka i przede wszystkim liczne dekoracje snycerskie nadają osiedlu wygląd charakterystyczny dla lansowanych ówczesnie dzielnic willowych z obiektami w typie *landhausu*. W ten sam sposób kontynuowano zabudowę w nowo rozplanowanych obszarach uzdrowiska. Pomimo że realizacja obydwu dzielnic Szczawna ograniczyła się do zaledwie kilku ulic, decyzje przestrzenne z tego okresu oraz wzniesione wówczas secesyjne budynki w decydującej mierze ukształtowały charakter miejscowości. Wypełnienie nakazów i zaleceń planu miejscowego (opartego na prawie o ochronie wartości krajobrazu z roku 1907), w których pojawiało się sformułowanie o stosowaniu form i materiałów regionalnych, wpłynęło jedynie na podkreślenie drewnianych detali – dekoracyjnej snycerki i elementów z dekoracją szachulcową. Krajobraz wsi łańcuchowej nie stanowił podstaw do rozwiązań urbanistycznych uzdrowiska. Nowe dzielnice zyskały siatkę kwartałową z prostoliniowymi alejami. Mimo to założenia urbanistyczne zostały dobrze dopasowane do naturalnego układu topograficznego, uwzględniały spadki terenu oraz przebieg koryta Szczawnika. Dzielnicę przyłączyły się w harmonijny sposób do zespołu zdrojowego. Przy projektowaniu nie przejęto też inspiracji z obecnych powszechnie pod koniec XIX i na początku XX wieku w okolicznych wsiach form architektury późnobarokowej i klasycystycznej³⁸, a także – pomimo otaczania estymą tradycji budowlanych prezentowanych przez Dom na Łące – nie wzorowano się na jego formach architektonicznych. Duże, dość rzadko rozmieszczone pensjonaty i budynki mieszkalne o wysokich, wielokrotnie łamanych dachach przypominały obiekty powstające w uzdrowiskach w różnych zakątkach państwa pruskiego, ale także w innych miejscach Europy. Tworzone w grupach, lokujących się zwłaszcza w sąsiedztwie kształtującego się ówczesnie ważnego ciągu komunikacyjnego – drogi do dworca kolejowego – nadały całemu Szczawnu secesyjny charakter: zespołu dzielnic willowych w dużych ogrodach. Na ogół dostosowano do niego wznoszone później obiekty, wille i domy typowe. Aż do końca lat trzydziestych XX wieku konsekwentnie trzymano się zasady wyznaczania dużych działek z ogrodami. Efektem tych secesyjnych regulacji było także ukształtowanie ulic w formie alei z jednorodnymi nasadzeniami, zgodnymi z nadanymi im nazwami. Takie ukształtowanie przestrzenno-krajobrazowe zachowało się do dziś. Zostało utrwalone w powszechnej świadomości jako adekwatne dla miejscowości uzdrowiskowej. Pomimo stałych nacisków, także rządowych, udało się uniknąć pojawiającej się od lat trzydziestych XX wieku wizji zamiany miejscowości na zespół osiedli robotniczych. Obecnie taka perspektywa zmian pojawia się ponownie, w nieco innej wersji. Zagrożeniem są rozrastające się osiedla domów jednorodzinnych o monotonnej, niedopasowanej architekturze.

The creation of the spa landscape

In the housing estate at Kasztanowa Street, the realization of the assumptions specified in the local plan of Szczawno-Zdrój was ensured. The shape of the buildings, the sculpted steep roofs and the finishing materials used; the textured plaster, red tile and, above all, a large number of woodcarving decorations give it a look that was characteristic of the then promoted villa districts with landhaus-type buildings. In the same way, the development was continued in the newly planned areas of the spa. Although the construction of both districts of Szczawno was limited to a few streets, the spatial decisions of that period and the Art Nouveau buildings erected at the time were decisive in shaping the character of the town. The fulfillment of the orders and recommendations of the local plan, based on the 1907 law on the protection of landscape, which included limitations in the use of regional forms and materials, only resulted in emphasizing wooden details—decorative woodcarving and elements with wattle-and-daub decoration. The landscape of the chain village was not the basis for urban solutions of the spa. The new districts gained a quarterly grid with straight avenues. Nevertheless, the urban assumptions were well-adapted to the natural topographic layout, taking into account the land gradients and the course of the Szczawnik riverbed. The districts joined the spa complex in a harmonious way. The inspiration from the late Baroque and Classicist forms of architecture³⁸ commonly present at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century in the surrounding villages was not taken over either, and despite the aesthetics of the building traditions presented by Dom na Łące, it was not modeled on its architectural forms. Large, rather sparsely distributed guesthouses and residential buildings with high roofs of several slopes, resembled the facilities built in health resorts in various corners of the Prussian state but also in other parts of Europe. The roads to the railway station, formed in groups, located especially in the vicinity of the then emerging important transport route, gave the whole of Szczawno an Art Nouveau character—a complex of villa districts in large gardens. Most of the buildings, villas and typical houses built later were adapted to it. Until the end of the 1930s, the principle of delimiting large plots of land with gardens was consistently followed. The effect of these Art Nouveau regulations was also to shape the streets in the form of an alley with homogeneous plants, according to the names given to them. Such a spatial and landscape design has been preserved until today. Despite constant pressure, also from the government, it was possible to avoid the vision, which appeared since the 1930s, of replacing the village with a complex of workers' settlements. At present, such a perspective of change reappears again, in a slightly different version. The threat is the growing housing estates of detached houses with monotonous and mismatched architecture.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Abhandlungen zur geologischen Specialkarte von Preussen und den Thüringischen Staaten, Preußische Geologische Landesanstalt*, Berlin 1872.
- Akta Gminy Szczawno-Zdrój (AGS), przechowywane w Kamieńcu Ząbkowickim, zespół 1421-0, nr 65/1, 65/44, 65/48, 65/49, 65/50, 65/72-75, 65/80.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, I/13104, *Bausachen Waldenburg, 1874-1913*, s. 239, *Ortsgesetz betreffend die Landhausmassige Bebauung in Kurbezirk von Ober Salzbrunn*, 15 Febr. 1915.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, *Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bads Salzbrunn in Schl.*, 1:2500, 1907.
- Archiwum Państwowe we Wrocławiu, oddz. Kamieniec, Akta gminy Wałbrzych Główny, 394, [b.n.s.], *Ortstatut für Kurbezirk v. Ober Salzbrunn, Ober Salzbrunn 3 Mai 1909*, Gemeinvorsteher Haehnel.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, t. 14, wyd. Hermann Margraf, J. Wilhelm Schulte, Breslau 1889.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Regesten zur schlesischen Geschichte*, t. 7, cz. 1: *Bis zum Jahre 1250*, wyd. Colmar Grünhagen, Breslau 1884.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Regesten zur schlesischen Geschichte*, t. 16, wyd. Colmar Grünhagen, Conrad Wütke, Breslau 1892.
- Codex Diplomaticus Silesiae, Regesten zur schlesischen Geschichte*, t. 29, wyd. Konrad Wütke, Breslau 1923.
- Plan von Bad Salzbrunn i. Schl.* Verlag der Fürstliche Brunnen und Bade-Direktion, 1913, <http://dolnyslask.org.pl/4474593,foto.html?idEntity=509915> (dostęp: 11 V 2017).

Teksty źródłowe / Source texts

- Gesetz gegen die Verunstaltung von Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegenden (15. Juli 1907)*, [w:] Adolf Weißler, *Preußisches Archiv: Sammlung der Gesetze und der das Rechtswesen betreffenden Verordnungen und Verfügungen Preußens und des Rechts*, Leipzig 1907, s. 575-577.
- Preußisches Fluchtliniengesetz (Straßen- und Baufluchtengesetz) von 1875. Gesetz, betreffend die Anlegung und Veränderung von Straßen und Plätzen in Städten und ländlichen Ortschaften vom 2. Juli 1875*, https://web.archive.org/web/20150128114709/http://www.berlin.de/imperia/md/content/dienstleistungsdatenbank/verm/preussisches_fluchtliniengesetz_1875_gs.pdf?start&ts=1327999326&file=preussisches_fluchtliniengesetz_1875_gs.pdf.

Opracowania / Secondary sources

- Balińska Grażyna, *Architektura zespołu uzdrowiskowego w Szczawnie-Zdroju*, [w:] *Kronika Wałbrzyska*, t. 7:

Roczniki Wałbrzyskie, Warszawa-Wrocław 1991, s. 65-68.

- Bartsch Heinrich, *Aus der Geschichte unseres Waldenburger Berglandes, Waldenburger Heimatbote*, Norden (Waldenburg) 1963-1969.
- Bartsch Heinrich, *Der Bergbau in Niederschlesien*, [w:] *Unvergessene Waldenburger Heimat*, Norden 1969, s. 191-250.
- Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601-1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle*, Breslau 1901.
- Der Salzbrunner Oberbrunnen und seine Wirkungen*, Bad Salzbrunn 1909.
- Die fünfundzwanzigste schlesische Badertag und seine Verhandlungen nebst dem*, oprac. P. Dengler, Reinertz 1897.
- Häufler Ludwig, *Die Geschichte der Grundherrschaft Waldenburg-Neuhaus unter besonderer Berücksichtigung der Industrie Gemeinde Dichersbach*, t. 1, Breslau 1932.
- Heiligenthal Roman, *Städtebaurecht und Städtebau*, Berlin [b.r.w.].
- Kerber P., *Geschichte des Schlosses und der Freien Standesherrschaft Fürstenstein*, Breslau 1885.
- Ludwig Bogna, *Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie wałbrzyskiego okręgu górniczego-przemysłowego: 1850-1945*, Wrocław 2010.
- Marwitz B., *Städtebaugesetz*, [w:] *Wasmuth Lexikon der Baukunst*, t. 4, Berlin 1932, s. 437.
- Mosch C.F., *Die Heilquellen Schlesiens und der Grafschaft Glaz: Mit Kupfern*, Breslau 1821.
- Natorp W., *Die Heilmittel Salzbrunn in ihrer Beschaffenheit, Wirkung u. Anwendung*, Berlin 1852.
- Nowack Karl G., *Schlesisches Schriftsteller-Lexikon Oder Bio-Bibliographisches Verzeichnitz*, Breslau 1838.
- Pflug Karl, *Chronik der Stadt Waldenburg in Schlesien, Waldenburg* 1908.
- Speitkamp Winfried, *Die Verwaltung der Geschichte: Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871-1933*, Göttingen 1996.
- Zemplin August, *Die Brunnen- und Molken-Anstalt zu Salzbrunn: Für die Brunnengäste*, t. 1, Breslau 1841.
- Zemplin August, *Salzbrunn und seine Mineralquellen*, Breslau 1822.
- ### Źródła elektroniczne / Electronic sources
- Bauleitplanung*, geändert 2013, http://de.wikipedia.org/wiki/Bauleitplanung#Vor_1875_-_Polizeibeh.C3.B6rdliche_Fluchtlinienfestsetzung.
- Bund Heimat und Umwelt in Deutschland*, https://de.wikipedia.org/wiki/Bund_Heimat_und_Umwelt_in_Deutschland.
- Szczawieńskie dziecko księżnej Daisy – Grand Hotel*, <https://daisyvonpless.wordpress.com/2011/12/06/szczawieńskie-dziecko-ksieznej-daisy-grand-hotel/>.

- ¹ B. Ludwig, *Osiedla mieszkaniowe w krajobrazie walbrzyskiego okręgu górniczo-przemysłowego: 1850–1945*, Wrocław 2010, s. 116–123.
- ² *Codex Diplomaticus Silesiae, Regesten zur schlesischen Geschichte* (dalej cyt.: R.S.), t. 7, cz. 1: *Bis zum Jahre 1250*, wyd. C. Grünhagen, Breslau 1884, nr 232; P. Kerber, *Geschichte des Schlosses und der Freien Standesherrschaft Fürstenstein*, Breslau 1885, s. 160.
- ³ *Codex Diplomaticus Silesiae. Liber Foundationis Episcopatus Vratislaviensis*, t. 14, wyd. H. Margraf, J.W. Schulte, Breslau 1889, B 481.
- ⁴ R.S., cz. 16, 1301–1315, wyd. C. Grünhagen und C. Wütke, Breslau 1892, nr 3438. W 1337 Szczawno zostało wymienione w dokumencie opisującym okręg objęty prawem mili dla miasta Świebodzic; por. R.S., t. 29, 1334–1337, wyd. K. Wütke, Breslau 1923, nr 5882.
- ⁵ P. Kerber, op. cit., s. 161.
- ⁶ M.in. Janko Chotiemitz, Hermann Czetztritz; zob. K. Pflug, *Chronik der Stadt Waldenburg in Schlesien*, Waldenburg 1908, s. 14, L. Häufner, *Die Geschichte der Grundherrschaft Waldenburg-Neuhaus unter besonderer Berücksichtigung der Industrie Gemeinde Dichersbach*, Breslau 1932, t. 1, s. 110.
- ⁷ P. Kerber, op. cit., s. 25.
- ⁸ Ibidem, s. 42; A. Zemplin, *Die Brunnen- und Molken-Anstalt zu Salzbrunn: Für die Brunnengäste*, t. 1, Breslau 1841, s. 27.
- ⁹ P. Kerber, op. cit., s. 162; A. Zemplin, *Die Brunnen*, s. 27; idem, *Salzbrunn und seine Mineralquellen*, Breslau 1822, s. 44.
- ¹⁰ W 1768 zostało wymienione wśród śląskich wód leczniczych. Por. *Der Salzbrunner Oberbrunnen und seine Wirkungen*, Bad Salzbrunn 1909, s. 6; A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 50–53; idem, *Die Brunnen*, s. 61–62.
- ¹¹ M.in. dr Morgenbesser (1777), Hartmann (1775–1780), dr Mogalla wraz z aptekarzem Guntherem (1798–1802); A. Zemplin, *Die Brunnen*, s. 32; W. Natorp, *Die Heilmittel Salzbrunn in ihrer Beschaffenheit, Wirkung u. Anwendung*, Berlin 1852, s. 40; *Der Salzbrunner Oberbrunnen*, s. 6.
- ¹² *Abhandlungen zur geologischen Specialkarte von Preussen und den Thüringischen Staaten, Preussische Geologische Landesanstalt*, Berlin 1872, s. 104; *Der Salzbrunner Oberbrunnen*, s. 12.
- ¹³ C.F. Mosch, *Die Heilquellen Schlesiens und der Grafschaft Glaz: Mit Kupfern*, Breslau 1821, s. 169.
- ¹⁴ Otrzymał zezwolenie Hochbergów; zob. A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 57.
- ¹⁵ C.F. Mosch, op. cit., s. 171; A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 58.
- ¹⁶ K.G. Nowack, *Schlesisches Schriftsteller-Lexikon Oder Bio-Bibliographisches Verzeichnitz*, Breslau 1838, s. 167; C.F. Mosch, op. cit., s. 67; *Der Oberbrunnen in Bad Salzbrunn 1601–1901. Medizinische Festschrift zur Feier des dreihundertjährigen Gebrauches des Oberbrunnens als Heilquelle*, Breslau 1901, s. 58, 88.
- ¹⁷ A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 12–15, 21–27, 70–73, 269; idem, *Die Brunnen*, s. 68–77, 82–88; P. Kerber, op. cit., s. 162; *Der Oberbrunnen*, s. 88. Por. G. Balińska, *Architektura zespołu uzdrowiskowego w Szczawnie-Zdroju*, [w:] *Kronika Walbrzyska*, t. 7: *Roczniki Walbrzyskie*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 65–68.
- ¹⁸ A. Zemplin, *Salzbrunn*, s. 23; W. Natorp, op. cit., s. 37. *Der Oberbrunnen*, s. 89.
- ¹⁹ A. Zemplin, *Die Brunnen*, s. 58, 82–83; W. Natorp, op. cit., s. 169.
- ²⁰ *Der Oberbrunnen*, s. 62.
- ²¹ W. Natorp, op. cit., s. 44, 239.
- ²² K. Pflug, op. cit., s. 130, 164; H. Bartsch, *Der Bergbau in Niederschlesien*, [w:] *Unvergessene Waldenburger Heimatt*, Norden 1969, s. 236.
- ²³ K. Pflug, op. cit., s. 177; H. Bartsch, *Aus der Geschichte unseres Waldenburger Berglandes*, Waldenburg (1963–1969), s. 84, 124.
- ²⁴ *Die fünfundzwanzigste schlesische Badertag und seine Verhandlungen nebst dem...*, współpr. P. Dengler, Reinertz 1897, s. 17; *Der Oberbrunnen*, s. 54; G. Balińska, op. cit., s. 68–70.
- ²⁵ Akta Gminy Szczawno (dalej cyt.: AGS), 65/1, ul. Armii Czerwonej (obecnie Ofiar Katynia) 3, 1911–1943; Ahorn-Kastanien Allee, Haus Hohenzollern, 1911.
- ²⁶ Preußisches Fluchtliniengesetz (Straßen- und Baufluchtengesetz) von 1875. Gesetz, betreffend die Anlegung und Veränderung von Straßen und Plätzen in Städten und ländlichen Ortschaften vom 2. Juli 1875. Por. W. Speitkamp, *Die Verwaltung der Geschichte: Denkmalpflege und Staat in Deutschland 1871–1933*, Göttingen 1996, s. 287 i n.
- ²⁷ Por. R. Heiligenthal, *Städtebaurecht und Städtebau*, Berlin br., s. 26; B. Marwitz, *Städtebaugesetz* [w:] *Wasmuth Lexikon der Baukunst*, t. 4, Berlin 1932, s. 437. Por. też: *Bauleitplanung*, [online], geändert 2013, http://de.wikipedia.org/wiki/Bauleitplanung#Vor_1875_-_Polizeibeh.C3.B6rdliche_Fluchtlinienfestsetzung (dostęp: 11 V 2013).
- ²⁸ Por. Speitkamp, op. cit., s. 36 i n.; Bund Heimat und Umwelt in Deutschland, https://de.wikipedia.org/wiki/Bund_Heimat_und_Umwelt_in_Deutschland (dostęp: 17 V 2017).
- ²⁹ Gesetz gegen die Verunstaltung von Ortschaften und landschaftlich hervorragenden Gegenden (15. Juli 1907), [w:] A. Weißler, *Preußisches Archiv: Sammlung der Gesetze und der das Rechtswesen betreffenden Verordnungen und Verfügungen Preußens und des Rechts*, Leipzig 1907, s. 575–577; W. Speitkamp, op. cit., s. 295 i n.
- ³⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej cyt.: APW), *Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bads Salzbrunn in Schl.*, 1:2500, 1907.
- ³¹ APW, oddz. Kamieniec, Akta gminy Walbrzych Główny, 394, [b.n.s.], *Ortstatut für Kurbezirk v. Ober Salzbrunn, Ober Salzbrunn 3 Mai 1909*; Gemeinvorsteher Haehnel, WAP I/13104, *Bausachen Waldenburg, 1874–1913*, s. 239; *Ortsgesetz betreffend die Landhausmassige Bebauung in Kurbezirk von Ober Salzbrunn*, 15 Febr. 1915.
- ³² *Szczawieńskie dziecko księżnej Daisy – Grand Hotel*, <https://daisyvonpless.wordpress.com/2011/12/06/szczawienkie-dziecko-ksieznej-daisy-grand-hotel/> (dostęp: 12 V 2017). Tam wyjątki z pamiętników ks. Daisy von Pless.
- ³³ AGS, 65/80, ul. 1 Maja (3 Maja) nr 16, 1913–1940, s. 3, projekt instalacji wodnej, plan sytuacyjny.
- ³⁴ AGS, 65/72–75, ul. 22 Lipca (Kasztanowa) nr 7, 8, 10–12, 11, op. cit.; AGS, 65/44, ul. Kopernika 2, Wohn- und Logierhaus, proj. J. Schiedeck, budowa 1901–1903, AGS, 65/46; ul. Kopernika 4, Logierhaus, proj. J. Schiedeck, właściciel Linda Wild z Karlsruhe, 1903.
- ³⁵ AGS, 65/49, ul. Kopernika nr 9, 1912–1943, s. 13; Zeichnung zum... Zweifamilienhaus für H. Zimmermeister W. Kahmann, auf seinem Baugelände Sternstr., 191; AGS, 65/50, ul. Kopernika 14, 1925–1938, s. 1 i n.; Zeichnung Zum... Zweifamilienhaus für H. Oberlandjaeger Weber, arch. W. Kahmann, 1925, s. 83, plan sytuacyjny z zaznaczeniem własności W. Kahmanna; AGS, 65/48, ul. Kopernika 7, 1931, s. 15, Lageplan zum Einfamilien Wohnhausaufbau, 1:500, W. Kahmann, 1931, s. 16 i n., proj. arch. Kahmann, s. 18, proj. arch. W. Paetzold.
- ³⁶ Por. plan z 1907 i 1913; APW, *Bebauungsplan für das Herzogliche Gelände zwischen Kurort und dem Bahnhof in Bad Salzbrunn in Schl.*, 1:2 500, 1907; plan Szczawna-Zdroju z 1913. Plan von Bad Salzbrunn i. Schl., Verlag der Fürstliche Brunnen und Bade-Direktion 1913, <http://dolny-slask.org.pl/4474593,foto.html?idEntity=509915> (dostęp: 11 V 2017). Pierwsza została wzniesiona willa I – budynek nr 4, następnie willa II – nr 5. Budynek nr 7 powstał jako trzeci, w 1908. W tym samym roku wzniesiono budynek nr 10–

12, kolejne do 1912; AGS, 65/72, ul. 22 Lipca (obecnie ul. Kasztanowa) nr 7, s. 5, *Zeichnung zum Neubau eines freistehenden Wohnhauses auf dem Grundstück Hyp 464 in Bad Salzbrunn für Herrn Mauermeister J. Schiedeck*, M 1:100, Lageplan 1:625, 1908; AGS, 65/73 (22 Lipca) nr 8, s. 3, *Zeichnung zum Neubau eines Wohnhaus Feldstr. Nr. 8 in Bad Salzbrunn Herrn Mauermeister J. Schiedeck Weissstein gehörig*, M 1:100, Lageplan 1:625, instalacja wodna, 1911; AGS, 65/74 (22 Lipca) nr 10–12, 1908–1939, s. 7, projekt instalacji wodnej łazienki, s. 36, *Zeichnung zum Herstellung eine Veranda für die Wohnungen im Erdgeschoße der Grundstücke Feldstr. Nr. 10 u. 12 dem Mauermeister Herrn J. Schiedeck in Bad Salzbrunn gehörig*, M 1:100, Lageplan 1:625, 1908; AGS, 65/75, (22

Lipca) nr 11, s. 23, *Zeichnung zum Neubau eines Wohnhauses für Herrn Mauermeister Julius Schiedeck... in Bad Salzbrunn*, Lageplan 1:625, 1910.

³⁷ Mistrza budowlanego działającego też w spółdzielni oszczędnościowo-mieszkaniowej Białego Kamienia („Spar und Bauverein zu Weissstein”), powołanej przy współpracy gminy na potrzeby niezamożnych górników. Zabudowa, początkowo w formie kamienic, a następnie domów bliźniaczych i szeregowych, koncentrowała się na południowym zboczu wzgórza („Fuchs”, później nazwanego „Bismarck”, po wojnie „Wanda”) ponad szybami.

³⁸ Studia tak pojmowanego regionalizmu zaczął prowadzić dopiero Ernst May w 1919.

Streszczenie

Tekst stanowi przyczynek do rozważań nad pojmowaniem regionalizmu opartego na realizacjach przepisów prawa państwowego i lokalnego. Osiedle willowe w Szczawnie-Zdroju przy ulicy Kasztanowej, zrealizowane na wykupionej przez budowniczego Juliusa Schiedecka działce rolniczej w latach 1908–1912, jest jednym z najciekawszych zespołów architektonicznych zachodniej dzielnicy mieszkalnej uzdrowiska. Powstało na podstawie zapisów planu miejscowego, sformułowanego w wyniku wdrożenia prawa państwowego o ochronie wartości krajobrazu z roku 1907. Decyzje przestrzenne z tego okresu oraz formy architektoniczne wzniesionych wówczas secesyjnych budynków na stałe ukształtowały charakter miejscowości.

Abstract

This text is a contribution to the discussion on understanding regionalism as based on the application of state and local law. The villa estate in Szczawnie-Zdrój at Kasztanowa Street, built on a farming plot in the years 1908–1912 by builder Julius Schiedeck, is one of the most interesting architectural complexes in the western housing district of the health resort. It was built following the provisions of a local plan formulated as a result of the passing of state law about landscape value protection in 1907. The planning decisions from this period and the architectural forms of the Secession style buildings that were erected at the time have permanently shaped the character of the town.

Mykola Dyomin*

orcid.org/0000-0002-6758-3851

Yulia Ivashko**

orcid.org/0000-0003-4525-9182

Stylistic Specifics of the Historical Development of the Secession Era (The Experience of Poltava)

Specyfika stylistyczna zabudowy historycznej okresu secesji (na przykładzie Połtawy)

Keywords: Poltava, historical development, style peculiar features, conservation and restoration, secession style

Słowa kluczowe: Połtawa, zabudowa historyczna, główne cechy stylowe, ochrona i konserwacja, secesja

Introduction

The process of the spreading of style occurs in two ways. The first is the forcible introduction „from above” (Classicism, Empire style, the „Stalinist” style, etc.), the second way is the so-called „natural” way, by introducing „fresh” and thereby attractive ideas into professional circles.¹

History testifies that the new style, if adopted by the community, spreads at a speed comparable with that of an epidemic. The so-called „historical style,” the style of Secession or „national romanticism” that arose in Vienna, Berlin, Paris for a decade (the end of the nineteenth and early twentieth centuries) spread on metropolitan and large cities throughout Europe and the world.

The international nature of the architecture of the Secession style, its similarity in the countries of Europe, Russia and Ukraine, as well as the fact of the simultaneous emergence and rapid spread of the new style, were explained by the relationships between political, economic and cultural processes in various countries at once, information and cultural exchange

es between them, significantly accelerated due to the economical factors—trade relations between the countries, and scientific and technical aspects—the achievements of science and technology, which facilitated and accelerated information and transport links between the countries.² This is the principal difference between the style of Secession and its predecessors, which were mostly formed in isolated territories, given the lack of fast transport links and systemic cultural exchanges. At the same time, the isolation of vast territories and the absence of systematic creative migrations defined the original nature of the styles of the past in each country. This is especially noticeable in the folk architecture and the Ukrainian Baroque schools (Fig. 1). The architects of St. Petersburg, Helsinki, Stockholm and other cities, taking up the basic ideas of the Secession style, created their own, very successful, interpretations, which had a tremendous impact on the evolution of the new style and gained followers in Ukraine—in Kyiv, Odesa, Kharkiv and Poltava.

The authoritative entrenchment of „international” architecture on the territory of Ukraine, which at

* Prof., Doctor of Science, Kyiv National University of Construction and Architecture

** Prof., D.Sc., Kyiv National University of Construction and Architecture

* prof., doktor nauk, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

** prof., dr hab., Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

Fig. 1. The view of Poltava provincial government (zemstvo); archival photo from the collection of Yu. Ivashko.

that time was a part of the Russian Empire, began with Classicism and Empire styles, and this is noticeable in the representative development of Poltava, but the „internationality” in architecture was widespread specifically from the end of the nineteenth century, that is from the period of the spread of the Secession style.

It is clear that the concept of style cannot be complete if we limit the study only to the famous sites of concentration of the well-known buildings. In this sense, the experience of Poltava is significant. There are several dozens of preserved buildings, which were not intended to become global architectural master-

pieces but they create that unique, matchless charm, the „genius loci,” thanks to which Poltava is so attractive. The place-based ambience (genius loci), and one can add, the spirit of the time in Poltava is present like nowhere else. The architectural appearance of the city is represented by the well-known complex of the Kruhla (Round) Square with the Column of Glory in the center of the square, the Poltava Zemstvo building (provincial government) (Fig. 2), the Peasant Bank, or the Institute for Noble Young Ladies. However, it is not unique buildings that make up the architectural image of the city by themselves. It consists of hundreds

Fig. 2. The Poltava Zemstvo building (provincial government) (The author of the drawing is student A. Myloserdnyi, project supervisor Yu. Ivashko)

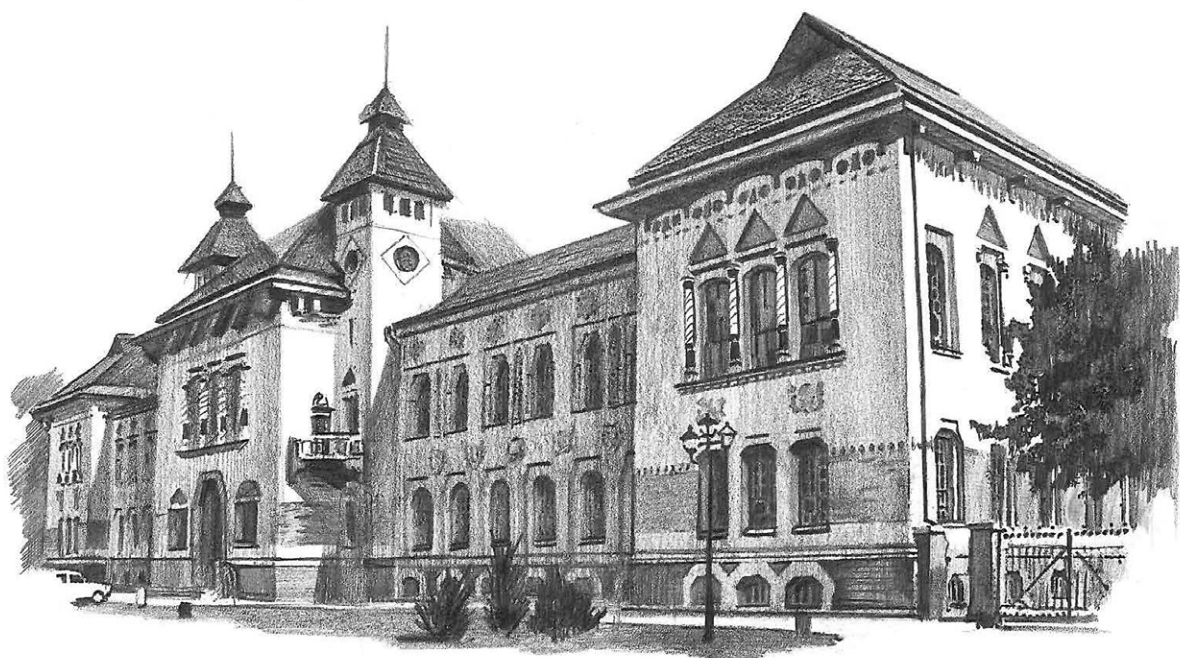

Fig. 3. Present-day view of the Noble and Peasant Bank; the author of the drawing is student V. Otchenko, project supervisor Yu. Ivashko.

of buildings belonging to the category of so-called „background” buildings. They are semantic vehicles, which determines the specific features of the local architectural and urban culture and color. Therefore, it is the study of these structures that is the key to understanding the place-based genius.

This is relevant for determining the ways of the harmonious development of the city. In no way we can neglect old buildings.³ We should study them in detail, since the architectural chronicle of old Poltava presents numerous structures from different eras—from the architecture of the period of the Cossacks and Classicism, through national romanticism and Art Nouveau, to „socialist realism” and „Khrushchev’s asceticism.”

Style-specific features in the development of Poltava

During the development of Poltava, various styles were formed in the urban development under the influence of political, economic and cultural factors. They are represented by unique stone churches and cathedrals of the Cossack period (the complex of the Exaltation of the Holy Cross Monastery, the Spasska (Savior) Church, the recreated Assumption Cathedral, outstanding structures of the period of Classicism of the first half of the nineteenth century, the sophisticated Empire style of the „imperial city of St. Petersburg” (buildings around the Kruhla (Round) Square—the house of the Governor-General, Petrovskiy Cadet

Corps, provincial government offices, the Hall of the Nobility, the complex of buildings of the former Institute for Noble Young Ladies, where the main building and student campus of the Poltava National Technical Yuri Kondratiuk University is located now) and the background one-three-story manor development of the second half of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century.⁴ The architecture of the Secession era is represented by unique buildings (the Poltava Zemstvo building (provincial government), the chapel of St. George the Victorious, the former Noble and Peasant Bank) and the ribbon building with Art Nouveau elements in separate details.⁵

The rapid economic growth of Poltava since the second half of the nineteenth century led to the development of streets along „red lines,” the gradual changes in the layout of manor plots, the disappearance of low-rise mansions and gardens in the courtyards and the densification of built-up plots, often due to the adding of annexes on the sides of „frontal” buildings—„Glagols” (L-shaped buildings) with additional residential units for rent.

During this period, the bulk of the urban development of Poltava was inferior in its scale and formality to the monumental holistic ensemble development of the era of Classicism and Empire styles. As a rule, among the works of architecture of the Poltava Secession, few houses would not only form the front of the street development, but also be observed from observation points and affect the organization of the surrounding space.

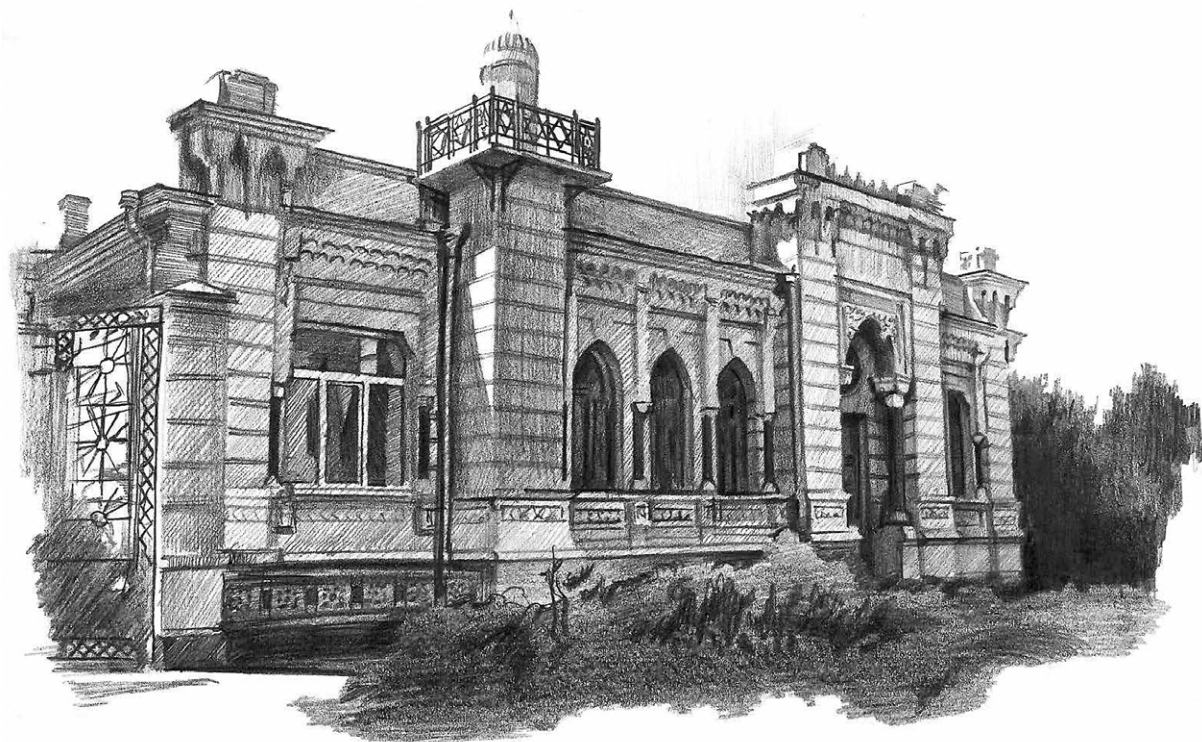

Fig. 4. The Moorish style mansion on the street of the Paris Commune; The author of the drawing is student A. Myloserdnyi, project supervisor Yu. Ivashko.

For Poltava, the Secession did not become the dominant style as it has for Lviv, Kyiv and Kharkiv. But the idea of „faceted” Cossack Baroque in numerous religious buildings sounded much stronger in Poltava, and since the nineteenth century—the theme of imperial Classicism–Empire styles of a very high stylistic level (the best architects of St. Petersburg and Moscow were involved). The version of other (non-Ukrainian) varieties of the Secession style in Poltava is a particular variant of high-quality „provincial” Secession by local contractors, homeowners—doctors and entrepreneurs, in which there is a distinct regionalism in the form of the layering of other styles. Along with these buildings, there is an interesting illustration of pseudo-Gothic, which also affected the creation of stylistic peculiarities of the Art-Nouveau style of Poltava—a house at 40 Pushkin Street, which is a reduced modification of English pseudo-Gothic of the second half of the nineteenth century, linked with the famous Kyiv „Richard’s Castle” on St. Andrew’s Descent. Along with Ukrainian national romanticism, the Neo-Russian Art Nouveau style of the Noble and Peasant Bank (1911, architect O. Kobelev) also appeared in Poltava (Fig. 3).

The features of the origin and stylistic peculiarities of the Secession style in the ribbon buildings of Poltava

In the development of Poltava, one can distinguish about two dozen public, residential and religious

buildings, which display the features and elements of Secession to a greater or lesser extent. Despite a less significant position compared to the earlier Baroque and Classicism–Empire styles, the regional variant of Poltava’s Secession enriched and diversified the streets of the city.

In the case of Poltava, it is quite difficult to apply the term „the Secession style,” as Secession is expressed here in interpretations of regional variations, and instead, it developed an expressive type of Ukrainian national romanticism, the so-called Ukrainian Art Nouveau, based on the modernization of folk-style forms and compositional techniques. Along with regional variations of the Secession style, Poltava presents options of so-called eclecticism with the Art Nouveau features, even featuring Gothic and Moorish motifs (Fig. 4).⁶

Of the two dozen buildings of the Poltava Secession, the former Poltava provincial zemstvo and the chapel, designed by architect I. Kalbus in honor of the meeting of Poltava public with Emperor Nicholas II (1911–1914) are mentioned in academic literature and guides.⁷

Poltava, as a center of the Ukrainian national romanticism (Ukrainian Art Nouveau), has formed the compositional and artistic-figurative features that distinguish it from other centers of national romanticism.⁸ It modernized the forms of Ukrainian folk architecture. The hip roofs, tile roofs, turrets, porches, pseudo-Baroque gables, trapezoidal openings of windows and doors, triangular windows, „opasannia” (structural

addition—in the form of galleries on columns), folk style decor in majolica, wood and brick are used. Buildings in the style of Ukrainian national romanticism are marked by active dynamic silhouettes in symmetrical and asymmetric houses, with the presence of an accent or dominant element.

Unlike other local centers of Art Nouveau, where this style was reflected in several architectural modifications of the Art Nouveau era, Poltava represents a brightly concentrated center of one variety in architecture—Ukrainian national romanticism.⁹

In the architecture of Western Ukraine, Ukrainian national romanticism (Ukrainian Art Nouveau) spread at an early stage of Art Nouveau, in the Poltava region—at a late stage of Art Nouveau, that is inherent not only in public, but also residential architecture.

Conclusions

Historically, the formal and spatial composition of old upland buildings of Poltava was formed on a system of visual axes that had city-wide significance and were oriented towards the dominant elements of public and religious buildings. Later, with the appearance of additional planning axes of local significance in Poltava's development, the formal and spatial composition of the old development of the historical part of the city became more diverse. Regular, symmetrical compositions were already not inherent in the development of the old regions of Poltava of the Art Nouveau era.

The study of the formal and spatial composition of Poltava's development of the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century was carried out on the basis of an analysis of archival sources and field surveys of 2015–2016 by students of the second and third courses of the Poltava National Technical Yurii Kondratiuk University (project supervisor Yu. Ivashko).

This scientific work is relevant, given the lack of dimensional drawings and certification for most buildings. We used the results of studies, surveys and archival photographs relating to the historical development of the Poltava metro station, provided by Dmytrenko, A.Yu.,¹⁰ Kuzmenko, T. Yu.,¹¹ Nikolaienko, V.V.¹² and Trehubov K. Yu.—the members of the staff of Poltava National Technical Yurii Kondratiuk University.

Based on the compiled certification of buildings, it was proved that, unlike the earlier Classicism–Empire style, Secession did not have a city-forming significance in Poltava, but appeared as a style used in individual buildings and complexes (like the Poltava provincial zemstvo), and most often in the type of facade decor in ribbon buildings.

Based on the analysis of the compositional structure and decoration of facades and the layout of buildings, it was proved that, apart from buildings in the style of Ukrainian national romanticism, Secessionist buildings in Poltava represent a simplified regional version of the style with a noticeable touch of eclecticism. The complexity of the study of Secession style buildings in Poltava is associated with a lack of archival sources, the non-attribution of many structures and the distortion of their appearance as a result of numerous remodeling projects. The Secession era was distinguished by the simultaneous existence of several styles of architecture at once. An essential place among these styles is held by historicism and eclecticism with Art Nouveau features—the combination of components of different styles at once within the composition of a building's massing and Art Nouveau decor. Pseudo-Gothic and „Eastern” pseudo-styles were characterized by an asymmetry and dynamism of the composition, but the historicism of the second half of the nineteenth century was deprived of these features, while Secession-era architecture had these peculiarities.

References / Bibliografia

- Secondary sources / Opracowania**
- Асеев Юрий, *Стили в архитектуре Украины*, Киев 1989.
- Дмитренко Андрій, *Регіональні особливості національної архітектури: навчальний посібник*, Полтава 2014.
- Дмитренко Андрій, Кузьменко Тетяна, *Методика архітектурного проектування: навчальний посібник*, Полтава 2019.
- Івашко Юлія, Ніколаєнко Володимир, *Стилістична специфіка історичної забудови старої Полтави, „Сучасні проблеми архітектури та містобудування”* 2015, No. 41, p. 86–90.
- Зодчий 1911, No. 19, p. 211–212.
- Історія української архітектури*, ред. В. Тимофієнко, Київ 2003.
- Международная хартия по консервации и реставрации исторических памятников и достопримечательных мест*, [in] *Методика и практика сохранения памятников архитектуры*, Москва 1974, p. 123–127.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный каталог-справочник*, in 4 vol., Киев 1983.
- Полтавщина: Енциклопедичний довідник*, ed. А.В. Кудрицький, Київ 1992.

Прибега Леонід, *Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект*, Київ 2009.

Тимофієнко Володимир, *Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: Біографічний довідник*, Київ 1999.

Трегубов Валерій, *Полтавський слід архітектора Городецького*, Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції „Вайнгортівські читання”, Полтава 2012, р. 21–28.

Чепелик Віктор, *Український архітектурний мо-*

дерн, compiled by З.В. Мойсеєнко-Чепелик, Київ 2000.

Шумицький Микола, *Український архітектурний стиль*, Київ 1914.

Ясевич Владимир, *Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков*, Киев 1988.

Legal acts / Akty prawne

Закон України „Про охорону культурної спадщини”, [in] *Правова охорона культурної спадщини: збірник документів*, Харків 2006, р. 130–132.

- ¹ Ю. Асеев, *Стили в архитектуре Украины*, Киев 1989.
- ² Ibidem; *Історія української архітектури*, ed. В. Тимофієнко, Київ 2003; В. Ясевич, *Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков*, Киев 1988.
- ³ Ю. Івашко, В. Ніколаєнко, *Стилістична специфіка історичної забудови старої Полтави*, „Сучасні проблеми архітектури та містобудування” 2015, No. 41, р. 86–90; Закон України „Про охорону культурної спадщини”, [in] *Правова охорона культурної спадщини: збірник документів*, Харків 2006, р. 130–132; *Международная хартия по консервации и реставрации исторических памятников и достопримечательных мест* [in] *Методика и практика сохранения памятников архитектуры*. Москва 1974, р. 123–127; Л. Прибега, *Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: методологічний аспект*, Київ 2009.
- ⁴ Ю. Івашко, В. Ніколаєнко, op. cit.; *Історія української архітектури*, op. cit.; *Памятники градостроительства и*

архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный каталог-справочник, in 4 vol., Киев 1983; *Полтавщина: Енциклопедичний довідник*, ed. А.В. Кудрицький, Київ 1992.

⁵ Ю. Івашко, В. Ніколаєнко, op. cit.; В. Чепелик, *Український архітектурний модерн*, compiled by З.В. Мойсеєнко-Чепелик, Київ 2000; М. Шумицький, *Український архітектурний стиль*, Київ 1914.

⁶ В. Трегубов, *Полтавський слід архітектора Городецького*, Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції „Вайнгортівські читання”, Полтава 2012, р. 21–28.

⁷ В. Ясевич, op. cit.

⁸ Ibidem, р. 74.

⁹ Ibidem.

¹⁰ А. Дмитренко, *Регіональні особливості національної архітектури: навчальний посібник*, Полтава 2014.

¹¹ А. Дмитренко, Т. Кузьменко, *Методика архітектурного проектування: навчальний посібник*, Полтава 2019.

¹² Ю. Івашко, В. Ніколаєнко, op. cit.

Abstract

Style is a combination of signs, traits, peculiarities of a specific art form. The philosophy of style, which usually arises based on protest moods in society, precedes the appearance of formal methods of its image-bearing embodiment. The emergence of a new style in art (architecture) can occur and occurs unnoticed by society, and the roots of the new, which is always the result of the interaction of traditions and innovations, should be sought in the past.

In the process of the movement of the style from the center of its occurrence in space and time, the „influence zone” expands, which is inevitably accompanied by the loss of its primary attributes and saturation with elements of local influences, due to the specifics of local mentality, building materials, architectural and design methods, local skills and qualifications masters.

This article deals with the development of the Secession style on the example of the architecture of the city of Poltava.

Streszczenie

Styl jest połączeniem cech formalnych charakterystycznych dla określonej formy sztuki. Filozofia stylu, która zwykle zostaje oparta na określonych postawach społecznych, poprzedza powstanie formalnych metod stylu. Pojawienie się nowego stylu w sztuce (architekturze) jest zazwyczaj niezauważone przez społeczeństwo, a jego korzeni, które zawsze wynikają z interakcji tradycji i innowacji, należy szukać w przeszłości.

W procesie przemieszczania się stylu z centrum występowania w przestrzeni i czasie jego „strefa wpływów” rozszerza się, czemu nieuchronnie towarzyszą utrata pierwotnych atrybutów i nasycenie elementami wpływów lokalnych, ze względu na specyfikę lokalnej mentalności, materiałów budowlanych, metod architektonicznych i projektowych, lokalnych mistrzów, umiejętności i kwalifikacji.

Niniejszy artykuł dotyczy rozwoju stylu secesji na przykładzie architektury miasta Poltava.

Ewa Węclawowicz-Gyurkovich*

orcid.org/0000-0003-3920-445x

Wyburzać czy zachować dla przyszłości

To Demolish or Preserve for Posterity

Słowa kluczowe: dziedzictwo poprzemysłowe, adaptacja do nowych funkcji

Keywords: post-industrial heritage, adaptive reuse

Wprowadzenie

W dobie terytorialnej ekspansji miast, przede wszystkim europejskich, zwiększających wciąż liczbę mieszkańców, w obszarach śródmiejskich pozostają często tereny i budowle poprzemysłowe, związane z decyzjami przenoszenia uciążliwych funkcji poza strefy centrum. Tak było z adaptacją opuszczonych olbrzymich terenów po dawnych portach i dokach w Londynie, Barcelonie, Amsterdamie, Rotterdamie, Hamburgu, Lyonie, i niezliczonych opuszczonych mniejszych i większych zakładach i budowlach poprzemysłowych w wielu miastach Europy. Przemiany funkcjonalne licznych obiektów historycznych, poddawanych procesom adaptacji, są w wielu przypadkach ratunkiem przed wyburzeniem, nierzadko prowadząc do uzyskania nowej atrakcyjnej bryły, posiadającej dodatkowe wartości utrwalone przez zachowanie bądź twórczą interpretację – tradycji i klimatu miejsca, charakterystycznych faktur i materiałów, pamięci zdarzeń, adresowane do współczesnych i przyszłych odbiorców.

Działania w centrum Paryża

W roku 1969 nastąpiło jedno z pierwszych głośnych wyburzeń obiektów nadaremnie chronionych przez historyków i miłośników kultury – rozebrano znajdujące się w centrum Paryża Centralne Hale Targowe, zrealizowane w latach 1854–1912 przez architekta Victora Baltarda na prośbę Napoleona III i Georges’a Eugène’a Haussmanna. Projekt architektoniczny został

Introduction

In a period of the territorial expansion of cities, primarily European ones, whose populations are constantly growing, often feature post-industrial buildings and areas in their city centers, whose presence there is associated with decisions to relocate inconvenient functions outside such areas. Such was the case with the adaptation of large abandoned areas of former ports and docks in London, Barcelona, Amsterdam, Rotterdam, Hamburg, Lyon and countless others plants and post-industrial buildings large and small in many European cities. Functional transformations of numerous historic buildings that are subjected to adaptive reuse are in many cases a form of protecting them from demolition and often lead to a new attractive massing that has additional value that is affixed by preservation or creative interpretation of place-based tradition and climate, distinct textures and materials or memories of events addressed to contemporary and future observers.

Activities in the center of Paris

1969 saw one of the first famous demolitions of buildings that had been protected by historians and culture enthusiasts in vein—the Les Halles of Paris, that were built in the years 1854–1912 by architect Victor Baltard by request of Napoleon III and Georges Eugène Haussmann, were dismantled. Their architectural design was selected in a competition organized in 1846.¹

* prof. dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Prof., D.Sc., Ph.D., Eng., Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Węclawowicz-Gyurkovich E. To Demolish or Preserve for Posterity. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:85–96

Otrzymano / Received: 1.07.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 9.07.2020

doi: 10.48234/WK62POSTERITY

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Paryż, obecna zabudowa na placu po wyburzeniu Hal Baltarda; <http://berger-anziutti.com/>.

Fig. 1. Paris, present-day development at the square after the demolition of Baltard's Les Halles; source: <http://berger-anziutti.com/>.

wyłoniony w konkursie ogłoszonym w roku 1846¹. Założenie, budowane w okresie fascynacji żelazem i szkłem, składało się z 12 pawilonów o żelaznej konstrukcji, przykrytych mansardowymi szklanymi dachami. Autor projektu Victor Baltard jest uznawany za pioniera wykorzystywania elementów metalowych i szklanych w architekturze, a w drugiej połowie XIX stulecia w wielu europejskich miastach powstawały w różnych skalach hale targowe². Zespół w centrum Paryża zrealizowano w miejscu, w którym od XII wieku istniało targowisko. Pawilony rozmieszczono symetrycznie, po 6 z każdej strony. Środkiem biegła główna ulica, a pomiędzy poszczególnymi pawilonami węższe alejki ustawione prostopadłe do głównej ulicy. Każdy z pawilonów miał swoją specjalizację: były więc pawilony handlujące mięsem, rybami, wędlinami, nabiałem, warzywami, owocami. Całość rozplanowano na terenie niemal 10 hektarów, w pobliżu pochodzącego z XVI wieku gotyckiego kościoła św. Eustachego i XVIII-wiecznej giełdy handlowej z wewnętrznym dziedzińcem przykrytym dużą kopułą. Było to miejsce, gdzie codziennie wcześniej rano okoliczni podparyscy ogrodnicy i rolnicy przywozili świeże jarzyny i owoce, także nabiał, mięsa i wędliny, aby mieszkańcy mogli się w nie zaopatrzyć. Znajdowały się tam także liczne bary, tawerny, niewielkie restauracyjki i kawiarnie, czynne od bardzo wczesnych godzin porannych, w których powracający z nocnych lokali i klubów paryżanie mogli pożywić się słynną zupą cebulową bądź innymi tradycyjnymi potrawami. O skali założenia może świadczyć liczba 700 tragarzy, którzy tam pracowali każdego dnia³.

Zlokalizowane w centrum miasta hale cieszyły się dużą popularnością, były opisywane przez pisarzy (Emil Zola nazwał je „brzuchem Paryża”⁴), pokazywane w filmach fabularnych. Niestety, postanowiono je wyburzyć ze względów sanitarnych. Nie pomogły protesty grupy intelektualistów, miłośników tradycji i historii miasta, którzy do ostatnich dni zawieszali w opuszczonych halach transparenty. Decyzja o likwidacji hal zapadła już w roku 1962 – nocne dowozy towarów blokowały wąskie uliczki centrum miasta, a za-

The layout, built during a period of fascination with iron and glass, included 12 pavilions with iron structures, covered with glass Mansard roofs. The author of the design, Victor Baltard, is considered to be a pioneer in the use of metal and glass elements in architecture, and many market halls of varying sizes were built in large European cities in the second half of the nineteenth century.² The complex in the center of Paris was built on a site where a marketplace had existed since the twelfth century. The pavilions were laid out symmetrically, with six on either side. A main street ran through the center, with narrow avenues located between the halls laid perpendicularly to the main street. Each pavilion had its own specialization: there were pavilions that offered meats, fishes, cured meats, dairy products, vegetables and fruits. The entire complex was planned on a site of almost 10 ha, close to the sixteenth-century Gothic Church of St. Eustace and the eighteenth-century trade exchange with an interior courtyard covered by a large dome. It was a place where gardeners and farmers from around Paris brought fresh vegetables and fruits, as well as dairy, meat and cured meats to sell, so that the city's residents could buy them. It also included numerous bars, taverns, small restaurants and cafes which were open from very early hours, and where Parisians could dine on famous onion soup or other traditional foods after returning from night-time establishments and clubs. The scale of the layout can easily be imagined by accounting for the fact that there were as many as 700 bearers who worked there every day.³

The Les Halles, located in the center of the city, were quite popular and were mentioned by writers (Emil Zola called them the „belly of Paris”),⁴ and were depicted in films. Unfortunately, it was decided that they need to be demolished due to sanitation-related concerns. Protests by intellectuals and enthusiasts of the tradition and history of the city who hanged signs in the abandoned halls, were to no avail. The decision to demolish the halls was made already in 1962—the nightly goods shipments had been blocking the city center's narrow streets and the smell of rotting vegetables and fruits, combined with the large numbers of rats, made citizens' life difficult. On the night between March the 4 and 5 1969, the marketplace was relocated outside Paris: to the south, to Rungis, and to the north, to the la Villette district. As many as 20 thousand people and 1.5 thousand trucks participated in the relocation.⁵ The meticulous, light iron and glass pavilions designed by Baltard disappeared from the center of Paris.⁶ Only two nineteenth-century structures survived.

The demolition of the Parisian Les Halles was met with considerable criticism voiced by conservation communities and Paris history enthusiasts. Regret soon followed.⁷ Successive competition entries and projects on the site of the space of the former halls often featured sentimental references to the pavilions of Baltard's buildings or metal and glass elements that were similar in atmosphere to the architecture of the middle of the nineteenth century.

pach gnijących warzyw i owoców, a także duże ilości szczurów utrudniały życie mieszkańcom. W nocy z 4 na 5 marca 1969 przeniesiono targowisko poza Paryż: na południe do Rungis i na północ do dzielnicy la Villette. W transporcie uczestniczyło 20 tys. ludzi i 1,5 tys. ciężarówek⁵. Projektowane przez Baltarda koronkowe, lekkie, żelazno-szklane pawilony zniknęły z centrum Paryża⁶. Ocalały tylko dwie XIX-wieczne konstrukcje.

Wyburzenie Centralnych Hal Paryskich spotkało się ze znaczną krytyką środowisk konserwatorskich oraz miłośników historii Paryża. Bardzo szybko zaczęto tego żałować⁷. W kolejnych pracach konkursowych oraz realizacjach na przestrzeni pozostałej po wyburzeniu hal niejednokrotnie pojawiały się sentymentalne wspomnienia pawilonów hal baltardowskich lub chociażby elementy metalowe i szklane przypominające nastrojem architekturę połowy XIX wieku. Jedną z pierwszych realizacji na przestrzeni Des Halles było otwarte we wrześniu 1979 nowe centrum handlowe⁸. Umieszczenie go na czterech kondygnacjach pod ziemią świadczyło o zmianie podejścia do eksponowania rzeczy najcenniejszych dla historii Paryża i tego miejsca – gotyckiego kościoła św. Eustachego. Cztery kondygnacje nowego centrum handlowego opadały przezroczystymi szklanymi arkadami do wnętrza, gdzie na najniższej z nich utworzono otwarty plac. Szklane formy na metalowej konstrukcji zdawały się nawiązywać do słynnego londyńskiego Pałacu Kryształowego z roku 1851. Należał on do najświetniejszych osiągnięć architektonicznych okresu, w którym powstały paryskie Hale Targowe. Dalej na placu, nazwanym „Przestrzenia Baltarda”, zaproponowano ogrody i zieleń z elementami metalowych ram i arkad, wyraźnie nawiązujących do XIX-wiecznych konstrukcji metalowych. Realizacja ta przetrwała niecałe 30 lat. Kolejny konkurs na zagospodarowanie tej przestrzeni publicznej w centrum miasta ogłoszono w roku 2008. Przebudowa całego założenia autorstwa Patricka Bergera i Jacques’a Anzuttiego została ukończona w 2016⁹. Tym razem architektura jest skromna, prosta, niemal minimalistyczna, ale metalowa konstrukcja jest wyraźnie, niemal demonstracyjnie wyeksponowana. Wielu mieszkańców miasta wciąż żałuje wyburzenia hal.

Dworzec kolejowy d’Orsay, wybudowany w ciągu dwóch lat z okazji Wystawy Światowej w roku 1900, niemal cudem uratowano od wyburzenia, adaptując wnętrza na popularne dziś muzeum prezentujące sztukę XIX i XX wieku¹⁰. Dworzec d’Orsay, zaprojektowany przez Victora Laloux po roku 1897, został zamknięty w 1939, kiedy zlikwidowano dalekobieżne linie w kierunku Nantes, Bordeaux i Tuluzy ze względu na wydłużone pociągi elektryczne niemieszczące się na istniejących peronach¹¹. Przed wyburzeniem obiekt uratowało wpisanie go w roku 1978 na listę zabytków. Nowy dworzec, otwarty w 1900, usytuowano w centrum miasta tuż nad lewym brzegiem Sekwany, pomiędzy Luvrem i pałacem Legii Honorowej, niedaleko stacji metra Solférino. Prestiżowa lokalizacja wymusiła na projektancie stylistyczne dostosowanie do innych

One of the first projects in the space of Les Halles was a new shopping center that was opened in September 1979.⁸ Its location on four underground stories was a sign of a change in the approach to exposing the things that were the most precious to the history of Paris and the site itself—the Gothic Church of St. Eustace. The four stories of the new shopping center descended via transparent glass arcades into the interior, where an open square was built on the lowest level. The glass forms, supported by a metal structure, appeared to reference the famous London Crystal Palace of 1851. It was one of the most famous architectural achievements of the period of the construction of the Les Halles. Gardens and greenery accompanied by elements of metal frames and arcades, clearly referencing the nineteenth-century metal structures, were proposed on the square, called „The Space of Baltard.”

The project survived close to thirty years. The next competition for the development of this central public space was organized in 2008. The redevelopment of the entire layout as designed by Patrick Berger and Jacques Anzutti was completed in 2016.⁹ This time, the architecture was modest, simple, almost minimal, but the metal structure was clearly, almost ostentatiously exposed. Many of the city’s residents still regret the demolition of Les Halles.

The d’Orsay train station, built over the course of two years for the World’s Fair in 1900, was almost miraculously saved from demolition by adapting its interiors into a now-popular museum that exhibits nineteenth- and twentieth-century art.¹⁰ The d’Orsay train station, designed by Victor Laloux after 1897, was closed in 1939, when long-distance railway lines in the direction of Nantes, Bordeaux and Toulouse were liquidated due to the introduction of longer electrical trains that could not fit into the existing platforms.¹¹ The building was saved from demolition by inscribing it into the monuments register in 1978. The new train station, opened in 1900, was located in the center of the city in close proximity to the left bank of the Seine, between the Louvre and the Palais de la Légion d’Honneur, near the Solférino metro station. The prestigious location required the designer to stylistically adapt the building to the surroundings of this elegant district. The train station stood out not only because of its elegant interior design, but also such technical novelties like personal and baggage lifts and an electrical installation. After the train station closed in 1939, the building housed the Renault–Barrault theatre, and the spaces of the Drouot auction house; the building was also a part of the stage for many movies.¹²

The decision to adapt the building into a museum of French art from the period between 1848 and 1918 was made in 1977 by president François Mitterrand, who formally opened the museum on December 1, 1986. The building is visited by close to 4 million tourists every year, who are attracted not only by furniture and applied art, but also by sculptures and paintings,

obiektów eleganckiej dzielnicy miasta. Dworzec wyróżniał się nie tylko eleganckim wystrojem wnętrza, lecz także takimi nowinkami technicznymi, jak windy osobowe i bagażowe oraz sieć elektryczna. Po zamknięciu dworca w roku 1939 w budynku mieścił się Teatr Renault-Barrault, sale domu aukcyjnego Drouot; obiekt był też tłem wielu filmów¹².

Decyzję o przeznaczeniu budowli na muzeum sztuki francuskiej z lat 1848–1918 podjął w roku 1977 ówczesny prezydent Francji François Mitterrand, który uroczystie otworzył muzeum 1 grudnia 1986. Obiekt odwiedzany jest rocznie przez prawie 4 miliony turystów, których oprócz mebli i przedmiotów sztuki użytkowej przyciągają rzeźby i malarstwo, głównie dzieła impresjonistów i postimpresjonistów francuskich. Muzeum zachowało charakter budowanej ze szkła i stali autentycznej hali dworcowej ze szklanym kolebkowym dachem. Po bokach zorganizowano galerie dostępne z różnych kondygnacji. W obszerny parter, dzieląc przestrzeń na mniejsze pomieszczenia, wprowadzono ciężkie, wykończone płytami wapienia ściany, kojarzące się raczej z atmosferą monumentalnej architektury Egiptu niż finezją stalowo-szklanej estetyki drugiej połowy XIX wieku. Zachowano oryginalne żeliwne filary oraz stiuki na ścianach o stylistyce art déco. Żeliwna konstrukcja budynku została ukryta pod kamiennymi fasadami. Dużą atrakcją stanowią dwa zachowane dekoracyjne zegary, które pasażerom tego klasycysto-secesyjnego dworca miały przypominać o czasie odjazdu pociągów. Jeden zegar umieszczono na olbrzymiej szklanej ścianie holu głównego, a drugi w muzealnej kawiarni Café des Hauteurs¹³. W całej kompozycji – mimo jej dużej skali – dominuje niezwykle szacunek do zabytku i pragnienie pozostawienia wrażenia i charakteru budowli przemysłowej.

Przykłady realizacji z innych miast europejskich

W strukturach miast europejskich możemy znaleźć obiekty poprzemysłowe, które od lat siedemdziesiątych XX wieku są nieużytkowane i zostały zaadaptowane na inne funkcje. Najczęściej były to obiekty pochodzące z drugiej połowy lub końca XIX wieku bądź z pierwszych lat XX stulecia¹⁴. Powszechnie znane są dawne elektrownie z Londynu czy Madrytu, które przez szwajcarskich architektów Jacques'a Herzoga i Pierre'a de Meuron zostały przekształcane w nowe muzea. Należy do nich londyńskie muzeum Tate Gallery of Modern Art, otwarte w roku 1999 na południowym brzegu Tamizy, umiejscowione w dawnej potężnej elektrowni Bankside Power Station, zbudowanej z klinkierowej cegły w latach 1947–1963 w stylu modernizmu i art déco¹⁵. W lutym 2008 oddano dla publiczności zlokalizowane w sercu Madrytu nowe Centrum Sztuki Współczesnej Caixa Forum, które także zostało usytuowane w dawnej elektrowni, Mediodia, pochodzącej z roku 1899¹⁶. Architekci pisali w 2002: „Zajmowanie się istniejącymi budowlami jest dla nas ekscytujące, ponieważ nałożone na taki projekt ograniczenia wymagają

primarily the works of the French Impressionists and Post-impressionists. The museum maintained the character of an authentic glass and steel train station hall with a glass barrel roof. Galleries accessible from different stories were organized on the sides.

Heavy walls finished with limestone panels were placed on the ground floor, dividing it into smaller spaces. The panels bring to mind the atmosphere of Egypt's monumental architecture rather than the fineness of the steel-and-glass aesthetics of the second half of the nineteenth century. Original wrought iron columns and art deco style stuccos were preserved. The wrought iron structure of the building was hidden underneath stone facades. Two ornamental clocks are a considerable attraction. They were to remind the train passengers of this Classicist and Secessionist train station of train departure times. One clock was placed on the enormous glass wall of the main hall, while the second in the museum's Café des Hauteurs.¹³ The entire composition—despite its large scale—is predominated by extraordinary respect towards the monument and the need to retain the impression and character of an industrial building.

Examples of projects from other European cities

The structures of European cities often feature post-industrial buildings that have not been in use since the 1970s and have been adapted to other uses. These buildings were typically built in the second half or towards the end of the nineteenth century, or the early years of the twentieth century.¹⁴ The former power plants of London or Madrid that were converted into new museums by Swiss architects Jacques Herzog and Pierre de Meuron are widely known. They include the Tate Gallery of Modern Art, opened in 1999 on the southern bank of the Thames, located in the towering building of the former Bankside Power Station, built from clinker brick in the years 1947–1963 in the style of Modernism and art deco.¹⁵ In February 2008, the new CaixaForum Madrid was opened, a new center of contemporary art, likewise located in a former power plant, Mediodia, from 1899.¹⁶

In 2002, its architects wrote that working with existing buildings was exciting for them because the constraints placed on such buildings require various sorts of creativity and that this matter would become increasingly important in European cities as times goes on.¹⁷ Another spectacular and widely-known example is the adaptation of Vienna's nineteenth-century gasometer buildings into housing and service buildings from 1995. Four famous European architects were invited to take part in the project: Jean Nouvel, the Coop Himmelb(l)au studio, and Manfred Wehdorn and Wilhelm Holzbauer. In 2000–2011, Richard Rogers adapted a former bullfighting arena located in Barcelona into an extensive cultural and service center. At present, we can encounter such projects in every larger European

różnego rodzaju kreatywności. W przyszłości będzie to coraz ważniejsza kwestia w europejskich miastach”¹⁷. Spektakularnym, powszechnie znanym przykładem jest opracowywana od roku 1995 adaptacja pochodzących z końca XIX wieku wiedeńskich zbiorników gazu na funkcje mieszkalne i usługowe. Do prac tych zostało zaproszonych czterech znanych europejskich architektów: Jean Nouvel, zespół Coop Himmelb(l)au oraz Manfred Wehdorn i Wilhelm Holzbauer. Z kolei w Barcelonie Richard Rogers w latach 2000–2011 zaadaptował dawną arenę do corridy na obszerne centrum kulturalno-usługowe.

Obecnie w każdym większym mieście europejskim możemy zetknąć się z takimi działaniami. Prześledźmy kilka z nich, których autorami są znani współcześni architekci.

Adaptacje obiektów w Niemczech i Danii

Koncepcję przebicia zastanej formy przecinającą całość galerią – mostem przedstawił Günter Domenig w adaptacji na Centrum Dokumentacji Partii Nazistowskiej Rally Grounds w południowej części Norymbergi, w dużej mierze zrealizowanej przez nazistów kongresowej hali przygotowanej dla 50 tys. osób¹⁸. Gigantyczna, niewykończona budowla na byłym terenie zjazdów partyjnych NSDAP do dziś pozostaje dowodem manii wielkości nazistowskiego reżimu. Założenie planowane było na terenie 11 km². W roku 2001 śmiałymi decyzjami z pogranicza dekonstrukcji Domenig zrealizował w północnym fragmencie olbrzymiej bryły Centrum Dokumentacji Partii Nazistowskiej. Zastana ciężka bryła została przebita jakby włócznią – wąskim wydłużonym korytarzem zbudowanym z lekkich, zawieszonych w przestrzeni metalowych i szklanych drobnych kształtów. Wynięta zdecydowanie poza ramy istniejącej budowli nowa struktura wyraźnie rozrywa poprzednią strukturę, zaskakując obserwatora filigranowością zderzoną z surową potężną masą istniejącego obiektu. Można ten dodany przez Domenig element traktować jak delikatną dekorację architektoniczną. Odważna decyzja architekta jest świadectwem czasów, w których współczesna ingerencja miała miejsce. Po kilkudziesięciu latach od zakończenia II wojny światowej w wielu europejskich krajach możemy spotkać wznieszone przez Niemców betonowe budowle militarne, które intrygują współczesnych.

29 czerwca 2017 duński następca tronu książę Fryderyk Chrystian otworzył nowe muzeum w Danii na zachodnim wybrzeżu Półwyspu Jutlandzkiego. Zostało ono usytuowane w jednym z największych, nigdy niedokończonych pohitlerowskich bunkrów Tirpitz, niedaleko Blåvand. Podczas II wojny światowej Niemcy zbudowali stanowiska dla baterii artyleryjskich Wału Atlantyckiego, który liczył łącznie 3862 km i ciągnął się od Norwegii, poprzez Francję do Hiszpanii i wzdłuż Oceanu Atlantyckiego. Realizację bunkra Tirpitz, o powierzchni 700 m², który miał stać się najwięk-

city. Let us trace some of those whose authors include well-known contemporary architects.

Adaptations of buildings in Germany and Denmark

A concept of piercing the extant form with a bridge-like gallery was presented by Günter Domenig in the adaptation of the Nazi Party Rally Grounds Documentation Center in southern Nurnberg, a congress hall for 50 thousand people largely built by the Nazis.¹⁸ The gigantic, unfinished building on the former rally grounds of the NSDAP still remains a testament to the Nazi regime’s superiority complex. The layout was planned on an area of 11 km².

In 2001, Domenig’s bold decisions bordering on deconstruction resulted in the construction of the enormous massing of the Nazi Party Documentation Center. The heavy extant massing was pierced as if by a spear—a narrow, elongated corridor comprised of light, small shapes of metal and glass suspended in space. Considerably extended beyond the framework of the existing building, the new structure clearly disrupts the extant mass, surprising observers with its lightness, contrasted with the raw, enormous mass of the old building. We can also treat the element added by Domenig as a delicate architectural ornament. The architect’s bold decision is a testament to the times in which the contemporary intervention took place. After several decades since the end of the Second World War, we can find concrete military buildings erected by Nazi Germans that continue to intrigue contemporaries.

On June 29, 2017, the Danish heir to the throne Crown Prince Frederik Christian opened a new museum in Denmark on the western coast of the Jutland Peninsula. It was sited in one of the largest unfinished Nazi bunkers near Blåvand—Tirpitz. During the Second World War, the Nazis built artillery batteries for the Atlantic Wall, which had a combined length of 3862 km and stretched from Norway, through France, to Spain and along the Atlantic Ocean. The construction of the Tirpitz bunker, with a floor area of 700 m², which was to be the largest of over 200 other bunkers located in this part of the Jutland Peninsula, began in August 1944. The completion of the construction was planned for the end of autumn 1945.

There were plans to place 111 one-ton cannons that were to defend the port city of Esbjerg. Construction ceased in May 1945. The ruins of the project remained on the sandy seaside dunes for over 70 years, useless. A museum inside the Tirpitz bunker was designed by the well-known Danish design studio called Bjarke Ingels Group. It presents not only the history of the Second World War, but also that of the western coast of the Jutland Peninsula. The story of the tragedy of the Second World War was presented through the personal fates of families and seven soldiers who fought the Germans here. The museum also has the world’s largest collection of amber.¹⁹

Ryc. 2, 3, 4. Tirpitz Muzeum Morza w Danii w dawnym pohitlerowskim bunkrze; architektura.muratorplus.pl/galeria-muzeum-tirpitz-w-danii,7948/4500/43742/.

Fig. 2, 3, 4. Tirpitz Danish Maritime Museum in a former Nazi bunker; source: architektura.muratorplus.pl/galeria-muzeum-tirpitz-w-danii,7948/4500/43742/.

szym z 200 innych bunkrów zlokalizowanych w tej części Półwyspu Jutlandzkiego, hitlerowcy rozpoczęli w sierpniu 1944. Zakończenie budowy przewidywano na koniec jesieni roku 1945. Planowano umieścić tam 111 tonowych dział, które miały bronić portowego miasta Esbjerg. Od realizacji odstąpiono w maju 1945. Na piaszczystych nadmorskich wydmach pozostały ruiny inwestycji, bezużyteczne przez blisko 70 lat. Muzeum w bunkrze Tirpitz zaprojektował znany duński zespół architektów Bjarke Ingels Group. Zaprezentowano w nim nie tylko historię II wojny światowej, lecz także historię zachodniego wybrzeża Półwyspu Jutlandzkiego. Opowieść o tragedii II wojny przedstawiono poprzez osobiste losy rodzin siedmiu żołnierzy, którzy walczyli tu z niemieckim wrogiem. W muzeum zgromadzono też największą na świecie kolekcję bursztynu¹⁹. Obiekt został ukryty pod ziemią w pofałdowanym terenie wydm, oddalonych nieco od wybrzeża. W widoku z lotu ptaka biegnące w czterech kierunkach pod kątem prostym ścieżki, prowadzące do centralnego placu przy głównym wejściu, mogą kojarzyć się z motywem hitlerowskiej swastyki o znacznie wydłużonych ramionach. Placyk w centrum został otoczony z wszystkich stron przezroczystymi szklanymi ścianami. Otaczające go bryły wypiętrzają się tutaj, opadając na zewnątrz jednospadowymi dachami. Szklane ściany o różnych kształtach spotykamy również wewnątrz muzeum. Gładkie metalowe powierzchnie ścian, posadzek, duże tafle przezroczystego szkła kontrastują z chropowatymi fragmentami betonowych ścian korytarzy i komór niedokończonego bunkra. Ciekawie we wnętrzach rozwiązano sztuczne oświetlenie, wprowadzając liniowe pasy światła na dole, przy krawędziach posadzek i ścian, albo na górze, tuż przy sufitach. Półmrok oraz zaskakujące poszarpane duże fragmenty nieuporządkowanych ruin stojących tu od 70 lat potęgują tajemnicę miejsca. Wyraźnie widać, które ściany i bryły wewnętrzne są nowe – gładkie, a które były pospiesznie wznoszone przez Niemców.

The building was hidden underground in the undulating terrain of the dunes, located a slight distance away from the coast. From a birds-eye view, the paths that perpendicularly intersect at the central square near the main entrance can bring to mind the motif of the Nazi swastika with slightly elongated arms. The square in the center was surrounded on all sides by glass walls. The surrounding massings extrude here, while descending outwards via shed roofs. Glass walls with different shapes can also be encountered inside the museum. The smooth metal surfaces of the walls, floor surfaces and large panes of translucent glass contrast with coarsely textured fragments of the concrete walls and chambers of the unfinished bunker.

Artificial lighting was designed in an interesting way here, by introducing linear strips of light either near the edges of floor surfaces and walls or overhead, near the ceilings. The dark interiors and surprising, jagged fragments of unstructured ruins that have stood at the site for 70 years magnify the mystery of the place. It can be clearly seen which walls and masses are new—as they are smooth—and which were erected by the Germans.

Slightly earlier, in the years 2008–2013, the same Danish studio designed the Danish Maritime Museum in Helsingør, a city located 40 km to the north of Copenhagen, along the Sound.²⁰ This museum has

Nieco wcześniej, bo w latach 2008–2013, ta sama duńska pracownia architektoniczna zaprojektowała Narodowe Muzeum Morskie Danii w Helsingør, miejsce położonym 40 km na północ od Kopenhagi, nad Cieśniną Sund²⁰. I to muzeum zostało zlokalizowane 7 m pod ziemią w liczącym 60 lat betonowym doku, w którym kiedyś budowano statki. Żelbetowe ściany doku mają po 1,5 m grubości, a posadzka 2,5 m. Architekci przyjęli takie rozwiązanie ze względu na lokalizację muzeum, oddalonego o 10 km od słynnego zamku Kronborg, który został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. W tym zamku rozgrywała się akcja *Hamleta*, jednej z najbardziej znanych sztuk Williama Szekspira, a architekci podjęli decyzję o ucieczce z bryłą w dół do doku portowego, aby nie przysłaniała w dalekich widokach sylwetki słynnej warowni. Bjarke Ingels pisał: „z szacunku dla zamku Hamleta muzeum musiało pozostać całkowicie pod ziemią, ale jednocześnie przyciągnąć turystów – stąd konieczność znalezienia przyciągającego gości ciekawą architekturą, uwydatniającą ekspozycję leżącą kilka metrów pod poziomem morza”²¹. W poziomie terenu pozostała tylko zygawkowata linia trzech metalowych dwupoziomowych mostów z otwartymi do góry, usytuowanymi pomiędzy nimi przestrzeniami dziedzińców.

Budynek Roku 2019 w Holandii

Niewielkie holenderskie miasto Tilburg położone jest na południu kraju, w prowincji Brabancja Północna. Liczące niewiele ponad 200 tys. mieszkańców, jest szóstym co do wielkości miastem Holandii. W XV wieku wybudowano tu zamek, który dzisiaj już nie istnieje, ponieważ w XVIII wieku został przekształcony w zakład przemysłowy. Od XVI stulecia miasto stało się głównym ośrodkiem włókiennictwa w kraju. Z końcem XIX wieku produkowano tu tkaniny, a w okolicy pracowało w tym okresie aż 145 wiatraków²².

W tym uroczym miasteczku budynek dawnej hali lokomotyw, powstałej w roku 1932, a obecnie zaadaptowanej na bibliotekę miejską LocHal, otrzymał zaszczytny tytuł Budynku Świata Roku 2019, ogłoszony w grudniu 2019 podczas Światowego Festiwalu Architektury. Obiekt, usytuowany tuż przy dworcu kolejowym, na rzucie prostokąta o wymiarach 90 x 60 m i wysokości 15 m, został przystosowany do nowej funkcji przez pracownię Civic Architects przy współpracy z Braaksma & Roos Architectenbureau, natomiast wnętrza zaprojektował znany holenderski zespół Mecanoo²³. Przyznanie prestiżowego tytułu obiektowi, który jest adaptacją do nowych funkcji opuszczonej wielkiej hali lokomotyw, stanowi dowód na to, jak istotne dla mieszkańców europejskich miast są istniejące w nich dawne budowle, znane i akceptowane przez wszystkich obywateli. Interesujące jest poszukiwanie i odkrywanie miejsc charakterystycznych, godnych zapamiętania, a jednocześnie wyróżniających się odrębnością kulturową i historyczną. Realizacja przeznaczona do wyburzenia została uratowana przez zmianę funkcji i teraz będzie służyć mieszkańcom, ludziom młodym i star-

likewise been placed 7 m underground in a 60 year old concrete dock that was once used to build ships. The reinforced concrete walls of the dock have a thickness of 1.5 m, while its floor is 2.5 m thick. The architects adopted this solution due to the location of the museum at a distance of 10 km from Kronborg castle, which was inscribed onto the UNESCO World Heritage Sites List.

This castle is where *Hamlet* takes place, one of William Shakespeare's most famous plays, and the architects decided to place the massing in a port dock so as not to obscure the outline of the famous fortress in distant views. Bjarke Ingels wrote: „out of respect for Hamlet's Castle we needed to remain completely invisible and underground—but to be able to attract visitors we needed a strong public presence.”²¹ Only a zigzagging line of three two-level metal bridges with courtyards between them can be seen from ground-level.

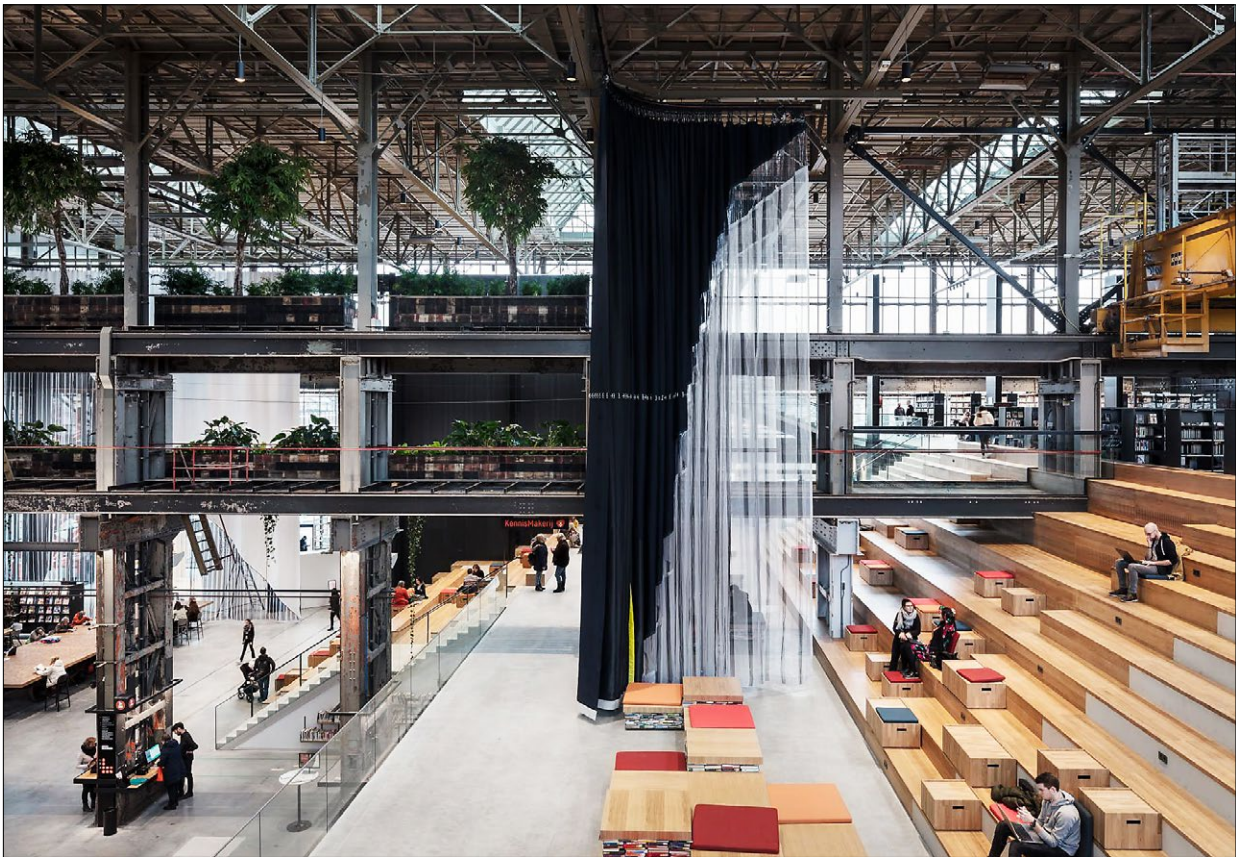
The 2019 Building of the Year in the Netherlands

The small Dutch city of Tilburg is located in the south of the country, in the North Brabant Province. With 200 thousand residents, it is the sixth-largest city in the Netherlands. In the fifteenth century, a castle was built here but was converted into an industrial complex and thus no longer exists as such. Since the sixteenth century, the city has become the country's major textile industry center. Textiles were produced here towards the end of the nineteenth century and as many as 145 windmills operated here.²²

The building of a former locomotive hall, built in this city in 1932 and converted into the LocHal city library, received the title of World Building of the Year 2019, conferred in December 2019 during the World Architecture Festival. The building, located near a train station, has a rectangular floor plan that is 90 x 60 m and has a height of 15 m. It was adapted to its new form of use by Civic Architects in cooperation with Braaksma & Roos Architectenbureau, while its interiors were designed by the famous Dutch team Mecanoo.²³

Giving such a prestigious title to a building that is an adaptive reuse project of a large abandoned locomotive hall proves just how important old buildings are to the residents of European cities. The pursuit and discovery of distinct places that are worthy of remembering and that stand out through their cultural and historical separateness is highly interesting. The building, which had been scheduled for demolition, was saved by changing its use and can now serve residents, both young and old, who remember the industrial development of the city years prior. The library can also be a place of rest and relaxation, a place for meetings, as well as the intellectual development of residents of all ages.

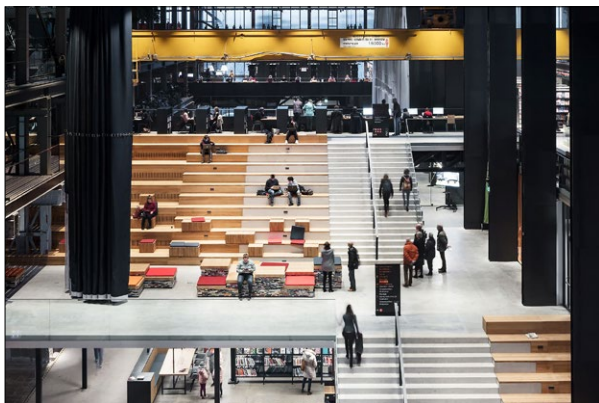
The structure of the glazed hall, incorporating reinforced concrete and steel, was preserved and exposed almost provocatively in the new library. Structural elements were painted in strong colors: grey and navy blue are dominant, broken up in places by bright orange. It

Ryc. 5, 6, 7, 8. Loc-Hal – publiczna biblioteka w Tilburgu w Holandii w dawnej hali lokomotyw; swiatbibliotek.pl/lochall-biblioteka-publiczna-w-tilburgu-de-bibliotheek-lochal/.

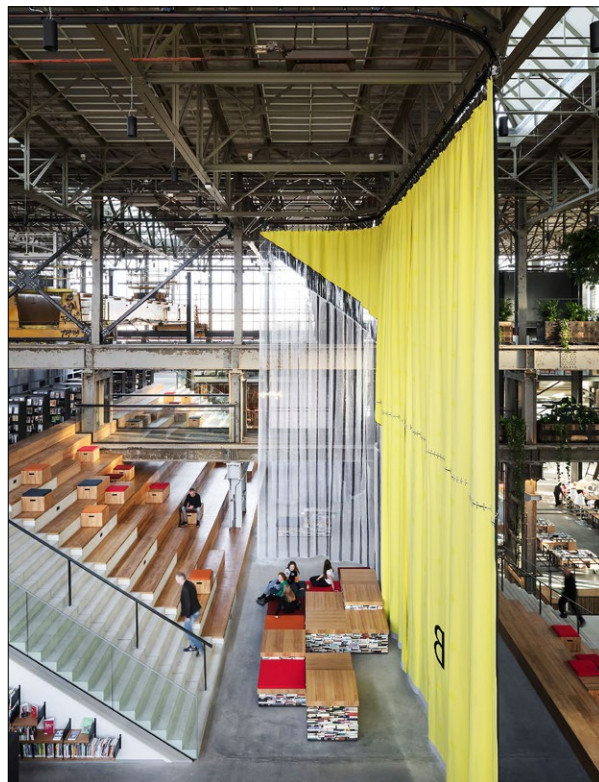
Fig. 5, 6, 7, 8. Loc-Hal—a public library in Tilburg, the Netherlands, in a former locomotive hall; source: swiatbibliotek.pl/lochall-biblioteka-publiczna-w-tilburgu-de-bibliotheek-lochal/.

szym, pamiętającym przemysłowy rozwój miejscowości przed wieloma laty. Biblioteka może być także miejscem wypoczynku i rekreacji, miejscem spotkań, a także rozwoju intelektualnego osób w każdym wieku.

Żelbetowo-metalowa konstrukcja przeszklonej hali przemysłowej pozostała i niemal prowokacyjnie w nowej bibliotece została wyeksponowana. Elementy konstrukcyjne pomalowano na mocne kolory: przeważa szary, granat, rozbity nieraz ostrym pomarańczowym kolorem. Istotne było wyniesienie z parteru hali wszystkich technicznych elementów. Duża wysokość wnętrza pozwoliła na wprowadzenie podziału fragmentów wnętrza na kilka poziomów. Stosowanie antresol i półpoziomów zmienia skalę wnętrza. Nagrodzono projekt za zaproponowaną elastyczność aranżacji przestrzeni. Podział obszernego wnętrza na poszczególne działy może być kształtowany nie tylko przez wprowadzone olbrzymie kotary materiałowe, lecz także poprzez przesuwanie olbrzymich, przeznaczonych do czytania stołów, które są ruchome, ponieważ zostały zamocowane na podwoziach pociągu i można je przesuwać po zachowanych w posadzce szynach²⁴. Najważniejsze wydaje się wprowadzenie dużych, białych, jednobiegowych schodów, bardzo szerokich i wysokich, wykończonych w dużej części jasnym drewnem – to one przeznaczone są dla czytelników, stanowiąc wygodne siedziska wyposażone dodatkowo w drewniane nieduże sześciany, na których także można przysiąść albo położyć książki, jak na niewielkim stoliku. Biel schodów odcina się świeżością od przemysłowego wnętrza. Książki dostępne są na lekkich, metalowych, ciemnoszarych regałach. W innym fragmencie biblioteki na metalowych belkach, częściowo istniejących lub dodanych w górnych poziomach, przewidziano indywidualne miejsca do pracy naukowej, a dalej zieleń pnącą się przez kilka kondygnacji. Na parterze utworzono ażurowo wydzielone pomieszczenia przypominające księgarnie, sklepy, składy książek, także wydzielono miejsca na warsztaty. Ustawiono tam stoły dla czytelników, zaprojektowano część wystawienniczą i kawiarnię, co razem przypomina duży plac miejski. Nie zapomniano także o najmłodszych, wykorzystując motywy charakterystyczne dla Efteling – położonego w pobliżu Tilburga bajkowego parku rozrywki dla dzieci. Biblioteka jest ogromna, przewidziano 1000 miejsc siedzących. W obiekcie zlo-

was important to remove all technical objects from the hall's ground floor. The significant height of the interiors allowed the introduction of divisions into several levels. The application of mezzanines and half-levels altered the interior's scale. The design was awarded for the proposed flexibility of interior arrangement. The division of the spacious interior into different sections can be shaped not only by enormous textile curtains, but also by moving large reading tables, which are mobile, as they are fitted to the undersides of train cars and can be moved along rails that remain in the floor.²⁴

The introduction of large, white, single-run stairs that are very wide and tall and largely finished with bright wood appears to be of key significance here—they are intended for readers and form comfortable seating further equipped with small cubes that can be sat on or where books can be placed as if on a small table. The whiteness of the tables cuts off with its freshness from the industrial interior. Books can be taken from light, dark-grey metal bookstands. Individual places for study and academic work were arranged in a different fragment of the library, on metal beams, partially existing or added in upper levels, in addition to greenery that climbs across several stories. On the upper floor there are spaces separated by openwork partitions that resemble bookstores, shops, book storage spaces and workshop areas.

These feature tables for readers and an exhibition area and cafe, all of which resembles a large city square. Young visitors have not been left out, as the area employs motifs from Efteling—a theme park for children located near Tilburg. The library is enormous, with 1000 seats. The building also includes a local knowl-

kalizowano również regionalne centrum wiedzy i ekspertyz dla kultury i sztuki oraz przestrzenie co-workingowe²⁵. Całości towarzyszy 6 olbrzymich sterowanych elektrycznie tkanin, poprawiających akustykę wnętrza. Zmiękcza one poprzemysłową przestrzeń, a poprzez swoją wielką skalę są dobrze widoczne. Największa z nich ma 15 m wysokości, a ukośne ścięcie osiąga 50 m długości. Tkaniny są w ostrych kolorach żółci i bieli, a fragmentami są przezroczyste. Niektóre są ścięte po przekątnej do trójkątów, inne przez półprzezroczystość przepuszczają do wnętrza więcej światła. Projektanci zapewnili użytkownikom dobre doświetlenie – pozostawiono szerokie świetliki w dachu, a także olbrzymie przeszklenia w ścianach zewnętrznych. Wprowadzanie ekranów materiałowych w budynkach publicznych, zwłaszcza w tak dużej skali, nie jest częste, ale tutaj wyraźnie nawiązuje do tradycji miasta, które przez wiele lat było holenderską stolicą przemysłu włókienniczego.

Krótkie podsumowanie

Przemiany funkcjonalne obiektów historycznych poddawanych procesom adaptacji są w wielu przypadkach ratunkiem przed wyburzeniem, a dla wyrafinowanego twórcy pretekstem do uzyskania niepowtarzalnej i niekonwencjonalnej bryły. Historyczne miasta rozwijają się i są poddawane coraz większym przekształceniom. Zmieniają się także potrzeby mieszkańców. Europejczycy niejako genetycznie obciążeni są historią. Współczesny niemiecki filozof Hans Georg Gadamer uważa, że sztuka nowoczesna, przeciwstawiając się tradycyjnej, właśnie z niej czerpie impulsy do rozwoju: „nasze codzienne życie jest ustawicznym kroczeniem przez równoczesność teraźniejszości i przeszłości”²⁶. W działaniach twórczych wielu awangardowych współczesnych architektów obserwujemy poszukiwanie interpretacji historii i tradycji miejsca. Zawsze istotny staje się dialog z kontekstem przestrzeni otaczających. Wszyscy zdajemy sobie sprawę, że obiekty, które przetrwały, stanowią autentyczną wartościową substancję i powinniśmy je chronić dla przyszłych pokoleń. Ogłoszenie poprzemysłowego budynku w Tilburgu w Holandii, przeznaczonego do wyburzenia, a zaadaptowanego na bibliotekę, Budynkiem Świata Roku 2019 jest dowodem na to, jak ważny jest to dziś problem europejskich miast.

edge and expert center on culture and art and spaces for co-working.²⁵ All this is accompanied by six large electrically controlled curtains that improve the acoustics of the interior. They soften the post-industrial space and are easily visible due to their scale. The largest of these is 15 m high, and its diagonal cut is 50 m long. These textiles are yellow and white in color, with transparent fragments. Some are cut diagonally to resemble triangles, while others let in more light through transparent elements. The designers also provided users with good illumination—broad rooftop skylights were retained, as well as large glazed surfaces in the external walls. The introduction of material screens in public buildings, particularly of such scale, is not common, but here it clearly references the tradition of the city which was the capital of the Dutch textiles industry for many years.

Short summary

The functional transformation of historic buildings that are subjected to adaptive reuse are in many cases a form of saving them from demolition, and to the refined artist, a pretext to obtain a unique and unconventional massing. Historic cities continue to develop and are subjected to increasingly major transformations. The needs of residents change as well. Europeans are burdened by history in an almost genetic manner. The contemporary German philosopher Hans Georg Gadamer believes that modern art, by standing in opposition to traditional art, draws impulse for its development from it, claiming that our everyday life is a constant walk through the simultaneity of the present and the past.²⁶ In the creative efforts of numerous contemporary avant-garde architects there is an observable pursuit of interpretations of the history and tradition of the place. The dialogue with the context of surrounding spaces becomes ever-significant. We are all aware that buildings that have survived are an authentic and valuable substance and we must protect them for future generations. Proclaiming a post-industrial building located in Tilburg, the Netherlands, that had been slated for demolition and was instead adapted into a library, as the World Building of the Year 2019, is proof of just how important this problem is to European cities.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

Dietzfelbinger Eckart, *Fascination and Terror, Documentation Centre Nazi Party Rally Grounds Nuremberg*, Nuremberg 2006, s. 16–23.
Gadamer Hans Georg, *Aktualność piękna*, Warszawa 1993.
Gyurkovich Mateusz, *22@Barcelona – Miasto Cywilizacji*

Wiedzy, „Czasopismo Techniczne” 2012, nr 4-A, s. 25–56.

Janicka-Świerguła Katarzyna, *The belly of Budapest – the hungarian central market hall from the end of the 19th century against the backdrop of selected european objects with this function*, „Technical Transactions” 2019, vol. 12, s. 31–44.

- Jodidio Philip, *Architecture Now! 6*, Hongkong–Köln–London–Los Angeles–Madrid–Paris–Tokyo 2009, s. 232–239.
- Lemoine Barbara, *Les Halles de Paris*, L'Equerre, Paris 1980 (passim).
- Levene Richard C., Márques Cecilia Fernando, *Towards an improbable architecture*, Madrid 1998, s. 36–47.
- Márques Cecilia Fernando, Levene Richard C., *Herzog & de Meuron 1998–2002 The Nature of Artifice*, Madrid 2002.
- Peltason Ruth, Ong-Yan Grace, *Architect – The Pritzker Prize Laureates in Their Own Words*, London 2010, s. 120–123.
- Stettner-Stefańska Barbara, *Paryż po polsku*, Warszawa 2001.
- Węclawowicz-Gyurkovich Ewa, *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Kraków 2013, s. 17–54.
- Wowrzeczka Bogusław, Jagiełło Marzanna, *Churches from former factories – conversions and controversies*, „Technical Transactions” 2019, vol. 11, s. 99–120.
- Zola Emil, *Brzuch Paryża*, tłum. Nina Gubrynowicz, Warszawa 1957.
- Źródła elektroniczne / Electronic sources**
- architektura.muratorplus.pl/projekty/forum-des-halles_232.html.
- architektura.muratorplus.pl/technika/muzeum-tirpitz-w-danii_7948.html.
- lazurowy przewodnik.pl/muzeum-orsay/.
- mojaniderlandia.pl/czytelnia/tilburg-urokliwe-miasteczko-z-historia-i-holenderska-stolica-wlokiennictwa-3497.html.
- swiatbibliotek.pl/lochal-biblioteka-publiczna-w-tilburgu-de-bibliotheek-lochal/.
- vivelacuisine.pl/artukul/312-hale.
- www.architektura.info/index.php/architektura/polska_i_swiat/narodowe_muzeum_morza_w_danii.
- www.architekturaibiznes.pl/lochal,1719.html.
- www.sbp.pl/artukul/?cid=21959&prev=1.

- ¹ vivelacuisine.pl/artukul/312-hale (dostęp: 20 VI 2020).
- ² K. Janicka-Świerguła, *The belly of Budapest – the hungarian central market hall from the end of the 19th century against the backdrop of selected european objects with this function*, „Technical Transactions” 2019, vol. 12, s. 31–43.
- ³ B. Lemoine, *Les Halles de Paris*, Paris 1980, passim.
- ⁴ E. Zola, *Brzuch Paryża*, tłum. N. Gubrynowicz, Warszawa 1957.
- ⁵ vivelacuisine.pl/artukul/312-hale (dostęp: 15 V 2020).
- ⁶ Tylko dwa z 12 pawilonów ocalały: jeden przeniesiono do Nogent-sur-Marne, drugi sprzedano do Jokohamy w Japonii.
- ⁷ Przez kolejne lata pojawiały się projekty znanych architektów, które nie zawsze dosłownie, ale najczęściej intelektualnie nawiązywały do epoki fascynacji metalem i szkłem, z którego pochodziła architektura hal Baltarda. Dla Paryża to ważne zlokalizowane w centrum miejsce. Pod ziemią znajduje się jeden z największych w Europie dworzec pięciu linii metra i szybkiej linii regionalnej RER – Châtelet – Les Halles.
- ⁸ Autorzy projektu: arch. Claude Vasconi i Georges Penrecach, centrum handlowe zajmowało powierzchnię 40 tys. m², otaczając z czterech stron centralnie usytuowaną wolną przestrzeń na najniższej kondygnacji.
- ⁹ architektura.muratorplus.pl/projekty/forum-des-halles_232.html (dostęp: 15 V 2020).
- ¹⁰ Autorzy adaptacji ACT: Renard Bardon, Pierre Colboc i Jean Paul Philippon, druga ekipa pracowała pod kierunkiem Gae Aulenti.
- ¹¹ B. Stettner-Stefańska, *Paryż po polsku*, Warszawa 2001.
- ¹² lazurowy.przewodnik.pl/muzeum-orsay/ (dostęp: 15 V 2020).
- ¹³ Ibidem.
- ¹⁴ Spotykamy nawet obiekty sakralne różnych wyznań, lokowane w opuszczonych zakładach przemysłowych; zob. B. Wowrzeczka, M. Jagiełło, *Churches from former factories-conversions and controversies*, „Technical Transactions” 2019, vol. 11, s. 99–120.
- ¹⁵ R.C. Levene, F. Márques Cecilia, *Towards an improbable architecture*, Madrid 1998, s. 36–47; zob. także: R. Peltason, G. Ong-Yan, *Architect – The Pritzker Prize Laureates in Their Own Words*, London 2010, s. 120–123.
- ¹⁶ Ph. Jodidio, *Architecture Now!6*, Hongkong–Köln–London–Los Angeles–Madrid–Paris–Tokyo 2009, s. 232–239.
- ¹⁷ F. Márques Cecilia, R. Levene (red.), *Herzog & de Meuron 1998–2002 – the Nature of Artifice*, Madrid 2002, s. 51.
- ¹⁸ E. Dietzfelbinger, *Fascination and Terror, Documentation Centre Nazi Party Rally Grounds Nuremberg*, Nuremberg 2006, s. 16–23.
- ¹⁹ www.architektura.muratorplus.pl/technika/muzeum-tirpitz-w-danii_7948.html (dostęp: 15 V 2020).
- ²⁰ Realizacja znalazła się wśród 5 finalistów Nagrody im. Miesa van der Rohe w 2015.
- ²¹ www.architektura.info/index.php/architektura/polska_i_swiat/narodowe_muzeum_morza_w_danii (dostęp: 20 V 2020)
- ²² Archeolodzy znaleźli tutaj ślady osadnictwa sprzed 9000 lat p.n.e., natomiast pierwsze wzmianki w kronikach pochodzą z VIII w. n.e. Warte uwagi jest neoklasycyści kościół z neogotyckim wnętrzem i zachowanymi na zewnątrz dwiema gotyckimi wieżami. Interującym obiektem jest także XIX-wieczny ratusz; zob. mojaniderlandia.pl/czytelnia/tilburg-urokliwe-miasteczko-z-historia-i-holenderska-stolica-wlokiennictwa-3497.html (dostęp: 18 VI 2020).
- ²³ Projekt był opracowywany w latach 2015–2018, a realizacja trwała od 2017; zob. architekturaibiznes.pl/lochal,1719.html (dostęp: 21 VI 2020).
- ²⁴ swiatbibliotek.pl/lochal-biblioteka-publiczna-w-tilburgu-de-bibliotheek-lochal (dostęp: 20 VI 2020).
- ²⁵ www.sbp.pl/artukul/?cid=21959&prev=1 (dostęp: 20 VI 2020).
- ²⁶ H.G. Gadamer, *Aktualność piękna*, Warszawa 1993, s. 12.

Streszczenie

Funkcjonalne adaptacje wielu historycznych budowli w miastach europejskich stają się ratunkiem przed ich likwidacją i wyburzeniem, proponując równocześnie atrakcyjne nowoczesne rozwiązania. Miasta charakteryzują różnorodność, nakładanie się przez wieki kolejnych form, kształtów i stylistyk. Istotne staje się także zachowanie odrębności kulturowej, co sprawia, że każde z miast posiada niepowtarzalną atmosferę i odmienną tożsamość. Obiekty, które przetrwały kilkadziesiąt lat, stanowią autentyczną substancję, którą z pewnością należy zachować i chronić dla przyszłych pokoleń. Centra miast, a także pojedyncze, często poprzemysłowe obiekty ulegają przekształceniom dla potrzeb dzisiejszych mieszkańców. W artykule przedstawiono kilka przykładów takich działań z Danii i Holandii autorstwa znanych współczesnych architektów. Omówiono również przykład Centralnych Hal Paryskich, które wyburzono ze względów sanitarnych i natychmiast tego żałowano, ale dzięki temu inne XIX- i XX-wieczne obiekty w Europie zostały uratowane poprzez adaptację do nowych funkcji.

Abstract

The functional adaptation of many historical buildings in European cities is becoming a form of saving them from liquidation and demolition, proposing attractive, modern solutions. Cities are characterized by diversity, the layering of successive forms, shapes and styles over the ages. It becomes essential to preserve cultural separateness, which causes each city to have a unique atmosphere and a different identity. Buildings that have survived several decades constitute an authentic substance, which must surely be preserved and protected for posterity. City centers, as well as individual and often post-industrial buildings, undergo adaptation to the needs of modern-day residents. This paper presents a number of examples of such projects from Denmark and the Netherlands by well-known contemporary architects. The case of Paris's Les Halles, which had been demolished because of sanitary considerations, a decision that was quickly regretted, allowed other nineteenth- and twentieth-century buildings in Europe to be saved via adaptive reuse.

Justyna Kobylarczyk*

orcid.org/0000-0002-3358-3762

Dominika Kuśnierz-Krupa**

orcid.org/0000-0003-1678-4746

Yulia Ivashko***

orcid.org/0000-0003-4525-9182

Larisa Savelieva****

orcid.org/0000-0002-7591-227X

Methods of Revitalizing Historical Industrial Facilities— International Experience

Sposoby rewitalizacji historycznych obiektów przemysłowych – doświadczenia międzynarodowe

Keywords: revitalization, industrial architecture monuments, adaptation, new function

Słowa kluczowe: rewitalizacja, zabytkowy zespół postindustrialny, adaptacja, nowa funkcja

Introduction

In recent decades, the problem of re-profiling industrial areas in capitals and large cities has become a more and more an international problem.¹ Due to the increased pace of urbanization, urban growth has accelerated with a simultaneous increase in urban populations, replenished by visitors from rural areas, medium and small cities, and labor migrants. There is an expansion of suburban areas and suburban settlements which are gradually being incorporated into cities. In light of these processes, there arises the problem of using industrial areas that had been initially located on the outskirts or outside city limits, and subsequently became incorporated into the central structure.²

There are several options for using such large areas. The most cardinal of them is clearing the territory from existing buildings and the construction of a residential, office, retail or mixed-use building on the site.

However, it should be remembered that those areas abound in many culturally valuable post-industrial objects which, despite their poor technical condition, should be protected and restored. They can be successfully adapted to new functions. Such buildings are often redesigned for use as business centers, residential complexes or combined housing and office complexes („Browary Warszawskie” in Warsaw (Fig. 1); BC Fabrica Stanislavskogo, BC „Danilovskaya Manufaktura” (Fig. 2), BC „Krasnaya Roza,” BQ „Novospassky” in Moscow, „Andel’s” hotel in Łódź, „Manufaktura” shopping malls in Łódź (Fig.3)³ or „Art Norblin” in Warsaw. A more non-standard modern direction is their re-profiling for art-related functions—„Ankier Brotfabrik Wien” in Vienna, „Art-inkubator” in Łódź; the „Artplay” Design Center (Fig. 4), the „Vinzavod” center for contemporary art and the „Flacon” Design Factory (Fig. 5) in Moscow. Insofar as the functional

* D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Professor of the CUT, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

** D.Sc., Ph.D., Eng. Arch., Professor of the CUT, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

*** Prof., D.Sc., Ph.D., Kyiv National University of Construction and Architecture

**** Ph.D., Associate Professor, Moscow Institute of Architecture (State Academy)

* dr hab. inż. arch., prof. PK, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr hab. inż. arch., prof. PK, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

*** prof., dr hab., Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury

**** dr, profesor nadzwyczajny, Moskiewski Instytut Architektury (Akademia Państwowa)

Cytowanie / Citation: Kobylarczyk J., Kuśnierz-Krupa D., Ivashko Y., Savelieva L. Methods of Revitalizing Historical Industrial Facilities—International Experience. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:97–103

Otrzymano / Received: 10.12.20219 • **Zaakceptowano / Accepted:** 10.01.2020

doi: 10.48234/WK62INDUSTRIAL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

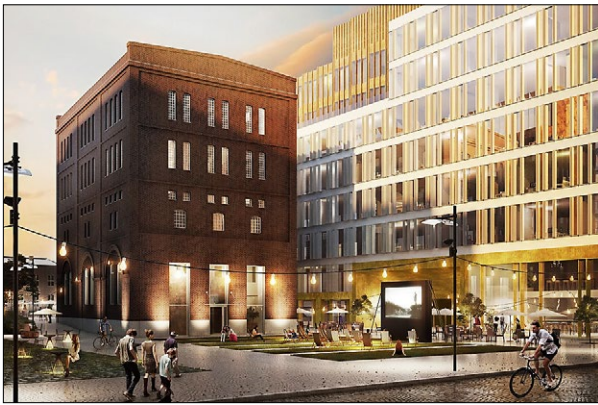

Fig. 1. Visualization of the „Browary Warszawskie” complex, <https://www.propertynews.pl/biura/grupa-zywiec-wybrala-browary-warszawskie,77648.html>, 11. 2019.

Fig. 2. „Danilovskaya Manufaktura” business center. Ryady Soldatnikova-2, Moscow, Russia; photo by L.V. Savelieva, 2019.

Fig. 3 a, b. „Manufaktura” shopping mall in Łódź, Poland; photo by D. Kuśnierz-Krupa, J. Kobylarczyk, 2018.

content of such a business complex, residential complex or shopping center is quite understandable, then in the case of buildings that are presented as art-related or as art clusters, creative clusters of creative industries, there arises the problem of the lack of criteria that characterize such buildings.⁴ In a number of publications concerning the restoration of post-industrial complexes, the issue of developing objective criteria for evaluating such buildings based on an analysis of existing similarities was raised. It was proved that in a number of objects that position themselves as art clusters or creative clusters, an absence of either an artistic component, clustering or both was observed.⁵ An analysis of 23 objects in different countries proved that none of the analyzed cases was an art cluster in its purest form, although the presence of a mini-cluster or an integrated cluster was noted in some of them.

There exist examples of adaptive reuse for an artistic function of not only industrial but also residential buildings.⁶ It was proved that with the main art function, the so-called „anchor” function, a business function and a commercial one often present as related and additional functions, and the most often represented forms of use are exhibition and gallery functions, event space functions or educational functions.

Unfortunately, the concept of the art cluster has not fully matured as of yet. For the most part it is a label which does not have its own well-defined features and requires further theoretical research. Since it is more traditional to adapt industrial sites specifically for business functions and commercial functions, it is advisable to analyze such examples of adaptive reuse.⁷

The historical past as a factor of project attractiveness

Revitalization of historical industrial buildings in Cracow

The specific feature of the historical architectural heritage of Cracow is that its main portion is predominantly medieval or represents the Baroque and Historicist periods; moreover, there are few examples of industrial architecture, as Cracow did not initially position itself as an industrial city, unlike Warsaw or especially Łódź.⁸

One of the most famous revitalized industrial buildings in Cracow is the Schindler factory on Lipowa St., which became world-famous after the release of the film entitled *Schindler's List*. The factory, that had

Fig. 4. „Artplay” Design Center, Moscow, Russia; photo by L.V. Savelieva, 2019.

Fig. 5. „Facon” Design factory, Moscow, Russia; photo by L.V. Savelieva, 2019.

initially been called „Rekord” was founded in 1937 by Jewish industrialists Israel Kon, Wolf Luser Gleitman and Mikhail Gutman, for the production of brass and tin products (production of metal utensils). In the period from 1939 to 1945, the owner of the factory was the German industrialist Oskar Schindler and under him it was called „Emailwarenfabrik (DEF).” It was Oskar Schindler who contributed to the expansion of the production, so that lathes, presses for cutting metal and various tools were installed. In 1942, a third floor was added to the administrative building which housed various services, including the office and apartment of Oskar Schindler. It was under Oskar Schindler that the Jews who were on the so-called Schindler’s List worked at the factory. After the end of the Second World War, the factory was nationalized. Since 2005, it has been on the property of the Cracow municipality. In 2007, the factory complex was divided between the Cracow Historical Museum, which organized the exhibition „Cracow during the Nazi Occupation 1939–1945,” and the Museum of Modern Art—MOCAK.⁹

The Museum of Contemporary Art in Krakow (MOCAK), built in pavilions of the former Schindler’s Factory, was designed to achieve a balance between the past and the future. As such, it opens an important chapter in the cultural life of the city. The area intended for the new museum, overlapping partly with the relics of the former Schindler’s Factory, is one of those places preserved in the collective memory and the history of mankind, both because of its crimes and heroic acts. The idea of transforming this place and integrating it with new spaces into a destination for art, culture, and contemporary society, bears witness to the way in which memories of the past can delineate a path toward the future.¹⁰

The second interesting example of a revitalization project of a historic industrial building in Cracow is the complex of the former Dolne Młyny tobacco factory. The functioning of the factory coincided with the beginnings of the Polish tobacco industry. Before the war, the complex was the property of the Austrians (Imperial and Royal Tobacco Factory, Kaiserliche Koenigliche Tabakfabrik), who opened it in 1876 in order to provide tobacco for their numerous soldiers manning the Kraków Fortress.

The „Cygارفabryka” (Cigar-factory), as it was labeled by Cracow’s residents, was an enormous workplace, employing 1000 workers, 900 of whom were women. People from all around the city used to come to the factory hoping for employment and money. In 1928, the Cracow tobacco factory was second only to the factory in Grodno in terms of output. But regarding the value of its production, the Cracow factory was the first. After the war, the factory resumed its functioning as late as 1958, as Zakłady Przemysłu Tytoniowego in Cracow. In 1973, the factory signed a licence agreement with the Philip Morris International Company for the production of Marlboro cigarettes. It was Philip Morris that purchased the Cracow factory from

the State Treasury in 1996. Production continued until 2002, i.e. until a new production center was opened in the Czyżyny district. The cigarette factory in Dolnych Młynów Str. was abandoned soon after.¹¹

With time, the historic buildings of the factory acquired temporary tenants in the form of small boutiques, pubs, restaurants, cafes and clubs. Ultimately, a hotel and residential complex is to be built on this site, covering 15,000 m². Thus, it can be said that the revitalization process of the former Dolne Młyny tobacco factory has already begun. The design for the project assumes restoring the historic buildings while adhering to conservation guidelines. Therefore, one can hope that, in keeping with twenty-first century standards, the complex will still remain a culturally valuable space, which will remind us about the times of the prosperity of the former tobacco factory complex.

Revitalization of historical industrial complexes in Moscow

The „Danilovskaya Manufaktura” business center on Warszawskoye highway in the Danilovsky district of the Southern Administrative District of Moscow is a typical example of how a rich historical past can become one of the additional attractiveness factors for developers and tenants.¹² The effectiveness of the business center is determined by the presence of a developed transport infrastructure and proximity to major transport arteries. In fact, „Danilovskaya Manufaktura” is a business quarter on the banks of the Moscow River. Nearby are the Zagorodnoye highway, and Avtozavodskaya and Bolshaya Tulsкая streets. It is 750 m from the ZIL platform, which is five minutes from the Paveletskaya station, less than 1 km from the Tretye Ring Road and about three kilometers from the Sadovoye Ring Road. The Tulsкая metro station is also within walking distance of the business center.¹³

The business attractiveness of the complex is enhanced by its rich historical past, as it is based on a complex of buildings of a former textile factory from the nineteenth century.

The history of the „Danilovskaya Manufaktura” began in 1867, when a merchant from the Kaluga province, Vasily Mescherin, founded a modest dyeing factory in the Danilovskaya Sloboda near the Danilovsky monastery, which later grew into a weaving manufactory and rose not only to the Russian, but also to the international level.¹⁴ Initially, there were only 200 looms operating at the factory; yet in 1872, Mescherin’s enterprise was included in the *Atlas of the Manufacturing Industry of the Moscow Province*, the largest industry magazine of that time. A full cycle of textile production was ensured there—from the direct production of fabrics to final processing. The manufactory was notable for a wide range of goods—from handkerchiefs to large tapestries with battle scenes.

In 1877, V. Meshcherin established a unit partnership of the „Danilovskaya Manufaktura” with

a capital of one and a half million rubles, and after the additional issue of shares, the capital increased to two million rubles, which was started up to increase production capacities by modernizing weaving equipment, re-equipping old and building new workshops. A special role was assigned to improving the professional education of workers in a special educational building at the manufactory.¹⁵ As a result, more than 1000 looms and more than 1200 workers worked at the manufactory; a network of brand stores and the „Mesherskoye Podvorye” shopping center were established in Kitay-Gorod. The production cycle was self-sufficient—from production to sale through a network of brand stores.

The Danilovskaya manufactory gradually turned into a developed complex with its own autonomous infrastructure (production, residential buildings for workers, shops, a bakery, a hospital, a maternity hospital, even a theater). V. Mescherin's follower, baron Ludwig John von Knop, continued the modernization of the complex by building a foundry for weaving machine tools, which ensured complete autonomy and self-sufficiency of the enterprise.

In 1917, the Danilovskaya manufactory was nationalized and renamed to the „Moscow Frunze Cotton Factory.” The historical name was restored only in 1994.

The complex's reconstruction was carried out in 2008–2009; as a result, the historical facades of brick buildings from 1 to 6 floors high were preserved and restored. They were supplemented by modern elements such as glass passages between the buildings.¹⁶ The total area of the territory is 7.65 hectares and the area of the complex is 106,000 sq. m.

This is a good example of tolerance of the past and, at the same time, the adaptation of buildings to the traditions of the twenty-first century, when the brick of historical buildings is combined with glass planes and the traditions of the „loft.” The general style of industrial buildings was preserved; however, the entire engineering infrastructure and layouts were replaced, elevators were installed, mixed and open-plan offices, co-working spaces, meeting rooms, a three-star hotel, parking and a concert venue for events and exhibitions were provided.

As the practice of re-profiling testifies, light and food industry enterprises are the most suitable for revitalization, since reconstruction for residential and office functions requires less investment. Such industries have a cell structure and can be divided into floors; they feature wide buildings with the possibility of building an atrium and can be glazed on its longer sides, or on all sides.

In addition to „Danilovskaya Manufaktura,” another example of the revitalization of historic industrial

buildings in Moscow is the „Wine House” elite quarter (by the „SPEECH Choban Kuznetsov” architectural bureau), located at 57 Sadovnicheskaya Street, where modern buildings are complemented by the inclusion of the reconstructed building of the former „Tovarishstvo Petra Smirnova” factory (1888–1889).

During the carrying out of the revitalization of „Danilovskaya Manufaktura” and the „Wine House” quarter, a constructive scheme was used in the form of an incomplete frame with external load-bearing walls.

In 14 buildings of the former branch of the design bureau of the Russian Aviation Plant named after Mikhail Leontyevich Mil, which was built in 1951, the project „Studio No. 8” was implemented using the principles of blocked building and the vertical extension of existing historic buildings for „comfort” class housing, with the replacement of all engineering networks and the restoration of historical facades.

Another example of the revitalization of a historic industrial building is the elevator in the Basmanny district of Moscow, which was built in 1893. It was redesigned as an apartment for the owners of Soho motorcycles—Loft Apartments with individual elevators designed to lift motorcycles upstairs to loft rooms. The basement has a parking space for motorcycles.

In this case, there was also a structural scheme in the form of an incomplete frame.

Based on the analysis of Moscow-based examples of the revitalization of historic industrial buildings, it can be established that they are most often redesigned as apartments because of the greater ease of remodeling of residential buildings. Another feature of such buildings is their concentration in the central part of Moscow, which provides the infrastructure required for prestigious housing.¹⁷

General conclusions

An analysis of international experience in the revitalization of industrial architecture monuments indicates that adaptive reuse for an art function is not a priority.¹⁸ The adaptive reuse of a building for residential, business and commercial functions is most often used, which ensures a great project attractiveness and return on investment. The presented study of typical examples indicates that the rich historical past of a given building is a factor of additional investment and business attractiveness of such structures.¹⁹ Finally, it should be emphasized that the adaptation of post-industrial objects is frequently the only chance for their restoration. However, it should be remembered that this process has to follow the principles of technological and conservation knowledge, as well as the guidelines of an appropriate monument conservator, so that valuable post-industrial heritage is not irretrievably lost.

References / Bibliografia

Source texts / Teksty źródłowe

- Baborska-Narożny Magdalena, *Revitalisation of industrial areas – transformation models on selected examples*, „Czasopismo Techniczne – Technical Transactions” 2012, No. 3–A, pp. 275–279.
- Dyomin Mykola, Ivashko Oleksandr, *Street Art as a new phenomenon of Art – a means of gentrification of the urban environment*, „Recherches sur les arts” 2019, vol. XXI, pp.129–148.
- Ivashko Oleksandr, *The issues of conservation and revitalization of the monuments of industrial architecture*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, No. 58, pp. 143–147.
- Kadela Łukasz, *Trends in revitalisation of the 19th-century post-industrial historic objects and limits of interference necessary for new functions, on selected examples from Łódź*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2014, No. 39, pp. 54–66.
- Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, Pa-przyca Krystyna, *Art-klaster jako wynik działań rewitalizacyjnych w przestrzeni miejskiej*, „Mistobuduvannâ ta Teritorial'ne Planuvannâ: naukovo-tehničnij zbirnik” 2018, No. 68, pp. 236–246.
- Kulikov Petro, Dyomin Mykola, Chernyshev Denis, Kuśnierz-Krupa Dominika, Krupa Michał, *The issues of preservation and revitalization of residential, public and industrial buildings from the second half of the 19th and early 20th centuries in Kyiv and Krakow*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, No. 60, pp. 140–146.
- Fedotova Natalia, *Creative cluster in the context of socio-cultural problems of the region*, [in:] All-Russian scientific-practical conference „Sociocultural space of modern Russia: challenges of the XXI century”, Moscow 2013, pp. 59–68.
- Makarova Ekaterina, *Post-industrialism, gentrification and transformation of urban space in modern Moscow*, „The untouchable reserve” 2010, No. 2, pp. 150–152.
- Marszałek Anna, Bednarek Monika, *Fabryka Emalia Oskara Schindlera*, Kraków 2010.
- Orlenko Mykola, Ivashko Yulia, Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, *Ways of revitalization with the restoration of historical industrial facilities in large cities. The experience of Ukraine and Poland*, „International Journal of Conservation Science” 2020, vol. 11, iss. 2, p. 433–450.

Electronic sources / Źródła elektroniczne

- Antonova Aleksandra, *Art clusters as a space for the development of the cultural potential of the city*, [in:] In the world of science and art: issues of philology, art history and cultural studies: Sat. Art. by mater. XLVII Int. scientific-practical conf. No. 4 (47), Novosibirsk 2015, <https://sibac.info/conf/philolog/xlvii/41733> (accessed: 15 IX 2019).
- Bałda Waldemar, *W tytoniowych aromatach na Dolnych Młynów*, 2016, <https://naszahistoria.pl/w-tytoniowych-aromatach-na-dolnych-mlynow/ar/c3-11440947> (accessed: 15 IX 2019).
- БЦ Даниловская Мануфактура, <http://www.danilovskaya-manufaktura.ru/> (accessed: 24 IX 2019).
- Historia*, <https://www.muzeumkrakowa.pl/oddzialy/fabryka-schindlera/historia-6> (accessed: 18 IX 2019).
- Grupa Żywiec wybrała Browary Warszawskie, <https://www.propertynews.pl/biura/grupa-zywiec-wybra-la-browary-warszawskie,77648.html> (accessed: 10 XI 2019).
- Культурный центр на месте рудника, <https://archi.ru/world/31062/kulturnyi-centr-na-meste-rudnika> (accessed: 24 IX 2019).
- Современный опыт реконструкции объектов промышленной архитектуры под здания жилого назначения, <https://architecturalidea.com/sovremennyj-opyt-rekonstrukcii-obektov/> (accessed: 25 IX 2019).
- Fursova Olga, Культурный комплекс в здании бывшей угольной шахты, <https://www.admagazine.ru/interior/kulturnyj-kompleks-v-zdani-byvshej-ugolnoj-shahty> (accessed: 25 IX 2019).
- Museum of Contemporary Art in Krakow / Claudio Nardi Architetto*, <https://www.archdaily.com/101469/museum-of-contemporary-art-in-krakow-claudio-nardi-architetto> (accessed: 18 IX 2019).
- TEXTIL Новый культурно-общественный центр внутри исторического микрорайона, <http://textil.in/> (accessed: 22 IX 2019).
- Titova Ludmiła Olga, *Architectural scenarios for the conversion of industrial heritage objects (on the example of textile enterprises built in 1822–1917 in Moscow)*, Dissertation for the degree of candidate of architecture, Moscow, 2017, https://marhi.ru/sciense/author/titova/titova_diser_vol_1_2.pdf (accessed: 23 IX 2019).
- Zolotikh Maria, *Renovation of industrial zones in modern conditions of the city*, <http://saf.petsru.ru/journal/article.php?id=1183/> (accessed: 24 IX 2019).

- ¹ A. Antonova, *Art clusters as a space for the development of the cultural potential of the city*, [in:] *In the world of science and art: issues of philology, art history and cultural studies*: Sat. Art. by mater. XLVII Int. scientific-practical conf. No. 4 (47), Novosibirsk 2015, passim, <https://sibac.info/conf/philolog/xlvii/41733> (accessed: 15 IX 2019); M. Orlenko, Y. Ivashko, J. Kobylarczyk, D. Kuśnierz-Krupa, *Ways of revitalization with the restoration of historical industrial facilities in large cities. The experience of Ukraine and Poland*, „International Journal of Conservation Science” 2020, vol. 11, iss. 2, p. 433–450; M. Baborska-Narożny, *Revitalisation of industrial areas – transformation models on selected examples*, „Czasopismo Techniczne – Technical Transactions” 2012, No. 3–A, pp. 275–279; W. Bałda, *W tytoniowych aromatach na Dolnych Młynów*, 2016, <https://naszahistoria.pl/w-tytoniowych-aromatach-na-dolnych-mlynow/ar/c3-11440947> (accessed: 15 IX 2019); J. Kobylarczyk, D. Kuśnierz-Krupa, K. Paprzyca, *Art-klastery jako wynik działań rewitalizacyjnych w przestrzeni miejskiej*, „Mistobuduvannâ ta Teritořnal'ne Planuvannâ: naukowo-tehničnij zbìrnik” 2018, No. 68, pp. 236–246; P. Kulikov, M. Dyomin, D. Chernyshev, D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, *The issues of preservation and revitalization of residential, public and industrial buildings from the second half of the 19th and early 20th centuries in Kyiv and Krakow*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, No. 60, pp. 140–146.
- ² J. Kobylarczyk et al., op. cit., pp. 236–246.
- ³ Ł. Kadela, *Trends in revitalisation of the 19th-century post-industrial historic objects and limits of interference necessary for new functions, on selected examples from Łódź*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2014, No. 39, pp. 54–66.
- ⁴ A. Antonova, op. cit.; M. Baborska-Narożny, op. cit., pp. 275–279; W. Bałda, op. cit.; O. Ivashko, *The issues of conservation and revitalization of the monuments of industrial architecture*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, No. 58, pp. 143–147.
- ⁵ Ibidem.
- ⁶ O. Ivashko, op. cit., pp. 143–147.
- ⁷ J. Kobylarczyk et al., op. cit., pp. 236–246.
- ⁸ O. Ivashko, op. cit., pp. 143–147; P. Kulikov et al., op. cit., pp. 140–146.
- ⁹ *Historia*, <https://www.muzeumkrakowa.pl/oddzialy/fabryka-schindlera/historia-6> (accessed: 18 IX 2019); *Museum of Contemporary Art in Krakow / Claudio Nardi Architetto*, <https://www.archdaily.com/101469/museum-of-contemporary-art-in-krakow-claudio-nardi-architetto> (accessed: 18 IX 2019); A. Marszałek, M. Bednarek, *Fabryka Emalia Oskara Schindlera*, Kraków 2010, passim.
- ¹⁰ Museum of Contemporary Art in Krakow, op. cit.
- ¹¹ W. Bałda, op. cit.
- ¹² БЦ Даниловская Мануфактура, <http://www.danilovskaya-manufaktura.ru/> (accessed: 22 IX 2019).
- ¹³ Ibidem.
- ¹⁴ Ibidem.
- ¹⁵ Ibidem.
- ¹⁶ Ibidem.
- ¹⁷ N. Fedotova, *Creative cluster in the context of socio-cultural problems of the region*, [in:] All-Russian scientific-practical conference „Sociocultural space of modern Russia: challenges of the XXI century” Moscow 2013, pp. 59–68; E. Makarova, *Post-industrialism, gentrification and transformation of urban space in modern Moscow*, „The untouchable reserve” 2010, No. 2, pp. 150–152; L.O. Titova, *Architectural scenarios for the conversion of industrial heritage objects (on the example of textile enterprises built in 1822-1917 in Moscow)*, Dissertation for the degree of candidate of architecture, Moscow 2017, p. 142, https://marhi.ru/science/author/titova/titova_diser_vol_1_2.pdf (accessed: 23 IX 2019); *TEXTIL Новый культурно-общественный центр внутри исторического микрорайона*, <http://textil.in/> (accessed: 22 IX 2019); The cultural complex in the building of the former coal mine (accessed: 24 IX 2019); M. Zolotykh, *Renovation of industrial zones in modern conditions of the city*, <http://saf.petrus.ru/journal/article.php?id=1183/> (accessed: 24 IX 2019).
- ¹⁸ M. Dyomin, O. Ivashko, *Street Art as a new phenomenon of Art – a means of gentrification of the urban environment*, „Recherches sur les arts” 2019, vol. XXI, pp.129–148.
- ¹⁹ L.O. Titova, op. cit.; BC Danilovskaya Manufactory, <http://www.danilovskaya-manufaktura.ru/> (accessed: 24.09.2019), *TEXTIL Новый культурно-общественный центр внутри исторического микрорайона*, <http://textil.in/> (accessed: 22 IX 2019).

Abstract

This paper analyzes examples of the revitalization of post-industrial buildings and their adaptive reuse. As a result of the analysis, it was found that in most examples of revitalization of historic industrial buildings, their reuse is associated with office, residential, commercial functions, cultural functions or their combination. It should also be noted that thanks to new functions, the historic but unused and thus often neglected post-industrial complexes have gained a new life.

The above were presented on the examples of the regeneration of selected post-industrial complexes from Cracow and Moscow.

Streszczenie

W artykule przeanalizowano przykłady rewitalizacji obiektów przemysłowych i ich adaptacji do różnych funkcji. W wyniku analiz stwierdzono, że w większości przykładów rewitalizacji historycznych budynków przemysłowych ich ponowne wykorzystanie wiąże się z funkcją biurową, mieszkaniową, handlową, kulturalną lub ich połączeniem. Należy także zauważyć, że dzięki nowym funkcjom historyczne, lecz nieużytkowane i w związku z tym często zaniedbane zespoły postindustrialne zyskały nowe życie. Powyższe zaprezentowano na przykładach rewitalizacji wybranych zespołów postindustrialnych z terenu Krakowa i Moskwy.

Barbara Zin*

orcid.org/0000-0003-1547-7955

Ochrona i ekspozycja miejsc kulturowych niezachowanych rezydencji Radziwiłłów

Protection and Exhibition of the Cultural Sites of the Former Residences of the Radziwiłł Family

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, siedziby rodowe Radziwiłłów, ochrona konserwatorska

Keywords: Cultural heritage, Radziwiłł family residences, conservation

Wprowadzenie

Wytyczenie swoistego rodzaju „ścieżki” wiodącej przez kraje Europy Wschodniej, takie jak: Polska, Białoruś, Litwa, Ukraina, powinno uruchomić wspólne – ponad granicami – zarządzanie znacznymi i „nieodnawialnymi”¹ zasobami dziedzictwa kulturowego. Na europejskim szlaku siedzib radziwiłłowskich zaznaczone są miejsca, z których bezpowrotnie zniknęły okazałe budowle. Przyczyniły się do tego kataklizmy dziejowe, działania wojenne, ale też czas – jako nieodłączny składnik zniszczenia, zamieniający okazałe budowle w ruinę. W panoramie miejscowości nie znajdziemy cennej dominanty architektonicznej, ale pozostało miejsce uwarunkowane historycznie. W takim przypadku powinniśmy zadać pytanie: co należy chronić? Rozumiejąc definicję miejsca kulturowego jako elementu tradycji, czyli zjawiska przekazywania z pokolenia na pokolenie dziedzictwa kulturowego, ochrona takiego miejsca jest przede wszystkim ochroną wartości historycznych, składających się z ważnych wydarzeń społecznych, politycznych i kulturalnych. Istotą wartości historycznej jest jej wartość emocjonalna. Miejsce kulturowe jako świadectwo minionej epoki, wydarzeń historycznych i ludzi z nimi związanych działa na wyobraźnię i emocje współczesnego człowieka. Zachowanie i uczynienie

Introduction

Delineating a sort of „trail” leading across Eastern European countries such as Poland, Belarus, Lithuania and Ukraine, should initiate joint management of significant and „non-renewable”¹ cultural heritage assets that would transcend borders. The European trail of Radziwiłł family residences marks sites from which grand buildings have disappeared. Turbulent history, wartime operations, as well as time, as an inseparable component of destruction, which turns impressive edifices into ruin, have all contributed to this state of affairs. We can no longer find a previous architectural landmark in the panorama of a locality, but a historically conditioned site still remains. In this case, we should ask the question—what should be conserved? Understanding the definition of a cultural site as an element of tradition, i.e. the phenomenon of the transfer of cultural heritage across generations, the protection of such a place should primarily include the protection of historical values formed by important social, political and cultural events. The essence of historical value is its emotional value. A cultural site, as a testimony of an age that has passed, of historical events and the people tied to them, affects the imagination and emotions of contemporary people. The preservation and

* dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Ph.D., Eng., Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Zin B. Protection and Exhibition of the Cultural Sites of the Former Residences of the Radziwiłł Family. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:104–114

Otrzymano / Received: 12.05.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.05.2020

doi: 10.48234/WK62RESIDENCES

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

nie tych miejsc jest też ważne ze względu na wartość naukową miejsca kulturowego jako nośnika pamięci i świadka historii. A wartość estetyczną nieistniejącego obiektu możemy poznać i ocenić na podstawie zachowanych materiałów źródłowych i na naukowych fundamentach odtworzyć wirtualną bryłę obiektu w rozszerzonej rzeczywistości. Odbudowa i rekonstrukcja zabytku w środowiskach naukowo-konserwatorskich jest oceniana krytycznie. Już Karta Wenecka odrzuciła tego typu rozwiązania w ochronie zabytków architektury. Współczesne techniki komputerowe pozwalają tworzyć rekonstrukcje wirtualne, umożliwiające nanoszenie zmian w przypadku „odnalezionych” materiałów źródłowych lub nieprzeprowadzonych dotychczas nowych badań naukowych danego miejsca.

Ród Radziwiłłów zgromadził przez pokolenia w archiwach rodzinnych unikalny i nieprzebadany w całości zasób dokumentów, których skomplikowane losy doprowadziły do rozproszenia ich po niemal całej Europie. Interdyscyplinarna współpraca i ujednolicony program dostępu do zasobów umożliwia działania badaczom i naukowcom tworzącym bazę danych o nieistniejących rezydencjach. Zachowanie dziedzictwa kulturowego w sferze materialnej, jaką jest historyczne miejsce, dopełnione „wirtualną rekonstrukcją” nieistniejącego obiektu, zaznaczy swój punkt na mapie Europy.

Badania

Opracowując europejski szlak rezydencji radziwiłłowskich, autorka podjęła próbę kategoryzacji obiektów architektonicznych według stanu zachowania. Siedziby rodowe uporządkowane zostały w pięciu kategoriach. W pierwszej znalazły się obiekty zachowane, przekształcane przez kolejne pokolenia poprzez rozbudowy, przebudowy lub odbudowy². Drugą kategorią to obiekty poddawane zabiegom konserwatorskim i częściowo rekonstruowane po II wojnie światowej z drastyczną zmianą ich przeznaczenia³. Do trzeciej kategorii należą obiekty zrekonstruowane w czasach powojennych i obecnych, kiedy to w aspekcie polityczno-społecznym nowego porządku odtworzono zabytki jako symbole tożsamości narodowej. Czwartą kategorię tworzą obiekty pozostające w trwałej ruinie – to ocalałe fragmenty budowli świadczące o potędze minionych wieków. Wreszcie kategoria piąta zawiera zasób informacji głównie ze źródeł archiwalnych, ale też miejsc historycznych, na których nie ma już śladu po dawnych warowniach czy pałacach⁴.

Do kategorii obiektów niezachowanych należy XVI-wieczny zamek w Goniądzu, który przestał istnieć po wojnach szwedzkich i czas zatarł ślady po dawnym założeniu. W XVI stuleciu Mikołaj Radziwiłł założył ordynację dawidgródzką z siedzibą w Mańkiewiczach, gdzie w roku 1885 wybudowano pałac neobarokowy, spalony podczas II wojny światowej. Do dziś zachowało się fragmentarycznie założenie parku krajobrazowego. Nie istnieje też zamek Mikołaja Radziwiłła na wzgórzu w Rajgródzie. Obecnie na Górze Zamkowej założono

highlighting of these sites is also important due to the academic value of cultural sites as conveyors of memory and witnesses to history. The aesthetic value of a building that has ceased to exist can be learned and assessed using surviving source materials and, on an academic basis, used to recreate its massing in expanded reality. Rebuilding monuments is viewed critically in conservation and academic communities. The Venice Charter rejected such solutions as a part of conserving architectural heritage. Contemporary digital technologies allow us to create virtual reconstructions, enabling the introduction of changes in the case of „newfound” source materials or new academic studies of a given site. The Radziwiłł family has amassed a unique collection of documents in its family archives, whose study is yet to be completed, and whose complicated fates led to their scattering across almost all of Europe. Interdisciplinary cooperation and a unified program of accessing this collection provides scholars and academics with the means to act, forming a database of information about residences that have not survived. Preserving cultural heritage in the material sphere, which is a historical site, supplemented by a „virtual reconstruction” of a building that has not survived, will make its mark on the map of Europe.

Research

While focusing on the European trail of Radziwiłł family residences, the author made an attempt to categorize architectural works based on their state of preservation. The family residences were placed into one of five categories. The first category included preserved buildings that were transformed by successive generations through extension, remodeling or reconstruction projects.² The second category was comprised of buildings subjected to conservation work and partially rebuilt after the Second World War, with drastic changes to their forms of use.³ The third category included buildings rebuilt after the war, when historical monuments were being recreated as symbols of national identity in the socio-political aspects of the new order. The fourth category included buildings in a state of permanent ruin. They are surviving fragments of structures that testify as to the power of ages past. The last, fifth category includes a collection of information, primarily from archival sources, but also historical sites that no longer feature any traces of past castles or palaces.⁴

The category of buildings that have not survived includes the sixteenth-century castle in Goniądz, which ceased to exist after the wars of Sweden and time has erased the traces of its layout. In the sixteenth century, Mikołaj Radziwiłł established the Davyd-Haradok fee tail, based in Mańkiewicze, where a Baroque Revival palace was built in 1885 and later destroyed during the Second World War. Only fragments of a landscape park layout have survived. The castle of Mikołaj Radziwiłł on a hill in Rajgród also did not survive. At present,

punkt widokowy na Jezioro Rajgrodzkie. Nie zachował się XVI-wieczny zamek będący główną siedzibą Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” w Brześciu, pozostało po nim jedynie założenie parkowe. W roku 1633 Aleksander Radziwiłł zbudował w Białej Podlaskiej założenie zamkowe na planie gwiazdy pięcioramiennej. Zrujnowany pałac rozebrano w roku 1883, a do naszych czasów zachowały się pozostałości budynków bramnych z pierwszej połowy XVII wieku. Na miejscu pałacu Albrechta Radziwiłła w Warszawie wystawiono stolówkę ambasady USA. Pałac Barbary Radziwiłłówny w Wilnie pochodzący z XVI wieku, rozebrany w 1828, został upamiętniony przez Napoleona Ordę na litografii z 1875. W Kiejdanach na Litwie nie istnieje XVII-wieczny zamek rezydencjonalny, który w roku 1944 został wysadzony w powietrze. Jego świetność możemy dostrzec na litografii Ordy wykonanej w 1876⁵. Nie zachował się również pałac Radziwiłłów birżańskich na Zwierzyńcu w Wilnie. Podobny los spotkał pałac w Grodnie, przebudowany przez Dominika Fontanę w roku 1738; po 1945 pałac rozebrano, a w jego miejscu dziś znajduje się skwer. Osiemnastowieczny pałac w Nowogródku zburzono w 1941. W połowie XVIII stulecia w miejscu zrujnowanego zamku Radziwiłłów w Czartorysku na Ukrainie wybudowano rokokowy pałac, rozebrany przez władze rosyjskie. W Białym Kamieniu i Szumsku na Ukrainie pod koniec XIX stulecia istniały jeszcze ruiny po obronnych zamkach. W Radziwiłłmontach na Białorusi w roku 1780 zbudowano pałac ordynatów kleckich według projektu Carla Spampiano; po pożarze w 1990 pozostały z niego już tylko ruiny. Po XIV-wiecznym zamku warownym w Słucku na Białorusi do naszych czasów zachowały się jedynie zarysy obwarowań ziemnych i formy XVIII-wiecznych bastionów. Zamek w Klecku na Białorusi, pochodzący z XVI stulecia, siedziba ordynacji radziwiłłowskiej, został zrujnowany podczas wojny rosyjskiej, a w 1706 dzieła zniszczenia dopełniły wojska szwedzkie. Nie istnieje też XVI-wieczny zamek w Dawidgródku na Białorusi, rozebrany w XVIII stuleciu przez władze rosyjskie⁶.

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, przyjęta w roku 1972 w Paryżu, gwarantowana umowami międzynarodowymi, dotyczy ochrony w każdej sytuacji, miejscu i czasie⁷. Ochrona i zachowanie siedzib radziwiłłowskich i próba wyznaczenia europejskiego szlaku architektury tego rodzaju to idea dziedzictwa kulturowego „bez granic” czasowych i terytorialnych. Mapa środkowowschodniej Europy z zaznaczonymi dawnymi posiadłościami jest szlakiem architektury rezydencjonalnej o wysokich wartościach historycznych i artystycznych. Przytoczone w artykule przykłady nieistniejących obiektów architektonicznych w Goniądzu i Mańkiewiczach to zaledwie początek długiej listy niezachowanego dziedzictwa architektonicznego jednego rodzaju. Ślady tych miejsc to niemal relikwie, cytaty z przeszłości będące niemymi świadkami historii. Zabezpieczenie i uczytelnienie miejsc historycznych nieistniejących już siedzib radziwiłłowskich jest zadaniem

an observation point with a view of Lake Rajgrodzkie has been established on the Castle Mount. The main seat of Mikołaj Radziwiłł Czarny in Brześć, which was used from the sixteenth century, also did not survive. A park complex is all that is left of it. In 1633, Aleksander Radziwiłł built a castle layout on the plan of a five-pointed star in Biała Podlaska. The ruined palace was dismantled in 1883, with only the remains of gatehouses from the first half of the seventeenth century left. At the site of Albrecht Radziwiłł's palace in Warsaw there now stands a cafeteria for the US embassy. The sixteenth-century palace of Barbara Radziwiłłówna in Vilnius, dismantled in 1828, was commemorated by Napoleon Orda on a lithograph from 1875. In Kėdainiai, Lithuania, there used to be a seventeenth-century residential castle, which was demolished with explosives in 1944. Its greatness can be admired on a lithograph by Napoleon Orda from 1876.⁵ The palace of the Biržai-based branch of the Radziwiłłs in the Žvėrynas district of Vilnius also did not survive. A similar fate met the palace in Grodno, which was remodeled in 1738 by Dominik Fontana. After 1945, the palace was dismantled and a green square is located where it once stood. The eighteenth-century palace in Navahrudak was demolished in 1941. In the middle of the eighteenth century, in place of the ruined castle of the Radziwiłłs in Chortoryisk, Ukraine, a Rococo palace had been built and was later demolished by the Russian authorities. The defensive castles of Bilyi Kamin and Shumsk in Ukraine turned into ruins before the end of the nineteenth century. In Radziwiłłmonty in Belarus, a palace of the Kletsk fee tail holders was built in 1780 to a design by Carlo Spampani. In 1990, the palace burned down and now only ruins of it remain. The fourteenth-century fortified castle in Slutsk, Belarus, has survived only in the form of an outline of its earthworks and its eighteenth-century bastions. The sixteenth-century castle in Kletsk, Belarus, the seat of the Radziwiłł fee tail, was ruined during a war with Russia, with the Swedish army completing the destruction in 1706. The sixteenth-century castle in Davyd-Haradok, Belarus, was dismantled in the eighteenth century by Russian authorities.⁶

The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage adopted in 1972 in Paris and guaranteed by international agreements, pertains to protection in any situation, place and time.⁷ The protection and preservation of the Radziwiłł family's residences and an attempt at delineating a European trail of the architecture of this family is the idea of a cultural heritage „without borders,” be they temporal or territorial. The map of Central and Eastern Europe with the marked locations of historic residences is a trail of residential architecture of high historical and artistic value. The examples of buildings that had been located in Goniadz and Mańkiewicze and have not survived are merely the beginning of a long list of a single family's no longer existing architectural heritage. The traces of these places are all but relics, quotes from the past, a

dla zespołu naukowców, ale także podmiotów gospodarczych. Ochrona i ekspozycja miejsca historycznego, uwzględniona w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego danej miejscowości, powinna stać się misją dla władz lokalnych. W zakresie ochrony administracyjno-prawnej takie miejsca powinny stanowić park kulturowy, a ich publiczna dostępność może się przyczynić do zwiększenia świadomości historycznej i kulturalnej społeczeństwa. „Uwidocznienie” dziedzictwa kulturowego i osadzenie go w nowych realiach społeczno-gospodarczych pozwoli zintegrować społeczność wielonarodowościową pod hasłem wspólnego dobra, tak jak to było w przeszłości.

Rozwój technologii komputerowej w dziedzinie grafiki 3D oferuje możliwości rekonstrukcji i archiwizacji zabytków w przestrzeni wirtualnej. Tworzenie wirtualnej rekonstrukcji pozwala bez szkody dla miejsca historycznego szybko i łatwo zrozumieć odtwarzane fazy przekształceń, jakim obiekt był poddawany. To metoda nieinwazyjna, która daje inne spojrzenie na proces analizy i dedukcji teoretycznej obiektu zabytkowego. Taki wirtualny obraz może stać się źródłem informacji dla budowania tożsamości historycznej przestrzeni. W dzisiejszych warunkach może przełożyć się, poprzez rozwój przemysłu turystycznego, na świadomość społeczną problematyki przemijania dzieł architektury. Gromadzenie informacji na temat nieistniejącego obiektu i przetwarzanie ich w symultanicznym obrazie 3D pozwoli „zbudować” obraz obiektu historycznego bez szkody dla przestrzeni zabytkowej i niebezpieczeństwa błędnego przekazu noszącego pozory autentyczności. Tymczasem poddając ochronie miejsca kulturowe, bronimy wartości historycznych, społecznych, ale też emocjonalnych. W przypadku niezachowania obiektu kategorie wartości estetycznych można poznawać w miejscu historycznym i na podstawie materiałów źródłowych przetworzonych w wirtualną rzeczywistość. W obu tych przypadkach wartości estetyczne rozgrywają się w sferze intelektualnej i emocjonalnej odbiorcy.

Historia zamku goniądzkiego

Położone na granicy dwóch państw Podlasie kilkakrotnie w XV wieku zmieniało swoją przynależność: raz należało do Wołynia, później Litwy czy księstwa mazowieckiego, by ostatecznie w roku 1569 znaleźć się w granicach Polski. W 1509 król Zygmunt I nadał dobra goniądzkie i rajgrodzkie Mikołajowi Radziwiłłowi, wojewodzie trockiemu. W tym czasie na Podlasiu istniało kilka państw lennych, a państwo goniądzko-rajgrodzkie Radziwiłłów rozwijało się prężnie, posiadając szeroką autonomię, niezależną od władz podlaskich. Rozrastały się małe miasteczka, takie jak: Waniewo, Goniądz, Rajgród czy Knyszyn, powstawały nowe osady⁸.

Wielki książę litewski Witold zbudował drewniany zamek obronny, który istniał już w roku 1421, o czym świadczy, opisana przez Jarosława Klozę i Józefa Maroszka, działalność handlowa na tych terenach w latach 1421–1434, wpływająca na rozwój „funkcji osadniczej

silent witness to history. Conserving and exposing historic sites, accounted for in local spatial development plans of a given municipality, should become a mission for local governments. In terms of administrative and legal protection, such places should constitute a cultural park and their public accessibility can contribute to raising society's historical and cultural awareness. Increasing the visibility of cultural heritage and framing it in new socio-economic realities can unite the international community to aim for the common good, as it was in the past.

The development of 3D graphical technology provides the possibility of reconstructing and archiving heritage sites in virtual space. Creating a virtual reconstruction also allows to quickly and easily understand the recreated transformation phases that the structure had been subjected to without damaging its actual site. It is a non-invasive method, which provides a different outlook on the process of a heritage site's analysis and theoretical deduction. Such a virtual image can become a source of information for building the identity of a historical space. Under contemporary conditions, it can carry over, through the development of tourism, to public awareness of the problem of the transience of works of architecture. Collecting information about a building that no longer exists and processing it in a real-time 3D image can „build” a historical structure's representation without damaging historical space and the danger of conveying a flawed message that has the appearance of being authentic. Meanwhile, by placing cultural sites under conservation, we defend historical, social and emotional values. In the case of a building that has ceased to exist, the categories of aesthetic values can be experienced at a historical site and on the basis of source materials converted into virtual reality. In both cases, aesthetic values play out intellectually and emotionally in the viewer's mind.

The history of Goniądz castle

Podlachia, located along the border between two states in the fifteenth century, changed hands several times, first belonging to Volhynia, then to Lithuania or the Principality of Masovia, only to ultimately become part of Poland in 1569. In 1509, king Sigismund I conferred the Goniądz and Rajgród lands to Mikołaj Radziwiłł, the voivod of Trakai. During this period, there were several vassal states in Podlachia, and the Goniądz and Rajgród state of the Radziwiłł family enjoyed dynamic development, possessing broad autonomy and independence from Podlachia's authorities. Small towns like Waniewo, Goniądz, Rajgród or Knyszyn developed, and new towns emerged.⁸

Vytautas, the Grand Prince of Lithuania, built a timber castle that existed already in 1421, which is attested by the commercial activity in the general area in the years 1421–1434, as discussed by Jarosław Kloza and Józef Maroszek. It affected the development of „the settlement function near Goniądz castle.”⁹ According

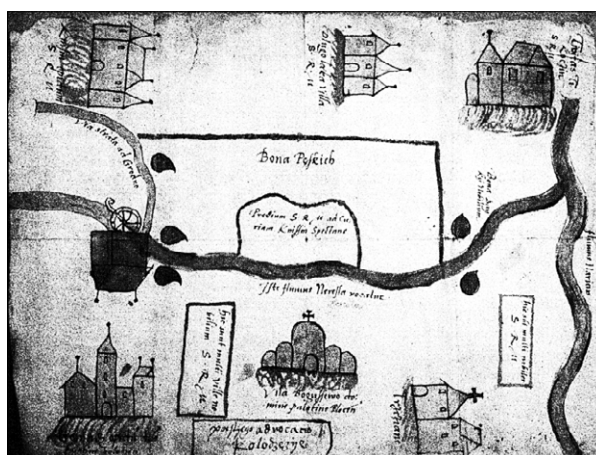

Ryc. 1. Dokument ufundowania przez Mikołaja Radziwiłła kaplicy Świętej Trójcy na zamku goniądzkim w 1511, kopia (oryginał w Archiwum Archidiecezji w Białymstoku); cyt. za: J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 90.

Fig. 1. Document signifying the foundation of the chapel of the Holy Trinity at Goniądz castle by Mikołaj Radziwiłł in 1511, copy (original stored at the Archives of the Archdiocese in Białystok); quoted by: J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, p. 90.

przy zamku goniądzkim⁹⁹. Według źródeł archiwalnych warunków na „Górze Glińskiego”, zabezpieczającą miasto od południa, przejął Michał Gliński, ponieważ do dzisiaj utrzymała się nazwa wzgórza. Natomiast drugi zamek radziwiłłowski powstał prawdopodobnie na początku XVI wieku. Zlokalizowany był niedaleko miasta na skarpie nad Biebrzą i zabezpieczał je od strony północnej. Opis zamku w Goniądzu znany jest z inwentarza z lat 1571 i 1574¹⁰ – już w tych opisach drewniana, czterowieżowa budowla określana była jako stara. Na zamek wchodziło się przez wieżę bramną, do której prowadził zwodzony most przerzucony nad fosą. Po lewej stronie wieży znajdował się parterowy dom, a dalej kolejny budynek drewniany z dwiema komnatami z murowanymi kominami oraz cztery inne pomieszczenia. Obok stał kolejny dom z dwiema izbami i jedną komnatą. W założeniu zamkowym były też: piekarnia, browar, mieszkania dla służby i stajnie. W wieży zamkowej, po prawej stronie od wejścia na dziedziniec mieściła się kaplica Świętej Trójcy, którą zbudował w roku 1511 Mikołaj Radziwiłł. Całość założenia była otoczona palisadą z gankami dla straży. W 1522 obiekt był własnością żony zmarłego Mikołaja, Elżbiety z Sakowiczów. W 1570 Anna Radziwiłłówna Kiszczyna, wojewodzina witebska, odstąpiła swoje prawa własności do „państwa” goniądzko-rajgrodzkiego królowi Zygmunutowi Augustowi – zamek w Goniądzu stał się własnością króla¹¹. W czasach wojen szwedzkich miasto i zamek zostały doszczętnie zniszczone i dziś nie ma śladu po dawnym założeniu.

Znaczna część gminy goniądzkiej leży na terenie Biebrzańskiego Parku Narodowego. Doceniając walory turystyczno-krajoznawcze tego miejsca, to właśnie zlokalizowane na wzniesieniu miasteczko Goniądz powin-

Ryc. 2. Mapa południowo-wschodnich dóbr goniądzkich 1545–1564, kopia, źródło: BU Wilno F. 23–131; cyt. za: J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., s. 20.

Fig. 2. Map of the south-eastern part of the Goniądz estate 1545–1564, copy, source: BU Wilno F. 23–131; quoted by: J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., p. 20.

Ryc. 3. Zamek goniądzki, fragment mapy dóbr goniądzkich, kopia; źródło: BU Wilno F. 23–131; cyt. za: J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., s. 24.

Fig. 3. Goniądz castle, fragment of the map of the Goniądz estate, copy; source: BU Wilno F. 23–131; quoted in: J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., p. 24.

to archival sources, the fortress at „Gliński’s Mount,” which defended the town from the south, was given to Michał Gliński, as the name of the hill has been retained to this day. Meanwhile, a second castle belonging to the Radziwiłł family was built probably at the start of the sixteenth century. The castle was sited near the town, on an escarpment overlooking the Biebrza River and secured the town from the north. A description of Goniądz castle was included in inventories from 1571 and 1574.¹⁰ The castle, reported to be made of timber

Ryc. 4. Goniądz, współczesna panorama miasteczka, rok 2013; fot. Fundacja Biebrzańska.
 Fig. 4. Goniądz, present-day panorama of the town, 2013; photo by Fundacja Biebrzańska.

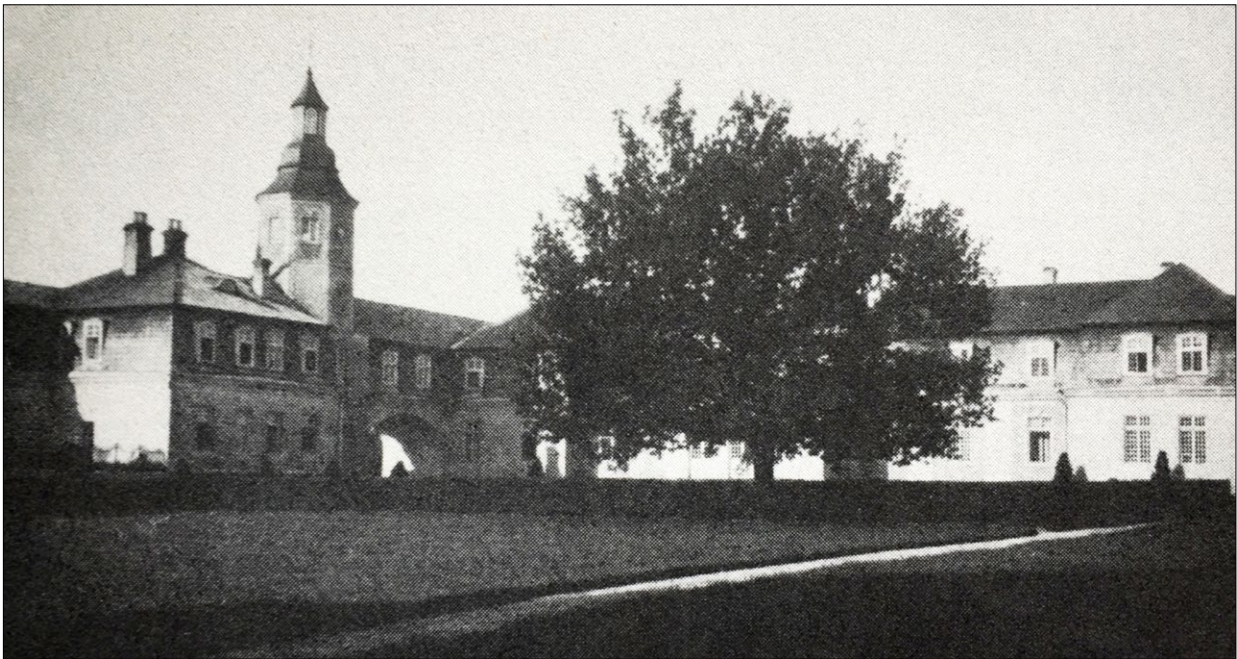
no stać się bazą turystyczną dla regionu. Do zadań samorządu gminnego należy określenie polityki przestrzennej w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, w których uwzględniane jest ochrona wartości kulturowych, jakimi w przypadku Goniądza są krajobraz kulturowy i historyczna panorama. Określenie zasobu krajobrazu kulturowego miasteczka, uwypuklenie związków z przyrodą oraz powiązań widokowych na rozległą panoramę rozlewisk Biebrzy to zadania priorytetowe dla ochrony dziedzictwa kulturowego. Z bogatą historią miejsca, uczytelnioną i wyeksponowaną dzięki miejscowym planom zagospodarowania przestrzennego, stałoby się przyczynkiem do rozwoju gospodarczego lokalnej społeczności.

Historia pałacu w Mańkiewiczach

Mańkiewicze (lub Mańkowicze), położone na lewym brzegu rzeki Horyń, niedaleko miasteczka Stolin na Białorusi, wchodziły w skład radziwiłłowskich dóbr dawidgródzkich. Król Zygmunt August darował te ziemie swojemu szwagrowi Mikołajowi Radziwiłłowi i od roku 1586, poprzez akt wydany przez Stefana Batorego, pozostawały w ordynacji Radziwiłłów do II wojny światowej¹². Brak „stolicy” ordynacji dawidgródzkiej przyczynił się w roku 1905 do powstania siedziby w Mańkiewiczach, zlokalizowanej na malowniczym wzniesieniu w zakolu rzeki Horyń. Pierwszym etapem realizacji zespołu pałacowo-parkowego było założenie w 1885 przez Marię Antoninę Radziwiłłową z domu Castellani parku krajobrazowego na powierzchni około 50 ha, z wykorzystaniem istniejącego lasu ze starodrzewem¹³. Obecnie park, pomniejszony o połowę pier-

and to possess four towers, was already described as old in these documents. The castle was entered through a tower with a gate, which could be accessed by a drawbridge spanning a moat. To the left of the tower was a single-story building and further, there stood another timber building with two chambers and masonry chimneys, as well as four other rooms. There was another house nearby, with two rooms and one chamber. The castle complex also included: a bakery, a brewery, servants' quarters and a stable. In the castle tower, to the right of the entrance to the courtyard, was the castle chapel dedicated to the Holy Trinity, which was built in 1511 by Mikołaj Radziwiłł. The entire castle layout was surrounded by a palisade with walkways for guards. In 1522, the castle was listed as the property of the widow of then-late Mikołaj, Elżbieta Radziwiłł nee Sakowicz. In 1570, Anna Radziwiłłówna Kiszczyna, the voivodina of Witebsk, transferred her ownership of the Goniądz–Rajgród „state” to king Sigismund August. Goniądz castle became the property of the king.¹¹ During the wars with Sweden, the town and castle were razed to the ground and today there is no trace left of the historical castle layout.

A considerable portion of the municipality of Goniądz is located within the territory of the Biebrza National Park. As an appreciation of the tourism value of this place, it is the town of Goniądz, which is located on a hill, that should become the tourist base for this region. The municipal government should define its spatial policy in the municipality's spatial development conditions and directions study, which are to include the protection of cultural values which, in the case of Goniądz, include the cultural landscape and a historical

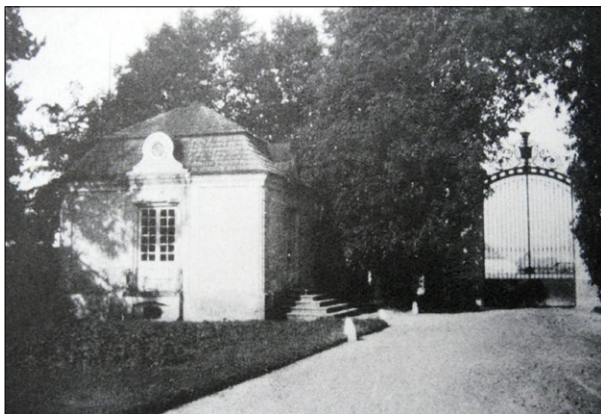
Ryc. 5. Mańkiewiczze, widok pałacu od strony podjazdu, rok 1938; zob. R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 2B, Warszawa 1986, s. 30.

Fig. 5. Mańkiewiczze, view of the palace from the approach, 1938; see: R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, vol. 2B, Warszawa 1986, p. 30.

Ryc. 6. Mańkiewiczze, widok pałacu od strony ogrodu, rok 1938; zob. R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 31.

Fig. 6. Mańkiewiczze, view of the palace from the garden, 1938; see: R. Aftanazy, *op. cit.*, p. 31.

Ryc. 7. Mańkiewiczze, widok pałacu od strony podjazdu, rok 1936; fot. H. Poddębski.

Fig. 7. Mańkiewiczze, view of the palace from the approach, 1936; photo by H. Poddębski.

wotnej powierzchni, jest jedynym ocalałym świadkiem dawnej rezydencji, bo pałac spłonął w roku 1943.

Wartości architektoniczne i artystyczne nieistniejącego pałacu można podziwiać dzięki opisowi budowli zawartej w *Materiałach do dziejów rezydencji* Romana Aftanazego. Wjazd na teren parkowo-pałacowy otwierała brama z kutego żelaza, za którą wiodła aleja kilometrowej długości, skomponowana ze starodrzewu i z egzotycznych gatunków drzew. Na obrzeżach założenia park miał nastrój romantyczno-krajobrazowy w stylu angielskim, który w najbliższym otoczeniu pałacu przybierał charakter ogrodów francuskich. Projekt neobarokowego obiektu wykonał berliński architekt Wenzel. Parterowy budynek, na rzucie prostokąta w korpusie głównym i zbliżonej do kwadratu oficynie bocznej, został nakryty dachem mansardowym, w którym mieściły się pokoje gościnne. Półkolista arkada, nad którą przechodziła kryta galeria, łączyła budynek główny z oficyną. Dwunastoosiowy obiekt główny posiadał niesymetrycznie skomponowany, trzyosiowy, wydatny ryzalit i dwuosiowe ryzality parterowe na zewnętrznych stronach elewacji. Obok półkolistej arkady wkomponowana została ośmioboczna wieża zegarowa, zwieńczona hełmem, stanowiąca dominantę budowli i nawiązująca wystrojem architektonicznym do wieży zamkowej w Nieświeżu. Elewacje pałacu, poza ryzalitem środkowym, posiadały boniowanie. Ryzalit środkowy, zwieńczony nad parterem obszernym balkonem, mieścił w sobie westybul/westybule i na poziomie pierwszego piętra zwieńczony był tympanonem z herbem radziwiłłowskim. Od strony ogrodu, w ryzalicie środkowym, był balkon wsparty na kroksztynach. Pomieszczenia parteru, o charakterze reprezentacyjnym i mieszkalnym, funkcjonowały w układzie dwutraktowym. W centralnej części pałacu znajdował się wysoki na dwie kondygnacje hol, po którego prawej stronie zlokalizowane były: biblioteka, pokój gościnny i kaplica, a po drugiej stronie: pokój jadalny, kredens i klatka schodowa prowadząca na galerię łączącą pałac z oficyną. Na osi holu od strony ogrodu znajdował się salon z dwoma mniejszymi salonikami oraz sypialnie

panorama. Determining the assets of the cultural landscape of the town and highlighting natural and visual linkages with the expansive panorama of the Biebrza's flood plain is a priority task for the protection of cultural heritage. Together with the rich history of the place, highlighted and exhibited using local spatial development plans, it could contribute to the economic development of the local community.

History of the palace in Mańkiewiczze

Mańkiewiczze (or Mańkovicze), located on the left bank of the Horyn River, near the town of Stolín, Belarus, were a part of the Radziwiłł family's Davyd-Haradok estates. King Sigismund August gifted these lands to his brother-in-law Mikołaj Radziwiłł and, since 1586, via an act issued by king Stephen Báthory, they remained a part of the Radziwiłł family fee tail up to the Second World War.¹² The fact that the Davyd-Haradok fee tail lacked a „capital” contributed to the construction of a seat for it in Mańkiewiczze in 1905. It was sited on a picturesque hill in a bend of the Horyn River. The first stage of the construction of the palace and park complex was the establishment of a landscape park on an area of around fifty hectares by Maria Antonina Radziwiłł nee Castellani. An existing forest with old trees was used to do so.¹³ At present, the park has been reduced to around half of its original size and is the only surviving witness of the former residence, as the palace burned down in 1943.

The architectural and artistic value of the palace can be experienced thanks to a description of the building featured in *Materiały do dziejów rezydencji* by Roman Aftanazy. One could enter the park and palace complex via a wrought-iron gate, behind which there was a kilometer-long alley, arranged using old trees and exotic tree species. On the edges of the layout, the park had a romantic and landscape atmosphere, in the English style, which took on the character of French gardens in the immediate vicinity of the palace. The design of the Baroque Revival palace was prepared by Wenzel, a Berlin-based architect. The single-story building, with a main body in the shape of a rectangle and an annex with a plan resembling a square. The palace had a mansard roof that housed guest rooms. A semi-circular arcade above which there was a covered gallery, connected the building with the side wing. The main building, which had twelve axes, had a pronounced, asymmetrically composed, tri-axial avant-corps and bi-axial single-story avant-corps on the outer sides of its facade. Apart from the semi-circular arcade, it featured an eight-sided clock tower, crowned with a dome, that formed the building's dominant element and referenced the castle tower in Nieśwież with its architectural décor. The facades of the palace, apart from the central avant-corps, had rustications. The central avant-corps, crowned with a spacious balcony above the ground floor, housed a vestibule. At the level of the first floor, the avant-corps was crowned with a tympanum with

Ryc. 8. Mańkiewicze, stary dąb w parku w pobliżu nieistniejącego pałacu, rok 2015; fot. A. Godunowa.

Fig. 8. Mańkiewicze, an old oak near the site where the palace once stood, 2015; photo by A. Godunowa.

właścicieli, a na mansardzie sypialnie i pokoje gościnne. W głębi parku lokalizowane były budynki administracyjne, nawiązujące do architektury szlacheckiego dworku. W czasie I wojny światowej wnętrza pałacu zostały zagrabione i ogołocone, ale już w roku 1922 książę Karol Radziwiłł przywrócił dawną świetność rezydencji pod nadzorem warszawskiego architekta Juliusza Nagórskiego. Wtedy też hol główny został wyposażony w marmurowy kominek i dębowe schody¹⁴.

Pałac spłonął w roku 1943, a pozostałości rozebrano i rozgrabiono – dziś nie ma po nim śladu, nie pozostały nawet fundamenty. Miejsce, w którym się znajdował, znaczy tylko stary dąb, stojący niegdyś blisko budynku. W parku leży też pamiątkowy kamień, umieszczony tam przez Stanisława Radziwiłła, upamiętniający jego matkę Antoninę Radziwiłłową, autorkę założenia parkowego. W dawnej zabudowie gospodarczej obecnie mieszczą się szkoła muzyczna i muzeum krajoznawcze. Wartości historyczne i architektoniczne pałacu znane są już tylko z dokumentacji opisowej i ikonograficznej. Nieocenionym źródłem wiedzy jest szczegółowy opis założenia parkowego sporządzony przez Romana Aftanazego. Historyczny park krajobrazowy wykorzystywał malownicze położenie terenu na wysokim brzegu zakola rzeki Horyń – i te wartości krajobrazowe są widoczne do dziś. Po wojnie Mańkiewicze, wraz z dawnym założeniem pałacowo-parkowym, zostały przyłączone administracyjnie do Stolina.

Ochrona administracyjno-prawna miejsca, w którym zachował się pomniejszony o połowę w stosunku do pierwotnego założenia dawny park krajobrazowy, zakłada możliwość ustanowienia parku kulturowego lub utworzenia strefy ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Ochrona krajobrazu kulturowego, jako przestrzeni historycznie ukształtowanej przez człowieka, służy bowiem utrzymaniu świadomości i kształtowaniu tożsamości lokalnej społeczności.

Konkluzja

Ochrona dziedzictwa kulturowego w każdym przypadku wymaga indywidualnego podejścia do problemu, uwzględniającego specyfikę wartości tego

the Radziwiłł family coat of arms. From the side of the garden, the central avant-corps featured a balcony supported by corbels. The spaces of the ground floor, both formal and residential, had a double-bay layout. The central section of the palace featured a hall that was two stories high, to the right of which there were: a library, a guest house and a chapel, while to the left: a dining room, a cupboard and stairwell leading to the gallery that connected the palace and the annex. Along the axis of the hall, from the side of the garden, there was a salon with two smaller salons, as well as the bedrooms of the palace's owners. The mansard roofs housed guest spaces and bedrooms. Further into the park there was a complex of administrative buildings that referenced the architecture of noble manors. During the First World War, the interiors of the palace were looted, but prince Karol Radziwiłł restored the residence to its former glory already in 1922, under the supervision of Juliusz Nagórski, a Warsaw-based architect. It was then that the main hall was fitted with a marble fireplace and oak staircases.¹⁴

The palace burned down in 1943, while its remains were dismantled and the resulting material stolen and today no trace of the building remains. The site where it once stood is marked only by an old oak tree that used to stand close to the building. In the park there is a memorial stone placed there by Stanisław Radziwiłł so as to commemorate his mother, Antonina Radziwiłłowa, the author of the park layout. The historical outbuildings now house a music school and a regional museum. The historical layout of the landscape park used the picturesque location of the site on a tall part of the shore the Horyn River's bend. These landscape values can be seen even today. A detailed description of the park layout, written by Roman Aftanazy, is an invaluable source of knowledge on this subject. The palace's historical and architectural values can currently be learned solely from the descriptive and iconographic documentation of the residence. Not even the palace's foundations have survived. After the war, Mańkiewicze were administratively incorporated into Stolin, along with the picturesque grounds of the former palace and park complex.

The administrative and legal protection of the site of the surviving landscape park, of which only a half has survived, assumes the possibility of establishing a cultural park or a conservation zone in a local spatial development plan. The protection of the cultural landscape as a space shaped by humans throughout history, serves to maintain awareness and shape the identity of the local community.

Conclusions

The protection of cultural heritage requires an individual approach to the problem in every case, accounting for the specificity of the value of its heritage. Proposals of protecting sites where works of architecture once stood and that commemorate them, stipulated in local spatial development plans or prepared in the form

dziedzictwa. Propozycje ochrony miejsc pamięci po niezachowanych obiektach architektonicznych, zapisane w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, opracowane w formie rekonstrukcji wirtualnej, którą można zobaczyć na mobilnym urządzeniu, dają różnorodność obcowania z historią. Nie oznacza to, że wybór jednej z metod pozwoli na przetrwanie pamięci. Szerokie spectrum działań podjętych w sferze wirtualnej powinno być poparte działaniami także w ochronie *in situ*. W sytuacji gdy zachowane wartości krajobrazowe historycznego miejsca grają nadrzędną rolę, dopełnieniem wiedzy i pamięci powinna być wirtualna rzeczywistość. Rozumiejąc miejsce kulturowe jako element tradycji, czyli zjawiska przekazywania dziedzictwa kulturowego z pokolenia na pokolenie, ochrona miejsc dokumentujących wysiłek twórczy kilkudziesięciu pokoleń jednej rodziny jest zadaniem współczesnego społeczeństwa. Uznanie i akceptowanie wartości historycznych i artystycznych tych miejsc pozwoli utrzymać ciągłość rozwoju społecznego i kulturalnego, a także wzmocni poczucie pamięci i wspólnoty cywilizacyjnej.

of virtual reconstructions that can be viewed using a mobile device, provide us with a diversity of ways in which we can come into contact with history. This does not mean that selecting one method will allow memory of it to live on. A broad spectrum of action taken in the virtual sphere should be supported by *in situ* conservation. In a situation where the preserved landscape values of a historical site play the dominant role, this knowledge and memory should be supplemented by virtual reality. Understanding cultural sites as elements of tradition, i.e. the phenomenon of the transfer of cultural heritage from generation to generation, it is the protection of sites that document the creative efforts of several dozen generations of a single family, and is the task of contemporary society. Acknowledging and accepting the historical and artistic values of these places will allow us to maintain a continuity of social and cultural development, as well as reinforce our feeling of memory and civilisational community. The Latin word *colere*—culture, means: to cultivate, to shape, to attend to. This motto clearly gives contemporary people the tools to act with the aim of preserving cultural sites.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Aftanazy Roman, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 2A, 2B: *Dawne woj.: brzesko-litewskie, nowogrodzkie*, red. A.J. Baranowski, Warszawa 1986.
- Baranowski Ignacy, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w I połowie XVI w.*, „Przegląd Historyczny” 1907, t. 4, z. 1, 2.
- Jabłonowski Aleksander, *Inwentarz zamku goniądzkiego z 1571 r. i 1574 r.*, [w:] *Podlasie. Źródła dziejowe*, t. 17, cz. 3, Warszawa 1910.
- Kłoz Jarosław, Maroszek Józef, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997.
- Kobyliński Zbigniew, *Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe?*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 7, s. 21–47.
- Orda Napoleon, *Album widoków historycznych Polski*, Warszawa 1883.
- Zin Barbara, *European cultural route of residences of the Ra-*

dziwiłł family – heritage protection and preservation, 5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2018, vol. 5, Sofia 2018.

Zin Barbara, *On the european cultural heritage route of residence of the Radziwiłłs – castle in Obyka, Vólhynia*, „Technical Transactions” 2019, vol. 116.

Zin Barbara, *Renaissance residences of the Radziwiłł family in the territories of the former Polish commonwealth*, 5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts, SGEM 2018, vol. 5, Florence 2018.

Akty prawne / Legal acts

Międzynarodowe Akty Prawne, Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, Paryż 1972, Dz.U. 1976, nr 32, poz. 190. https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Prawo/Międzynarodowe_akty_prawne/.

- ¹ Z. Kobyliński, *Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe?*, „Mazowsze. Studia Regionalne” 2011, nr 7, s. 23.
- ² B. Zin, *On the european cultural heritage route of residence of the Radziwiłłs – castle in Olyka, Vólhynia*, „Technical Transactions” 2019, vol. 116, s. 107–118.
- ³ Eadem, *Renaissance residences of the Radziwiłł family in the territories of the former Polish commonwealth*, 5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts, SGEM 2018, vol. 5, Florence, s. 317–324.
- ⁴ Eadem, *European cultural route of residences of the Radziwiłł family – heritage protection and preservation*, 5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2018, vol. 5, Sofia 2018, s. 383–390.
- ⁵ N. Orda, *Album widoków historycznych Polski*, Warszawa 1883, seria II (ryc. 77), III (ryc. 82).
- ⁶ B. Zin, *European cultural*, s. 388.
- ⁷ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego przyjęta w Paryżu 16 listopada 1972 została ratyfikowana przez Polskę w 1976; Dz.U. 1976, nr 32, poz. 190, art. 1, s. 2, art. 5, s. 3–4.
- ⁸ I. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w I połowie XVI w.*, „Przeгляд Historyczny” 1907, t. 4, z. 1, 2, s. 1–17.
- ⁹ J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza w 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok–Goniądz 1997, s. 11–13.
- ¹⁰ Inwentarz z 1574 nie zachował się – spłonął podczas pożaru Biblioteki Narodowej w 1944. Dokument został spisany przez A. Jabłonowskiego [w:] *Podlasie. Źródła dziejowe*, t. 17, cz. 3, Warszawa 1910, s. 209–210.
- ¹¹ J. Kloza, J. Maroszek, op. cit., s. 13–14.
- ¹² R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, t. 2A: *Dawne woj.: brzesko-litewskie, nowogrodzkie*, red. A.J. Baranowski, Warszawa 1986, s. 76.
- ¹³ Ibidem, s. 77.
- ¹⁴ Ibidem, s. 77–81.

Streszczenie

Prowadzone badania mają przyczynić się do upowszechnienia wiedzy i pobudzenia świadomości społecznej związanej z szeroko pojętą ochroną dziedzictwa kulturowego. Analiza stanu zachowania miejsc kulturowych, w których w przeszłości istniały obiekty rezydencjonalne świadczące o wysokich wartościach historycznych i architektonicznych, ma doprowadzić do wypracowania wspólnego rozumienia i interpretacji ochrony tych miejsc. Próba wytyczenia przez autorkę europejskiego szlaku siedzib radziwiłłowskich przyczyniła się do wyodrębnienia pięciu kategorii pod względem zachowania obiektów. Kategoria obiektów niezachowanych to największy zasób nieistniejących już siedzib rodowych Radziwiłłów. Znalazły się w niej znakomite dzieła architektury rezydencjonalnej, których relikty lub już tylko miejsca historyczne można ocalić od zapomnienia poprzez zbudowanie zbiorowej pamięci. Badania w artykule zostały przedstawione na przykładzie zamku w Goniądzu w Polsce i pałacu w Mańkiewiczach na Białorusi.

Abstract

This study can contribute to the popularization of knowledge and stimulate public awareness associated with broadly understood protection of cultural heritage. The analysis of the state of preservation of cultural sites where residential buildings signified high historical and architectural value existed in the past is intended to facilitate a common understanding and interpretation of the conservation of these sites. The author made an attempt to delineate a European trail of Radziwiłł family residences led to distinguishing five categories of the preservation of these sites. The category of sites where the residences have not survived is the largest. This category includes outstanding works of residential architecture, whose remains or only their sites can be saved from being forgotten by building collective memory. The research was presented in this paper on the example of Goniądz castle in Poland and a palace that was located in Mańkiewiczze, Belarus.

Ziad M.M. Shehada*

orcid.org/0000-0003-4355-0486

Evolution of Pro-cultural Conservation Legislation in the U.S., France and Egypt (Comparative Study)

Ewolucja prokulturowego prawodawstwa konserwatorskiego w USA, we Francji i w Egipcie (badanie porównawcze)

Keywords: Conservation, Cultural Heritage, Legislation, USA, France, Egypt

Słowa kluczowe: konserwacja, dziedzictwo kulturowe, prawodawstwo, USA, Francja, Egipt

Conservation legislation in the United States of America

A quick review of the evolution of pro-preservation law in the U.S. showed its progression from supporting the conservation of national, singular monuments to supporting the conservation of ordinary historic monuments, whole settings and neighborhoods. The Antiquities Act of 1906 was the first legislation to tackle the historical resources of the country. It emphasized the preservation of American antiquities and declared national monuments.¹ The National Park System Organic Act of 1916 was the driving force behind the foundation of the National Park Service in the Department of the Interior. The government was involved at that time in nature conservation (scenery, natural resources, wildlife), and recreation was advocated as a counterbalance to the pace of modern urban life.² The emergence of outdoor museums (such as Colonial Williamsburg in Virginia and Greenfield Village at Dearborn, Michigan) in the 1920s and the designation of the first old historic district in downtown Charleston, South Carolina, in 1931 paved the way for the Historic Sites and Building Act of 1935. This act provided for the conservation of traditional American objects, buildings, sites and antiquities of national importance.³ What was significant

about this stage of preservation legislation in the U.S. was the fact that protection and preservation were not limited to antiquities; the act also affected sites and buildings on private properties. The 1935 act created a National Register of historic sites, which was expanded in the 1960s.⁴ In addition, with the designation of the first historic district in Charleston, preservation became a factor in planning activities that promoted the idea of preserving entire sites rather than singular monuments and that involved local citizens as well as governments.⁵

The national trust for historic preservation, founded in 1949, was a private organization with federal support that facilitated public participation in the preservation movement. The trust was patterned on the British National Trust and the San Antonio conservation society in Texas. The trust administered many educational preservation programs in addition to owning and running many historic properties in the country.⁶ The passing of the national historic preservation act on October 15, 1966 was a landmark for the preservation movement in the U.S. The act expanded the National Register to include districts in its listings of historic places. It also established the advisory council on historic preservation and created the position of a state-level appointee, the state historic preservation officer (SHPO). In 1969, the national environmental policy act was passed. The

* Ph.D., University of Malaya, Malaysia

* dr, Uniwersytet Malaya, Malezja

Cytowanie / Citation: Shehada Z.M.M. Evolution of Pro-cultural Conservation Legislation in the U.S., France and Egypt (Comparative Study). *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:115–121

Otrzymano / Received: 2.11.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.07.2020

doi: 10.48234/WK62EGYPT

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

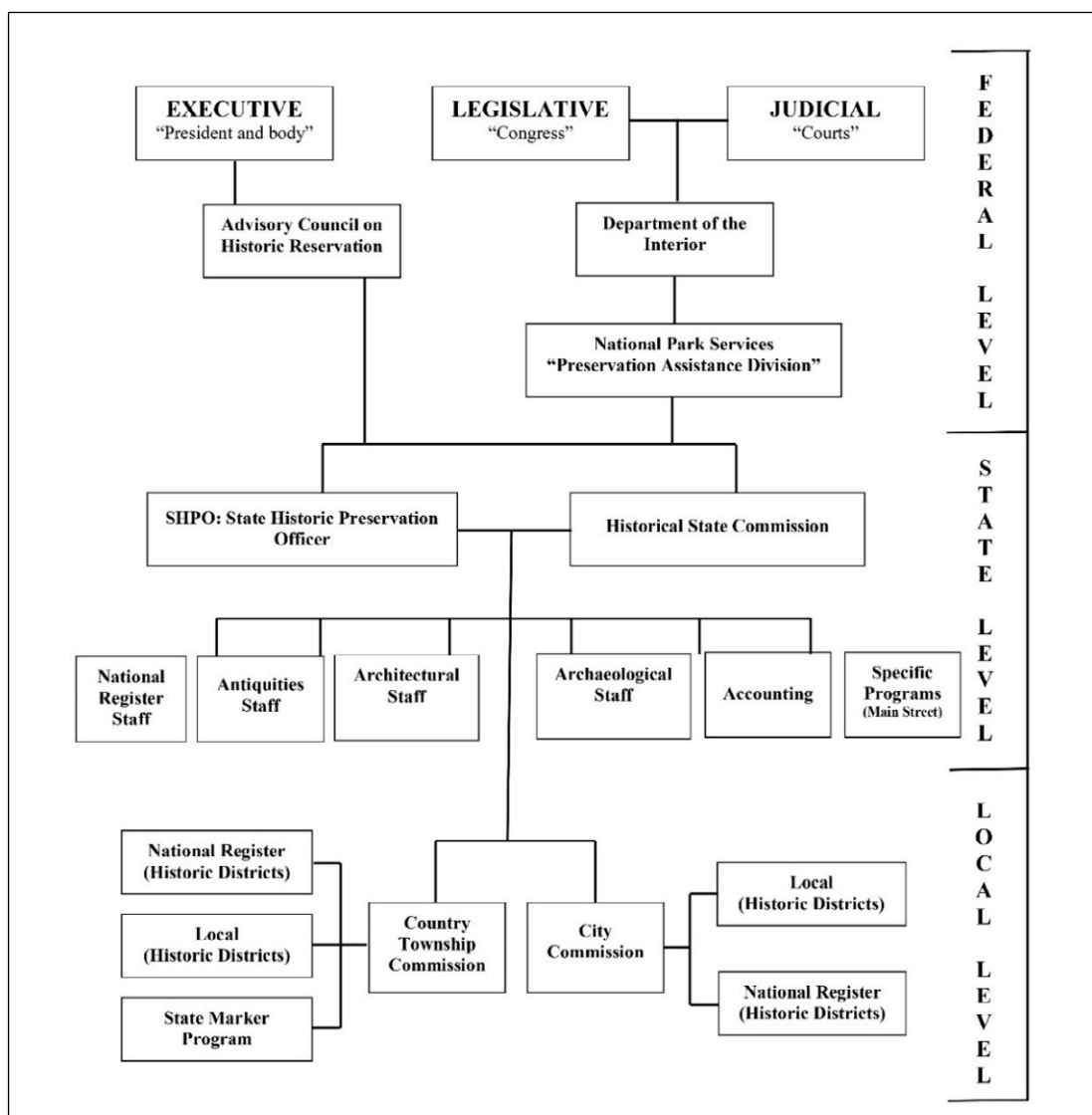

Fig. 1. Structure of governmental preservation agencies in the U.S.A.

Act triggered studies on environmental impact regarding the effect of federal projects on natural resources, wildlife and historical surroundings.⁷ In 1976, the tax reform act was passed; written specially for buildings and provided more incentives for certified preservation projects in the form of tax cuts. This act was followed by the 1981 Economic Recovery Tax Act, which provided a 25% tax cut on certified preservation projects. However, the 1986 Act of Tax Reform unfortunately, minimized the incentives to 20%.⁸

It is important to notice the trickle-down effect of legislation in the U.S., what the legislation signifies and the effects on the architectural heritage. The 1966 act had a tremendous positive effect on the preservation movement in the U.S. The decade which followed, witnessed many pro-preservation activities by both the government and the private sector. In the decade between 1966 and 1976, labeled the „Bicentennial Era,“ many preservation organizations were founded, such as the Victorian Society in America, Friends of Cast Iron Architecture, The Association of Preservation

Technology (APT) and the Society for Commercial Archaeology.⁹ Besides architects and historians, other groups became interested in preservation, such as folklorists, cultural and urban geographers, planners and cultural anthropologists. In the U.S., preservation has apparently been established as a culture. In 2016, the united states of America enacted a new law „An Act to protect and preserve international cultural property at risk due to political instability, armed conflict, or natural or other disasters, and for other purposes.“¹⁰

Heritage laws and regulations in France

In France as well as in the U.S., pro-conservation legislation evolved from laws that supported the conservation of national-singular monuments to those that supported the conservation of ordinary monuments, whole settings and neighborhoods. The first public effort to conserve historic monuments was the 1792 creation of the National Education Committee for the preservation of national monuments.¹¹ This committee

was created as a reaction to the massive destruction to historic monuments during and after the French Revolution of 1789. This committee was not effective in protecting historic monuments because, during a period of only 10 years (1789–1799), more buildings were destroyed than had been in centuries.¹² One of the positive effects of the Revolution, though, was the evoking of national pride in national historic monuments of the country. The Commission of Historic Monuments (Commission des Monuments Historiques) was established in 1837. Considered the first national organization for conservation in France, the Commission administered, educated and trained architects, artists including historians for conservation.¹³ The first conservation law, passed in 1887, was empowered by the Minister of Public Instructions and Fine Arts (Ministre de l'Instruction Publique et des Beaux Arts) to list whole or parts of buildings that were of national benefit from the viewpoint of art or history.¹⁴ With this law, the Commission of Historic Monuments acquired the power to supervise work on historic buildings. The law also restricted private ownership in the name of public interest. At this stage in the evolution of the conservation movement in France, the selection criteria were based on art, architecture and history with the concern still for individual monuments. As far as significance was concerned, much emphasis was given to architectural and artistic merits when selecting historic monuments in France.¹⁵ The reason might be attributed to the fact that government employed architects and artists with a major influence on the conservation movement in France, embodied in art and architecture rather than history and genealogy.

In 1913, a law for protecting and conserving of historic monuments was ratified. This law only addressed individual buildings and introduced a classification system of monuments, dividing them into two categories, Classified monuments (monuments classé) which represented the best of French architecture and registered monuments (monuments inscrits) which were of a lesser grade.¹⁶ The 1913 law was considered the basis of all French legislation affecting the conservation of architectural heritage in the country. A bill was passed in 1914 to create a National Treasury of Historic Monuments (Caisse Nationale des Monuments Historiques). Its job was to supervise the budget allocated to the Ministry of Fine Arts and to facilitate financial aid for protection and conservation of the cultural heritage.¹⁷ Protection of the natural monuments and sites occurred late in the 20th century. In 1930, the Natural Monuments and Sites Law was passed, considered as the first law to address natural sites (compared to the U.S., conservation of nature was a latecomer in France). This law signaled the beginning of integrated conservation, but urban settings were still not incorporated.¹⁸ A buffer zone (zone de protection) was devised to protect settlements of historical, artistic, scenic or scientific interest. The Law of 1943 addressed the protection of immediate surroundings of protected

monuments. The law called for the protection of the built and rural areas within a 50-meter radius of architectural heritage.¹⁹

The 1940s and 1950s was a period of destruction to the historic urban environment due to large scale planning projects and slum clearance. Destruction in the name of planning was a common reality in French history. During the urban renewal period of the 1950s and 1960s, many of France's historic monuments were demolished and bulldozed.²⁰ This evoked public concern for the physical and visual aspects of urban as well as rural life in most French cities, especially Paris. Such concerns were culminated with the passing of the 1962 Malraux Law.²¹ Andrée Malraux, Minister of Cultural Affairs under De Gaulle during the 1960s, lobbied for this law. The law addressed the protection and conservation of historic quarters, neighborhoods and expanded the concept of protected sectors (secteurs sauvegardés) to urban housing and quarters possessing architectural value.²² This law contributed to the maturation of the concept of integrated conservation rather than the protection of singular monuments.²³ Urban renewal before 1962 tended to destroy those areas considered unhealthy, building in their place modern living quarters. After the 1962 law, the funds allocated to urban renewal for those areas were applied instead to restoration, rehabilitation and adaptive use of existing historic monuments and settings.²⁴ One of the first protected sectors (secteurs sauvegardés) was the Marais historic area in Paris, selected as a result of a national survey. The district of Marais hosts 176 classified monuments and 526 registered monuments. The most significant of all historic resources in the Marais area is the Place des Vogues plaza completed under Henri XIV in 1605.²⁵

Participation by the Parisians in particular and the French in general in choosing the historic districts demonstrated the importance of local participation in the overall process of conserving the cultural heritage. What began as the Commission of Historic Monuments (Commission des Monuments Historiques) in the 1830s is now called the National Organization for Historic Monuments and Sites (Caisse Nationale des Monuments Historiques et des Sites). It represents the perfect example of a national organization protecting historic monuments, promoting adaptive use and rehabilitation of the cultural heritage. Emergency interventions owing to the destruction of potential sites were still not expedited, and such measures only emerged thanks to pressure on 17 January 2001 from Association for National Archaeological Excavations (Association pour les Fouilles Archéologiques Nationales, AFAN).²⁶ This law has European legal basis in the Malta Convention signed on early 1992. In France, the convention's outcome was the setting up of a charge to finance evaluation and rescue excavations. In 2002, National Institute for Preventive Archaeological Research (Institut National de Recherches Archéologiques Préventives) was born to administrate research and take over the AFAN's obligations and rights.²⁷ In 1980s, archaeology

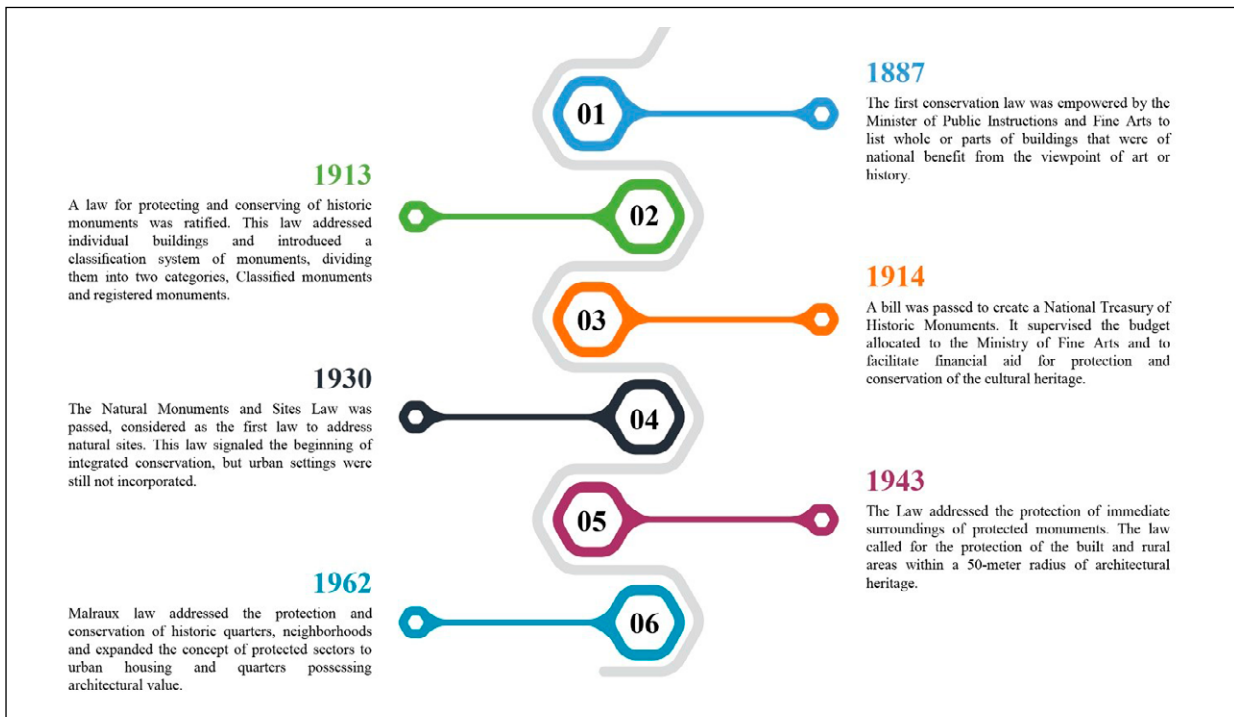

Fig. 2. Timeline infographic of the heritage laws in France.

dealt with invisible remains just as much as visible ones until 2004 when this article was revised. The Heritage Code (Code du Patrimoine) that takes into consideration the underwater remains were established too, keeping these distinctions contributes to maintaining confusion both within the scientific community and also for students and public.²⁸

Antiquities laws in Egypt

During the reign of Muhammad Ali (1805-1848), antiquities protection was extremely modest and inefficient. Egyptian antiquities were plundered by foreigners, treasures and monuments were smuggled abroad.²⁹ In addition, the decline in the popularity of the medieval Islamic architecture led to a break in its evolution. Due to political reasons, European styles (mainly Renaissance and Neo-Classical) became very popular and widely used. Mohammad Ali chose European architects for his new building program (palaces, apartments and public buildings). The protection of Pharaonic antiquities' was started by foreign (mainly European) archaeologists and orientalists who came to Egypt with several expeditions.³⁰ The nineteenth century brought the intellectual tradition of the European method of documentation and analysis to Egypt through the work done on its ancient monuments, arts, traditional life and Islamic architecture. The work of the Orientalists is very valuable to future research and deserves high recognition. They were mainly concerned with documenting traditional and social life but also documented ancient and historic monuments.

The year 1912 saw the passing of the first antiquities law (Law # 4: Defining Ancient Monuments). This

law defined monuments as „...all that was revealed and created by the arts, sciences (...) manufactured in Egypt since the days of the pharaohs, the kings of Greece, the Romans in the occidental, oriental states including Coptic monuments, including deserted churches, monasteries, fortresses, walls, towns, houses, baths etc.”³¹ This law carried a clear alignment for the benefit of historical Egyptian antiquities, not Islamic or other antiquities dating to later periods of Egypt history. The law addressed singular monuments rather than integrated areas. Other laws that followed, such as the 1918 law (Law # 8: Protecting Monuments of the Arab Era) called for the protection of everything fixed or movable of artistic or historical value dating back to the period between the conquest of Egypt by the Arabs and the death of M. Ali in 1848.³² Unfortunately, this law was not properly implemented by the Egyptian authorities due to the nature of the Department of Antiquities.

The year 1951 was the year when the first general legislation was passed in Egypt regulating various kinds of antiquities as well as protecting the ancient Egyptian, Coptic and Arabic monuments till the end of the Khedive Ismail era in the 1880s.³³ The law in 1951 was enacted to fix the dilemma of smuggling antiquities. Implementation of the law was restricted to ensure that ancient monuments and treasures stayed in Egypt, conserved in respect of global tourism. The complexity of that mission did not allow the Department of Antiquities to properly deal with the conservation of cultural heritage in the later periods. The main bias in the law, in addition to its static turning point (1880), was that it did not address the maintenance issue of a cultural environment and integrated historic; but it addressed historic monuments as separate isolated entities, un-

Fig. 3. Aqmar Mosque is one of the Islamic architectural heritage in Egypt built in 1125.

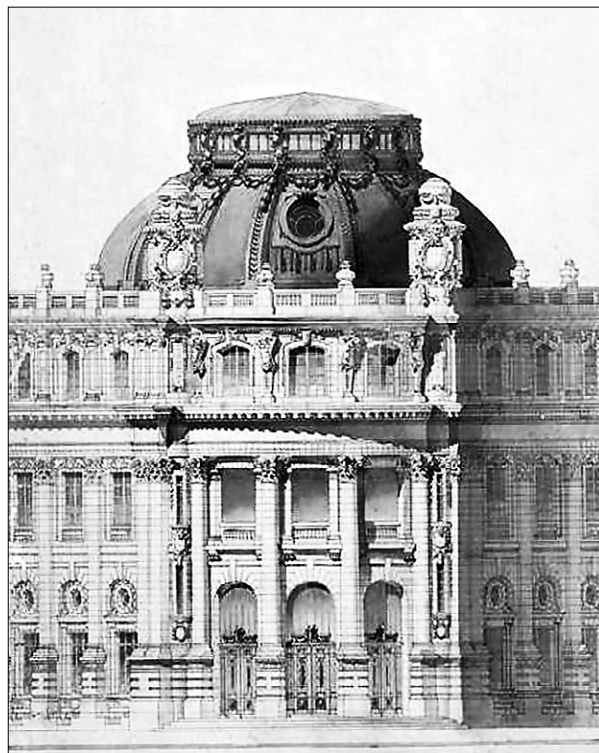

Fig. 4. Egypt's Belle Époque architecture, The Khedivial Bourse of Egypt in 1850.

derscoring those of great artistic value and ignoring the rest.³⁴ The law did not lay down controls and principles governing the size, form and height of modern buildings erected near historic monuments.

In 1983, The government ratified a law for protection the monuments (No. 117). Regulations were issued and the law was updated in 2010. It was enforced heritage conservation law until 2006. This law re-defined the artifacts to be „Artifacts produced by different cultures or caused by arts, sciences, literature or religion of the pre historic era and during consecutive historic periods till a hundred years ago when it held value or had archaeological or historic importance is considered one of the manifestation of different cultures.”³⁵ A new Law to conserve the architectural heritage (No.144) was enacted in 2006. The law focused on protecting the buildings of high heritage and distinctive value. The law mentioned to „Buildings and structures of distinctive architectural order or related to national history or a historic personality or those representing a historic era or considered a touristic destination; those are protected against demolition or modification.”³⁶ The latest law in Egypt was the Urban Harmony Law (No. 119) which was ratified in 2008. The law, in addition to the regulations, was responsible of the conservation of the areas that possess an urban character and distinctive architectural value besides buildings and natural components. The law includes „The areas characterized by richness of contents of heritage, architectural, physical symbolic, aesthetic or natural value; and need to be dealt with as an integrated unit for conservation.”³⁷ This law differs from the other laws; the 2008 law is interested in the monu-

ment context and urban area rather than the monument structure itself. The law describes the monument's buffer zone, boundaries, and frontiers. Thus, it works like complementary law to conserve the full context in a comprehensive process.

Conclusion

The article focused on three countries in various cultural and geographic contexts. The evolutionary study of these countries was incorporated in the research to help the researcher to deeply understand the Evolution of Pro-Cultural Conservation Legislation in those countries. The evolutionary study of these countries provides a broader and deeper understanding of the conservation mechanism which will reflect appropriately on the development of the cultural heritage in the other countries. The research found that the Evolution of Pro-Cultural Conservation Legislation in U.S. and France progressed from those that support the conservation of national, singular monuments to those that support the conservation of ordinary historic monuments, whole settings and neighborhoods. The 1960s could be considered the time for the development of „integrated conservation” in both France and the U.S.A. in addition, the maturation of the concept of conserving whole sites rather than singular monuments. In Egypt, the provisions for the effects of registration and intervention in historic settings are ambiguous. In addition, the Egyptian antiquities law carries an archaeological bias in their definition of „antiquity.”

References / Bibliografia

Source texts / Teksty źródłowe

- Anfinson Scott, *Practical Heritage Management: Preserving a Tangible Past*, Rowman & Littlefield Publishers 2018.
- Bennett James, *The Archaeology of Egypt in the Third Intermediate Period*, Cambridge University Press 2019.
- Bressani Martin, *Architecture and the Historical Imagination: Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, 1814–1879*, Taylor & Francis 2016.
- Center of Preservation, *Historic Preservation Incentives in California*, State of California, Department of Parks and Recreation, Office of Historic Preservation 2001.
- Cleere Henry et al., *Approaches to the Archaeological Heritage*. Cambridge University Press, 1984.
- Colla Elliott, *Conflicted Antiquities: Egyptology, Egyptomania, Egyptian Modernity*, Duke University Press 2008.
- Demesticha Stella et al., *Capacity Building in Maritime Archaeology: The Case of the Eastern Mediterranean (Cyprus, Lebanon and Egypt)*, „Journal of Maritime Archaeology” 2019, vol. 14, No. 3, p. 369–389.
- Dilsaver Lary, Jarvis Jonathan, *America’s National Park System: The Critical Documents*, Rowman & Littlefield Publishers 2016.
- Elsorady Dalia, *Heritage conservation in Alexandria, Egypt: Managing tensions between ownership and legislation*, „International Journal of Heritage Studies” 2011, vol. 17, No. 1, p. 497–513.
- Falser Michael, Juneja Monica, *Archaeologizing Heritage? Transcultural Entanglements between Local Social Practices and Global Virtual Realities*, Berlin–Heidelberg 2013.
- Fisher Lewis, *Saving San Antonio: The Preservation of a Heritage*, Trinity University Press 2016.
- Glendinning Miles, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*, Taylor & Francis 2013.
- Greenspan Anders, *Creating Colonial Williamsburg: The Restoration of Virginia’s Eighteenth-Century Capital*, University of North Carolina Press, 2015.
- Harmon David, *The Antiquities Act: A Century of American Archaeology, Historic Preservation, and Nature Conservation*, University of Arizona Press 2006.
- Hazen Helen, *Valuing natural heritage: Park visitors’ values related to World Heritage sites in the USA*, „Current Issues in Tourism” 2009, vol. 12, No. 2, p. 165–181.
- Holzer Harold, *Monument Man: The Life and Art of Daniel Chester French*, Princeton Architectural Press 2019.
- Howard Peter & Ashworth Gregory, *European Heritage, Planning and Management*, Intellect Books 1999.
- Jameson John & Musteață Sergiu, *Transforming Heritage Practice in the 21st Century: Contributions from Community Archaeology*, Springer 2019.
- Jones Colin, *Paris: The Biography of a City*. Penguin Publishing Group 2006.
- Korka Eghafona, *The Protection of Archaeological Heritage in Times of Economic Crisis*, Cambridge Scholars Publisher 2015.
- Makas Emily & Stubbs John, *Architectural Conservation in Europe and the Americas*, Wiley 2011.
- Muskett Georgina, *Archaeology Hotspot France: Unearthing the Past for Armchair Archaeologists*, Rowman & Littlefield Publishers 2018.
- Palmer Robert, *The World of the French Revolution*, Taylor & Francis 2016.
- Schildgen Brenda, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, Palgrave Macmillan US 2016.
- Sprinkle John, *Crafting Preservation Criteria: The National Register of Historic Places and American Historic Preservation*, Taylor & Francis 2014.
- Stevenson Alice, *Scattered Finds: Archaeology, Egyptology and Museums*, UCL Press 2019.
- Stipe Robert & Lee Antoinette, *The American Mosaic: Preserving a Nation’s Heritage*, U.S. Committee, International Council on Monuments and Sites 1997.
- Swenson Astrid, *The Rise of Heritage: Preserving the Past in France, Germany and England, 1789–1914*, Cambridge University Press 2013.

¹ D. Harmon, *The Antiquities Act: A Century of American Archaeology, Historic Preservation, and Nature Conservation*, University of Arizona Press 2006, p. 155.

² L. Dilsaver, J. Jarvis, *America’s National Park System: The Critical Documents*, Rowman & Littlefield Publishers 2016, p. 88–90.

³ A. Greenspan, *Creating Colonial Williamsburg: The Restoration of Virginia’s Eighteenth-Century Capital*, University of North Carolina Press 2015, p. 111; John., S. Musteață, *Transforming Heritage Practice in the 21st Century: Contributions from Community Archaeology*, Springer 2019, p. 67–68.

⁴ H. Hazen, *Valuing natural heritage: Park visitors’ values related to World Heritage sites in the USA*, „Current Issues in Tourism”, 2009, vol. 12, No. 2, p. 165–181.

⁵ J. Sprinkle, *Crafting Preservation Criteria: The National Register of Historic Places and American Historic Preservation*, Taylor & Francis 2014, p. 139.

⁶ L. Fisher, *Saving San Antonio: The Preservation of a Heritage*, Trinity University Press, 2016, p. 101–103.

⁷ S. Anfinson, *Practical Heritage Management: Preserving a Tangible Past*, Rowman & Littlefield Publishers, 2018, p. 76.

⁸ Center of Preservation, *Historic Preservation Incentives in California*, State of California, Department of Parks and Recreation, Office of Historic Preservation 2001, p. 151–154.

⁹ R. Stipe, A. Lee, *The American Mosaic: Preserving a Nation’s Heritage*, U.S. Committee, International Council on Monuments and Sites, 1997, p. 211.

¹⁰ J. Anderson, H. Geismar, *The Routledge Companion to Cultural Property*, Taylor & Francis 2017, p. 99–100.

- ¹¹ A. Swenson, *The Rise of Heritage: Preserving the Past in France, Germany and England, 1789–1914*, Cambridge University Press 2013, p. 44.
- ¹² R. Palmer, *The World of the French Revolution*, Taylor & Francis 2016, p. 67–68.
- ¹³ M. Bressani, *Architecture and the Historical Imagination: Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, 1814–1879*, Taylor & Francis 2016, p. 199.
- ¹⁴ B. Schildgen, *Heritage or Heresy: Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*, Palgrave Macmillan US 2016, p. 65–67.
- ¹⁵ M. Glendinning, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*, Taylor & Francis 2013, p. 91.
- ¹⁶ E. Makas, J. Stubbs, *Architectural Conservation in Europe and the Americas*, Wiley 2011, p. 142–144.
- ¹⁷ P. Howard, G. Ashworth, *European Heritage, Planning and Management*, Intellect Books 1999, p. 161–163.
- ¹⁸ H. Cleere et al., *Approaches to the Archaeological Heritage*, Cambridge University Press 1984, p. 173.
- ¹⁹ M. Falser, M. Juneja, *Archaeologizing Heritage? Transcultural Entanglements between Local Social Practices and Global Virtual Realities*, Springer Berlin Heidelberg 2013, p. 212–215.
- ²⁰ C. Jones, *Paris: The Biography of a City*, Penguin Publishing Group 2006, p. 153–154.
- ²¹ P. Howard, G. Ashworth, *European Heritage, Planning and Management*, Intellect Books 1999, p. 101–102.
- ²² E. Makas, J. Stubbs, *Architectural Conservation in Europe and the Americas*, Wiley 2011, p. 77.
- ²³ M. Glendinning, *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation: Antiquity to Modernity*, Taylor & Francis 2013, p. 121–123.
- ²⁴ R. Palmer, *The World of the French Revolution*, Taylor & Francis 2016, p. 44; M. Bressani, *Architecture and the Historical Imagination: Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, 1814–1879*, Taylor & Francis 2016, p. 87–88.27
- ²⁵ E. Korca, *The Protection of Archaeological Heritage in Times of Economic Crisis*, Cambridge Scholars Publisher 2015, p. 184.
- ²⁶ G. Muskett, *Archaeology Hotspot France: Unearthing the Past for Armchair Archaeologists*, Rowman & Littlefield Publishers 2018, p. 12–15.
- ²⁷ Ibidem, p. 65.
- ²⁸ H. Holzer, *Monument Man: The Life and Art of Daniel Chester French*, Princeton Architectural Press, 2019 p. 153–155.
- ²⁹ A. Stevenson, *Scattered Finds: Archaeology, Egyptology and Museums*, UCL Press 2019, p. 121.
- ³⁰ D. Elorady, *Heritage conservation in Alexandria, Egypt: Managing tensions between ownership and legislation*, „International Journal of Heritage Studies” 2011, vol. 17, No. 1, p. 497–513.
- ³¹ J. Bennett, *The Archaeology of Egypt in the Third Intermediate Period*, Cambridge University Press 2019, p. 94–96.
- ³² S. Demesticha et al. *Capacity Building in Maritime Archaeology: The Case of the Eastern Mediterranean (Cyprus, Lebanon and Egypt)*, „Journal of Maritime Archaeology” 2019, vol. 14, No. 3, p. 369–389.
- ³³ E. Colla, *Conflicted Antiquities: Egyptology, Egyptomania, Egyptian Modernity*, Duke University Press 2008, p. 111.
- ³⁴ J. Bennett, *The Archaeology of Egypt in the Third Intermediate Period*, Cambridge University Press 2019, p. 109–110.
- ³⁵ A. Stevenson, *Scattered Finds: Archaeology, Egyptology and Museums*, UCL Press 2019, p. 133–135.
- ³⁶ James Bennett, *The Archaeology of Egypt in the Third Intermediate Period*, Cambridge University Press 2019, p. 164–165.
- ³⁷ D. Elorady, *Heritage conservation in Alexandria, Egypt: Managing tensions between ownership and legislation*, „International Journal of Heritage Studies” 2011, vol. 17, No. 1, p. 497–513.

Abstract

Conservation of cultural heritage is significant as it provides identification and continuity for the next generations. However, the degree of interest differs from country to country. While developed countries have come a long way in this field, developing countries are still struggling to catch up with them. The objective of this paper is to investigate and analyze the evolution of pro-cultural conservation legislation in various cultural and geographic contexts. The researcher selected United States of America, France, and Egypt after reviewing different conservation movements in several countries. The selection criteria took into consideration countries that have established an advanced and mature conservation process, have wide experience in the field of heritage conservation, and possess contrasting examples in conserving the cultural heritage. The evolutionary study of these countries provides a broader and deeply understanding of the conservation legislation which will reflect appropriately on the development of the cultural heritage in the other countries.

Streszczenie

Konserwacja dziedzictwa kulturowego jest ważna i pozwala przyszłym pokoleniom na identyfikację i ciągłość. Natomiast stopień zainteresowania różni się między krajami. O ile kraje rozwinięte zaszły daleko na tym polu, o tyle kraje rozwijające się wciąż starają się za nimi nadążyć. Celem niniejszego artykułu jest zbadanie i przeanalizowanie ewolucji prokulturowego prawodawstwa konserwatorskiego w różnych kontekstach kulturowych i geograficznych. Badacz wybrał Stany Zjednoczone, Francję i Egipt po przeglądzie różnych ruchów konserwatorskich w wielu krajach. Kryteria wyboru brały pod uwagę kraje, które ustanowiły zaawansowany i dojrzały proces konserwatorski, posiadają szerokie doświadczenie w dziedzinie konserwacji dziedzictwa oraz prezentują kontrastujące przykłady w konserwacji dziedzictwa kulturowego. Badanie ewolucyjne tych krajów pozwala lepiej zrozumieć prawodawstwo konserwatorskie, które odpowiednio odcisnęło się na rozwoju dziedzictwa kulturowego w innych państwach.

Andrzej Legendziewicz*

orcid.org/0000-0002-9228-296X

Aleksandra Marcinów**

orcid.org/0000-0003-4409-3563

Elewacja północna ratusza w Koźuchowie – problematyka badawczo-konserwatorska

North Elevation of the Town Hall in Koźuchów —Research and Conservation Issues

Słowa kluczowe: Śląsk, architektura, Koźuchów, średniowiecze, ratusz, konserwacja

Keywords: Śląsk, Architecture, Koźuchów, Middle Ages, Town Hall, Conservation

Wstęp

Zespół zabudowy bloku śródrynkowego w Koźuchowie stanowi połączenie zróżnicowanych stylistycznie i kubaturowo brył ukształtowanych w wyniku procesu odbudowy w latach 1959–1966. Elementem dominującym jest znajdująca się od zachodu ceglana wieża, nakryta niskim ażurowym hełmem. Główny trzon zespołu o planie zbliżonym do prostokąta stanowi połączenie elementów pochodzących z różnych epok. Elewacja wschodnia utrzymana jest w formach neoklasycystycznych z lat 1848–1849, natomiast południową ukształtowano z połączenia dwóch prostych brył modernistycznych. Najbardziej interesująca jest ceglana ściana północna kryjąca relikty wystroju gotyckiego. Jej ekspozycja, jak już wspomniano, jest wynikiem procesu odbudowy i rewaloryzacji bloku opartej na wynikach badań architektonicznych Zbigniewa Radackiego¹ i Jarosława Widawskiego², a także dokumentacjach Michała Witwickiego³ i projekcie autorstwa Witwickiego i Ireny Wardeckiej⁴. Sankcjonowały one ekspozycję z częściową rekonstrukcją gotyckiego wystroju oraz rozbiórkę pięciu barokowych kamienic na bazie dawnych kramów (ryc. 1).

Introduction

The mid-market-square building complex in Koźuchów is a mix of buildings of stylistically diverse and massing which are the result of the 1959–1966 reconstruction process. The brick tower covered with an openwork cupola in the west part of the complex is a dominant element. The core of the complex has a rectangle-like plan and is a combination of structures from various periods. The east elevation is kept in neoclassical style and dates back to 1848–1849, while the south elevation is formed as an aggregation of two simple Modernist buildings. The north brick wall with relicts of Gothic decoration is most interesting. Its present form is the result of the reconstruction and restoration processes that were based on the outcomes of architectural research by Zbigniew Radacki,¹ Jarosław Widawski² and also on the documentation produced by Michał Witwicki³ together with the design by the latter and Irena Wardecka.⁴ All of the documents authorized the partial reconstruction of the Gothic decoration and the demolition of five stall-based, Baroque tenement houses (Fig. 1).

* dr hab. inż. arch., prof. Politechniki Wrocławskiej, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej

* *Ph.D., D.Sc., Eng., Arch., Professor Wrocław University of Science and Technology, Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology*

** *Ph.D., Eng., Arch., Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology*

Cytowanie / Citation: Legendziewicz A., Marcinów A. North Elevation of the Town Hall in Koźuchów – Research and Conservation Issues. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:122–135

Orzymano / Received: 14.11.2019 • **Zaakceptowano / Accepted:** 24.06.2020

doi: 10.48234/WK62HALL

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Ratusz w Koźuchowie oraz przyległe kamienice na bazie kramów w widoku od północnego wschodu, pocztówka z początku XX wieku; ze zbiorów Z. Szukielowicza.

Fig. 1. Koźuchów, the town hall and adjacent, stall-based tenement houses seen from the northeast, early-twentieth-century postcard; courtesy of Z. Szukielowicz.

Mając na uwadze rangę obiektu, przed przystąpieniem do prowadzonych w ostatnich latach prac konserwatorskich wykonano szczegółowe badania architektoniczne elewacji północnej oraz sformułowano wnioski do prac rewaloryzacyjnych. Konkluzje z nich płynące zostały zawarte w projekcie oraz zakończonej realizacji. Niniejszy artykuł ma na celu przybliżenie złożonej problematyki rewaloryzacyjnej zwłaszcza w kontekście wyników prac badawczych i ich wpływu na końcową ekspozycję gotyckiej elewacji (ryc. 2).

Opis elewacji sprzed prac

Eksponowana, w wyniku prac remontowych z lat 1959–1966, dwukondygnacyjna gotycka elewacja w parterze posiadała 9 otworów okiennych oraz dwie wnęki. Zakomponowano je nieregularnie, umieszczając blendy w pierwszej i trzeciej osi okiennej. Otwory ukształtowano jako wąskie, prostokątne, nakryte łękiem odcinkowym i ujęte wnęką. Do połowy wysokości krawędzie wnęki miały wklęsły profil na słupku ościeża, a wokół otworu były sfazowane. Pomiędzy drugim a trzecim oknem (liczonym od zachodu) zlokalizowano wejście do ratusza. Ostrołuczny otwór ujęto w profilowane ościeże złożone z prostej cegły oraz kształtki z wałeczkiem. Umieszczono go we wnęcie o wykroju zdwojonego ostrołuku (biforyjnej) i mającej krawędzie wykonane z kształtki z wklęskiem. W partii pierwszego piętra rozmieszczono także 11 otworów lub wnęk,

Owing to the importance of the complex, detailed architectural research into the north elevation had been carried out and conclusions for restoration work had been formulated, before the recent years' conservation work commenced. The conclusions were included in the design and then successfully implemented. The objective of this paper is to present complex restoration issues, especially in the context of the results of the research work and the influence of the results on the final appearance of the Gothic elevation in question (Fig. 2).

Description of the pre-reconstruction elevation

The two-story Gothic elevation, which had been highlighted as the result of the 1959–1966 restoration work, had nine window openings and two blank windows on the ground floor. The windows were arranged irregularly, and the blind windows were located along the first and third window axes. The windows were built as narrow, rectangular, recessed openings and were topped with segmental curved arches. Up to a half of their heights, the edges of the recess jambs were made of cavetto moldings and those around the openings were chamfered. The entrance to the town hall was located between the second and third (westernmost) windows. The lancet opening was surrounded by a molded reveal that consisted of simple bricks and rimed moldings. It was situated in a double lancet (biforium) recess and its edges were made of cavetto moldings. On the first story, there also were elev-

Ryc. 2. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, widok od północnego wschodu, rok 2015; fot. A. Legendziewicz.
 Fig. 2. Koźuchów, the town hall, the north elevation seen from the northeast, 2015; photo by A. Legendziewicz.

jednak ich osie nie pokrywają się ze znajdującymi się w parterze. Ośmiem drożnych otworów okiennych rozmieszczono od zachodu, a trzy ostatnie, od wschodu, zablokowano. Ościeża blend i otworów ukształtowano dwójako: 7 miało proste krawędzie, a 4 wymurowano z użyciem profilowanych kształtek umieszczonych w obramieniu ze sfazowaną krawędzią. Trzy skrajne od strony wschodniej wyeksponowano w postaci blend z podziałem pionowym słupkiem na dwa pola. W środkowej z nich układ zakomponowano asymetrycznie: jedna z wnek była niższa, drugą nakryto łękiem odcinkowym. W zachodnim skraju ściany, w pasie międzykondygnacyjnym, wyeksponowano niewielki odcinek płyciny fryzowej (ryc. 2).

Źródła oraz stan badań

Najstarsze zapiski informujące o budowie i remontach siedziby władz municypalnych zawarte są w kronice miejskiej autorstwa Gottfrieda Förstera⁵. W jej świetle realizacja murowanego gotyckiego ratusza miała miejsce rok po pożarze, który zniszczył miasto w roku 1488. Pierwszy historyczny widok późnogotyckiej siedziby rady miejskiej został utrwalony na wędzience Koźuchowa i Polkowic z roku 1537⁶. Ukazano na niej bryłę nakrytą dwuspadowym dachem z wysokim trójkątnym szczytem oraz przylegającą do niego od zachodu wieżą z wysokim ostrosłupowym hełmem. Z września 1601 pochodzi wzmianka mówiąca o pracach w ratuszu i budowie hełmu wieży,

en openings or recesses, but the axes did not overlap with those on the ground floor. Eight window openings were arranged from the west, and the easternmost were bricked up. The reveals of the windows and blind windows were formed in two ways: seven of them had straight edges, while four of them were formed by the application of shaped moldings that were surrounded by a chamfered rim. The three easternmost ones were built as blind windows; each of them was divided into two sections with a vertical mullion. The middle one was asymmetric, one of the recesses was lower than the other and the higher one was topped with a segmental curved arch. A small frieze panel was arranged near the west wall edge between the stories (Fig. 2).

Sources and the state of research

The oldest records concerning the construction and repair of the building, where the municipal authorities' seat was, come from a town chronicle by Gottfried Förster.⁵ They state that the brick Gothic town hall was constructed a year after a fire that had destroyed the town in 1488. The first view of the Late Gothic seat of the town council was captured in a vedute of Koźuchów and Polkowice in 1537.⁶ It shows a gable roof structure with a high triangular gable and a tower, which adheres to it from the west and is covered with a high pyramidal cupola. A record dated to September 1601 stated that work had been done in the town hall, a tower cupola had been built and tenement houses had

a także wzniesieniu budynków kamienic, które zasłoniły ścianę północną⁷. Największe szkody w mieście i siedzibie władz municypalnych poczynił pożar w czerwcu 1637 – zniszczeniu uległa wówczas wieża z pomieszczeniem archiwum⁸. Prace remontowe prowadzone były także po roku 1692, kiedy założono zegar⁹. Kolejna pożoga dotknęła ratusz i wieżę w maju 1764, a proces odbudowy zakończony został 22 maja 1769¹⁰. W latach 1848–1949 przeprowadzono gruntowną przebudowę siedziby władz miejskich z nadaniem jej form neoklasycystycznych, a w 1928 odrestaurowano część budynku z kasą miejską¹¹.

W czasie II wojny światowej poważnemu uszkodzeniu uległa cała zabudowa bloku śródmiejowego, zwłaszcza kamienice w partii północnej. Decyzję o jego częściowej odbudowie podjęto w roku 1959, po wstępnym rozpoznaniu przez Z. Radackiego¹². W latach 1960–1961 J. Widawski kontynuował badania architektoniczne¹³. Określił w nich zasięg gotyckiej elewacji obejmującej całą długość ratusza średniowiecznego, częściowo rozpoznał także jej kompozycję, poza partią zachodnią. Opierając się na jednym częściowo zachowanym otworze parteru, uznał, że profile ościeży od zewnątrz występowały tylko w dolnych ich partiach, a we wnętrzu w górnych. Na piętrze ustalił rozmieszczenie części otworów o prostych i profilowanych krawędziach – bez skrajnych partii elewacji. Ponadto stwierdził we wszystkich otworach piętra podział słupkiem oraz występowanie prześwitów o zróżnicowanym gabarycie, nie uściślił jednak, które są gotyckie, a które przebito wtórnie. Na podstawie powyższych ustaleń M. Witwicki opracował projekt rekonstrukcji elewacji¹⁴, a następnie powielił powyższe ustalenia w studium opracowanym w roku 1966¹⁵.

Przeprowadzona na potrzeby ostatnich zaleceń konserwatorskich analiza powyższych wyników badań architektonicznych oraz dokumentacji fotograficznej wykazała ponadto, że wszystkie widoczne na nich ościeża otworów dolnej kondygnacji co najmniej od połowy wysokości zostały przemurowane w czasie nowożytnych przebudów. Szczegółowe badania ościeży unaocznili, że lęki oraz słupki węgarów od strony elewacji przemurowano podczas prac w latach 1962–1966. Analogicznie postąpiono w przypadku ościeży, ekspozycyjnych od strony wnętrza. Brak rozpoznania przez Z. Radackiego i J. Widawskiego skrajnych wschodnich wnęk uniemożliwił odkrycie śladów oraz fragmentu murowanego śłemia tworzącego podział w górnej partii prześwitów (tzw. krzyż łaciński). Drugi z badaczy nie zarejestrował też płyciny międzykondygnacyjnej, której fragment wyeksponowano na zachodnim skraju ściany na etapie prac budowlanych¹⁶.

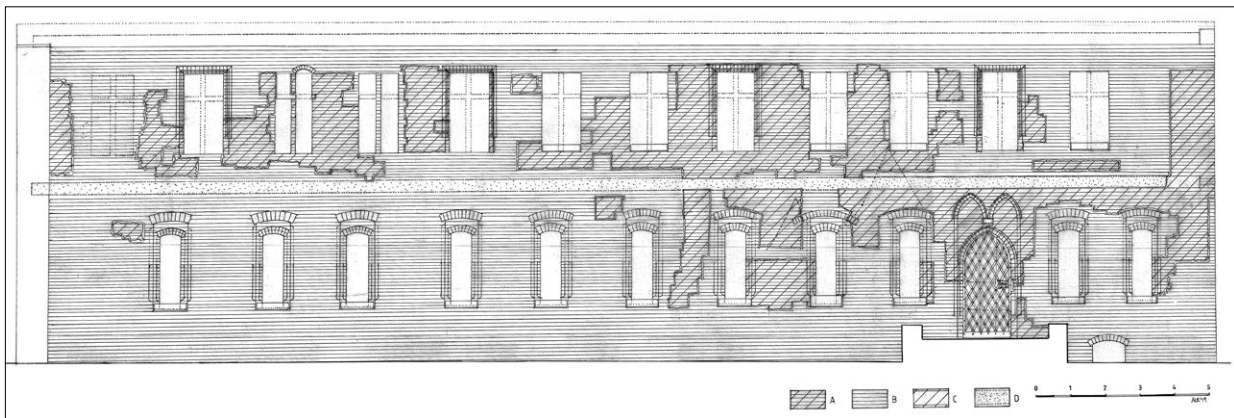
W dotychczasowej literaturze panuje pogląd, że murowany gotycki ratusz w miejscu drewnianego lub szachulcowego powstał w roku 1489¹⁷. Jego przekształcenia i remonty prowadzone były po pożogach wymienianych przez G. Förstera¹⁸. Główny nacisk we wszystkich dotychczasowych publikacjach kładziono przede wszystkim na prezentację powojennej odbudowy,

been erected and obstructed the north wall.⁷ The fire that broke out in June 1637 seriously affected the town and the town hall, where it destroyed the tower together with the archive room.⁸ In 1692, a clock was installed⁹ and repair work was also continued thereafter. Another conflagration affected the town hall and the tower in May 1764 and the reconstruction process was not completed until May 22, 1769.¹⁰ In the years 1848–49 the town authorities' seat was thoroughly altered in neoclassical style, and in 1928 the part of the building where the town treasury had been was restored.¹¹

The whole of the mid-market-square buildings, in particular the tenement houses in the north part, were seriously damaged during war. A decision about a partial reconstruction was taken in 1959, after preliminary recognition by Z. Radacki.¹² In 1960 and 1961, J. Widawski continued architectural research.¹³ The researcher determined the reach of the Gothic elevation which had run along the entire length of the medieval town hall. He also identified the elevation's composition, except for the west part. Having based his considerations on one ground floor opening, which had partly survived, he came to the conclusion that the shaped reveals had only been in the outer lower parts and in the inner upper parts of the openings. In his opinion, some of the first floor openings with simple, shaped edges had been placed everywhere except for the outermost parts of the elevation. Moreover, he stated that there had been a mullion in every first floor opening and that the openings had had diversified dimensions. However, he did not determine which of the openings had come from Gothic times and which had been made afterwards. The abovementioned findings were used by M. Witwicki to design the reconstructed elevation¹⁴ and were included in his 1966 study.¹⁵

The analysis of the results of architectural research and of the photographic documentation, which was carried out to provide recommendations for conservation purposes, showed that all of the lower story reveals that could be seen in the photographs had been altered from at least a half of the height up during contemporary alterations. The detailed examination of the reveals made it clear that the external arches and side posts had been rebuilt during the 1962–1966 work. A similar approach was applied to the reveals on the inner side. R. Radacki and J. Widawski's failure to examine the east reveals made it impossible to detect traces and a piece of a brick transom bar that formed a division (the so-called Latin cross) in the upper part of the opening. Neither was a frieze panel between the story was observed; such a panel was highlighted in the westernmost wall edge at the reconstruction stage.¹⁶

The literature have confirms that the Gothic brick town hall was built in place of a wooden or half-timbered one in 1489.¹⁷ The town hall was subjected to alterations and repairs after conflagrations mentioned by G. Förster.¹⁸ All of the publications that have been presented so far mostly emphasize post-war reconstructions and also mention the tower collapse and restoration in the Gothic style.¹⁹

Ryc. 3. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, widok z chronologicznym rozwarstwieniem murów; oznaczenia: A – lico gotyckie, B – lico z lat 1962–1966, C – płycina gotycka, D – zablokowana płycina gotycka; oprac. autorzy.

Fig. 3. Koźuchów, the town hall, the north elevation, chronological wall layers: A – Gothic face, B – 1962–1966 face; by the authors.

wspominano również o katastrofie wieży i jej restytucji w formie nawiązującej do gotyku¹⁹.

Cennym źródłem informacji o historycznym wyglądzie bryły ratusza są panoramy miasta z około roku 1537²⁰ oraz z drugiej połowy XVIII wieku²¹. Z połowy XIX stulecia pochodzi rysunek autorstwa Carla Heinricha Eduarda Knoblaucha przedstawiający wieżę ratuszową od zachodu, zza której wyłania się szczyt średniowiecznej budowli²². Architektura ratusza oraz przyległych budynków po przekształceniach z lat 1848–1849 ukazuje zbiór widoków dostępnych w serwisach internetowych²³, a także w pracach poświęconych konserwacji obiektów regionu²⁴ i w monografiach miasta²⁵. Stan budowli po II wojnie światowej oraz w okresie odbudowy ukazują fotografie w dokumentacjach inwentaryzacyjnych, projektowych i studialnych przechowywanych w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze²⁶.

Metodologia prac badawczych

Autorzy opracowań nie podjęli próby określenia formy pierwotnej artykulacji elewacji północnej gotyckiego ratusza, ograniczając się do pobieżnego jej przedstawienia. Budowlę omawiano przede wszystkim w kontekście prac zrealizowanych w okresie powojennej odbudowy. Niezbędne zatem dla właściwego przeprowadzenia prac konserwatorskich było wykonanie badań architektonicznych, obejmujących rozpoznanie późnogotyckiej formy elewacji oraz określenie zasięgu przekształceń powojennych²⁷. Wydzielenie poszczególnych faz budowlanych oparto na analizach: technologii budowy, materiału budowlanego i zapraw oraz detalu, a także wzmianek źródłowych i ikonografii archiwalnej. Wyniki analiz umożliwiły polemikę z przedstawionymi w literaturze koncepcjami, a także dały podstawę do szczegółowego omówienia przekształceń elewacji północnej oraz projektu jej remontu konserwatorskiego²⁸. Dzięki badaniom struktury murów i materiału budowlanego można było podjąć próbę określenia ram czasowych realizacji średniowiecznego budynku ratusza.

Panoramas of the town from about 1537²⁰ and the second half of the eighteenth century²¹ are a valuable source of information on how the town hall looked like in the past. A drawing from the middle of the nineteenth century by Carl Heinrich Eduard Knoblauch shows the town hall tower from the west, from behind of which the top of a medieval structure emerges.²² The architecture of the town hall and adjacent buildings after the 1848–1849 conversions is shown in the collection of views presented on websites;²³ in the region's conservation works publications²⁴ and in monographs on the town.²⁵ The condition of the building in the post-war and reconstruction periods is shown in photographs that are available in the survey, design and study documents in the Archive of the Voivodeship Office for Monument Preservation in Zielona Góra.²⁶

Research methodology

The authors of the documents that had been published prior to the authors' research work had not made any attempt to determine the original form of the north elevation of the Gothic town hall and presented it rather superficially. The building was mostly discussed in the context of post-war reconstruction work. Therefore, it seemed necessary to carry out architectural research to perform conservation work thoroughly. The research included an investigation of the Late Gothic elevation and the determination of the extent of post-war conversions.²⁷ The identification of individual construction phases was based on analyses of: building technology, building materials and the types of mortar, details and also of source records and archival iconography. The results of the research enabled the authors to polemicize with the concepts presented in the literature, and they also formed the grounds for a detailed discussion of the north elevation's conversions and for the design for repair under a conservation officer's supervision.²⁸ Owing to the analysis of the wall structure and the building material, the authors made an attempt to determine the timeframe within which the medieval town hall had been constructed.

Ryc. 4a. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, widok od północnego zachodu, rok 2015; fot. A. Legendziewicz.

Fig. 4a. Koźuchów, the town hall, the north elevation seen from the northwest, 2015; photo by A. Legendziewicz.

Ryc. 4b. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, widok od północnego zachodu, rok 2017; fot. A. Legendziewicz.

Fig. 4b. Koźuchów, the town hall, the north elevation seen from the northwest, 2017; photo by A. Legendziewicz.

Wyniki badań architektonicznych (ryc. 3)

Pierwotny gotycki ratusz założono na planie zbliżonym do prostokąta, z którego eksponowana w licu ceglany ściana północna, o długości około 33,8 m, tworzyła jeden z dłuższych boków. Wzniesiono go zapewne w drugiej połowie XIV wieku lub na początku następnego stulecia, na co wskazuje zastosowany na elewacjach wątek zendrówkowy oraz detal ceramiczny²⁹. Dwukondygnacyjny, podpiwniczony ratusz nakryto wysokim, zapewne dwuspadowym dachem, dekorowanym od strony wschodniej trójkątnym szczytem. Od zachodu do bryły przylegała wysoka wieża na rzucie kwadratu.

Elewację północną wzniesiono jako dwukondygnacyjną z płyciną fryzową oddzielającą strefę parteru od piętra. Otwory okienne rozmieszczono w 11 osiach, nieco przesuniętych w stosunku do siebie. Pomiędzy drugim a trzecim oknem parteru zlokalizowano wejście (ryc. 4a, 4b). Partię parteru zakomponowano poprzez wprowadzenie jednakowych otworów okiennych w rozstawie od 120 do 220 cm. Okna o wymiarach 60/185 cm umieszczono w płytkich (14 cm głębokości) prostokątnych wnękach o wymiarach 100/230 cm, które nakryto łękiem odcinkowym grubości połowy cegły. Krawędzie wnęk ukształtowano z kształtek ceglanych (wklęskek), zachowanych do połowy wysokości. Prawdopodobnie górną partię ościeża uformowano analogicznie poza łękiem, który pozostawiono bez profilu³⁰. Umieszczone we wnękach wąskie prostokątne otwory okienne nakryto łękiem odcinkowym, także grubości połowy cegły. Krawędzie ukształtowano ze śmigłą zachowaną podobnie jak ościeża wnęk, tylko do połowy wysokości. Prawdopodobnie ścięcie krawędzi w tym przypadku obiegało cały otwór. Obydwa profile kończyły się dwie warstwy cegieł nad poziomem obecnie niezachowanego parapetu. Jego poszur pozostaje nieznany, prawdopodobnie uformowano go ze spadkiem, a do wymurowania krawędzi użyto zapewne kształtek (ryc. 5a, 5b).

Results of the architectural research (Fig. 3)

The original Gothic town hall had a rectangle-like plan, of which the brick-faced north wall, about 33.8 meters in length, formed one of its longer sides. It was probably erected in the second half of the fourteenth century or at the beginning of the following century, as indicated by the charred brick bond and the ceramic detail.²⁹ The two-story town hall had a basement and was covered with a high, probably gable roof, with the east-facing gable. A tall, square-plan tower abutted the building from the west.

The north elevation spread over two stories and had a panel that separated the ground floor area from the first floor area. The window openings were arranged along eleven axes, but the ground floor axes did not overlap with those on the first floor. The entrance was built between the second and third ground-floor windows (Fig. 4a, 4b). On the ground floor, the window openings were alike and they were spaced at 120 to 220 centimeter intervals. The 60/185 centimeter windows were built in shallow (14 cm deep) 100/230 centimeter rectangular recesses, which were topped with segmental curved arches half a brick thick. The recess edges were made of brick cavetto moldings, which had survived up to a half of the recess height. The upper part of the reveal was probably formed analogically except for the curved arch, which had no moldings.³⁰ The recessed, rectangular window openings were topped with segmental, curved arches half a brick thick. The edges were chamfered, with a lark's tongue finish, and had survived up to a half of the height, as it was the case with the recess reveals. The edge chamfering was probably applied to the entire opening perimeter. Both of the moldings ended two brick layers above the level of the sill, which had not survived. The downstream apron of the sill is unknown, it was probably shaped at a slope and the edges were made of moldings (Fig. 5a, 5b).

The 140/300 centimeter lancet door opening that was situated between the second and third window

Ryc. 5a. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, parter, portal, rok 2015; fot. A. Legendziewicz.

Fig. 5a. Koźuchów, the town hall, the north elevation, a ground floor portal, 2015; photo by A. Legendziewicz.

Ryc. 5b. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, parter, portal, rok 2017; fot. A. Legendziewicz.

Fig. 5b. Koźuchów, the town hall, the north elevation, a ground floor portal, 2017; photo by A. Legendziewicz.

Ryc. 6. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, portal oraz ślady po dachach kramów, rok 2017; fot. A. Legendziewicz.

Fig. 6. Koźuchów, the town hall, the north elevation, the portal and traces of the stall roofs, 2017; photo by A. Legendziewicz.

Ryc. 7a. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, piętro, blenda, rok 2015; fot. A. Legendziewicz.

Fig. 7a. Koźuchów, the town hall, the north elevation, a first floor blind window, 2015 year; photo by A. Legendziewicz.

Ryc. 7b. Ratusz w Koźuchowie, elewacja północna, piętro, blenda, rok 2017; fot. A. Legendziewicz.

Fig. 7b. Koźuchów, the town hall, the north elevation, a first floor blind window, 2017; photo by A. Legendziewicz.

Znajdujący się pomiędzy drugą i trzecią osią okienną ostrołuczny otwór drzwiowy o wymiarach ok. 140/300 cm ujęto w ościeże z dwoma uskokami. Krawędzie wewnętrznego ościeża ukształtowano jako proste, natomiast przy zewnętrznym zastosowano kształtki ceramiczne z wałczkiem. Portal umieszczono w płytkiej wnęcie cofniętej o grubość połowy cegły w stosunku do lica elewacji. Uformowano ją z łękiem o wykroju bifyoryjnym, a do murowania ościeży zastosowano kształtki z wklęsłą. Środkowa partia zwieńczenia opierała się na wsporniku, wykonanym zapewne z kamienia lub cegły (ryc. 6).

Pas muru między kondygnacjami dekorowała płycina fryzowa wysokości ok. 40 cm i głębokości ok. 14 cm (połowa cegły), biegnąca przez całą długość elewacji. Jej górną krawędź wykonano z cegieł układanych główkami.

W partii piętra zakomponowano układ składający się z 11 prostokątnych ceglanych opraw otworów o wymiarach 105/220 cm. Rozmieszczono je w rozstawie od 120 do 145 cm. Cztery wnęki ukształtowano w układzie uskokowym. Zewnętrzna krawędź została ozdobiona fazą ze śmigą zaczynającą się trzy warstwy cegieł nad parapetem, natomiast wewnętrzną ułożono z kształtek z dwoma wałkami. Profil zakończony był na podobnej wysokości jak śmiga (ryc. 7a, 7b). Oprawy rozlokowano w układzie składającym się z czterech obramień z profilowanymi ościeżami, pomiędzy którymi umieszczono trzy pary o prostych krawędziach. Ostatnią, 11. wnękę wybudowano w zachodnim skraju elewacji. Wnętrza opraw były zapewne dzielone krzyżem łacińskim na cztery pola. Z uwagi na późniejsze przekształcenia oraz przebite otwory okienne z okresu ostatniego remontu, trudno jednoznacznie stwierdzić, w których z nich umieszczone były gotyckie okna. Nie można wykluczyć, że pierwotnie znajdowały się w profilowanych obramieniach oraz w dolnych polach wnęk o prostych krawędziach³¹. Elewację prawdopodobnie wieńczyła

openings was framed with a double recessed reveal. The inner reveal edges were simple whereas the outer reveal edges were made of rimed ceramic moldings. The portal was shallowly recessed back by half a brick from the elevation face. It was topped with a biforium curved arch and the reveals were built of cavetto moldings. The middle part of the top rested on a bracket that must have been made of stone or brick (Fig. 6).

The wall belt between the stories was decorated with a frieze panel that was about 40 centimeters high and about 14 centimeters ($\frac{1}{2}$ of a brick) deep and ran along the entire wall length. Its top edge was made of bricks that were placed as headers.

Eleven 105/220 centimeter rectangle opening frames were built of brick in the first floor area. They were spaced at from 120 to 145 centimeter intervals. Four of the openings were double recessed. Their outer edges were decorated with chamfer and a lark's tongue finish that started three brick layers above the sill. Their inner edge was made of moldings and double trims. The molding and a lark's tongue finish ended at a similar height (Fig. 7a, 7b). There were four frames with shaped reveals, separated from each other with (three) pairs of opening frames whose edges were undecorated. The westernmost opening was the last, eleventh one. The frames were probably divided with a Latin cross into four panels. Owing to further conversions and the window openings made in the wall during the latest repair work, it is difficult to confirm unambiguously where Gothic windows were arranged. It cannot be excluded that they were originally built within the shaped frames and in the lower panels of the recesses whose edges were undecorated.³¹ The elevation must have been topped with a frieze panel that might have spread along the same length as the panel between the stories. The analysis of similar solutions applied to buildings in other locations leads to the supposition that a cornice might have been built above the frieze panel.³² The wall was built on continuous foun-

kompozycja złożona z płyciny fryzowej o takim zasięgu, jak międzykondygnacyjna. Na podstawie analizy kompozycji podobnych rozwiązań możliwe jest, że powyżej niej wymurowany został gzyms³². Ścianę wzniesiono na ławie fundamentowej wykonanej w wykopie wąskoprzestrzennym z eratyków, wiązanych zaprawą wapienno-piaskową, dość twardą, barwy żółtawobiałej, z widocznymi w strukturze grudkami niedolasowanego wapna. Partie z cegły wykonano w wążku jednowozówkowym z regularnie rozmieszczoną ciemniej wypaloną w atmosferze redukcyjnej cegłą (tzw. zendrówka).

Pierwszy murowany kram wzniesiono przy wschodniej krawędzi elewacji zapewne jeszcze w XV wieku. Jego bryłę ukształtowano na planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach w obrysie zewnętrznym ok. 3,6/7,4 m, jako budowlę prawdopodobnie dwu- lub trzykondygnacyjną. Zaskłoniła ona zapewne partię parteru oraz piętra średniowiecznej ściany.

Bardzo istotne zmiany w ekspozycji gotyckiej elewacji przyniosła przebudowa bloku ratuszowego w roku 1601. W trakcie tej inwestycji wzniesiono 5 kamienic wzdłuż północnej ściany, na długości około 26,4 m między wschodnią krawędzią a wejściem. W ich strukturę włączono istniejące wcześniej kramy: murowany gotycki oraz cztery zapewne konstrukcji drewnianej. Nie można wykluczyć, że wielkość tej zabudowy obrazują ślady dwóch dachów dwuspadowych zachowanych nad oknami w trzeciej i czwartej osi od zachodu. W związku z przyłączeniem piwnic ratusza i kramów w XVII i XVIII wieku w przyziemiu ściany przebito otwory komunikacyjne oraz wprowadzono schody³³.

Podczas walk w lutym 1945 blok ratuszowy uległ poważnym uszkodzeniom. W trakcie powojennych prac porządkowych rozebrano zagrożone zawaleniem mury³⁴. W roku 1959 powstała koncepcja częściowej odbudowy siedziby władz miejskich. Prace zostały poprzedzone wspomnianymi już badaniami architektonicznymi, prowadzonymi początkowo przez Z. Radackiego³⁵, a w latach 1960–1961 przez J. Widawskiego³⁶. Na podstawie wykonanego przez niego rozpoznania obiektu podjęto decyzję o odtworzeniu północnej, gotyckiej elewacji ratusza, dotychczas przysłoniętej przez barokowe kamienice, zniszczone podczas działań wojennych³⁷. Relikty barokowych kamienic rozebrano, a ratusz otrzymał formy modernistyczne z zachowaniem neoklasycyzmu ściany wschodniej³⁸. Prace remontowe realizowano przez kolejne 5 lat na podstawie projektu M. Witwickiego³⁹. Odtworzono zniszczone fragmenty elewacji, których zasięg wyznacza użycie cegły rozbiórkowej, oraz spoiny z zaprawy cementowej. Ponadto z zastosowaniem analogicznego materiału budowlanego częściowo zrekonstruowano obramienia okienne parteru i piętra oraz oprawy portalu wejścia. Trzy skrajne otwory od strony wschodniej na piętrze wyeksponowano w postaci wnęk z podziałem pionowym słupkiem na dwa pola. Witwicki założył, że we wschodnim skra-

datation which was made in a narrow trench, of erratic pieces of rock. The erratics were bound with rather hard, yellow and white, lime and sand mortar whose structure showed grains of incompletely slaked lime. The brick parts were made by the application of single stretcher bonding, with regularly spread darker bricks that had been overburnt in a reducing atmosphere.

The first bricked stall was built near the east edge of the elevation, probably in the fifteenth century. It had a rectangle like plan with outer dimensions of about 3.6 by 7.4 meters, and might have consisted of two or three stories. The stall probably obscured a part of the ground and first floors of the medieval building.

The conversions made to the town hall in 1601 affected the Gothic elevation very significantly. The project involved the erection of five tenement houses along the north wall, along a length of about 26.4 meters between the building edge and the entrance. The entire structure incorporated the stalls that had existed before: a Gothic brick stall and four probably wooden ones. It cannot be excluded that the size of that structure is reflected by traces of two gable roofs above the third and fourth westernmost windows. In the seventeenth and eighteenth centuries, the stall cellars were linked with town hall cellars and therefore door openings were made in the basement wall and stairs were built.³³

The town hall building was seriously damaged in fights in February 1945. After the war, the walls that generated the risk of collapse were demolished as part of clean-up work.³⁴ A concept of a partial reconstruction of the town authorities' seat was developed in 1959. The work was preceded by the above-mentioned architectural research, which was carried out at first by Z. Radacki³⁵ and in 1960 and 1961 by J. Widawski.³⁶ The study contributed to the decision to restore the town hall's Gothic north elevation that till that time had been obscured by Baroque tenement houses.³⁷ The Baroque tenement houses had been damaged during the war, their relicts were then demolished and the town hall itself was altered in a Modernist style, except for its neoclassical east wall.³⁸ The repair work was performed over the following five years according to the design by M. Witwicki.³⁹ The damaged parts of the elevation were restored. The reach of the restoration work was determined by the use of post-demolition bricks and cement mortar joints. Moreover, the frames of the first and ground floors windows and of the entrance portal were partly reconstructed with the building material that was analogous to that used originally. The three easternmost openings on the first floor became highlighted as their recesses were divided with a mullion into two parts. M. Witwicki assumed that in the east end of the elevation, there had been one more recess, which must have been bricked up, however he did not decide to restore it. Neither did he decide to fully show the panel belt between the stories, but instead he restored only a small stretch near the west wall end. All door openings between the tenement houses

ju elewacji istniała jeszcze jedna wnęka, która została zablokowana, jednak nie zdecydował się na jej odtworzenie. Nie podjął decyzji o pełnym pokazaniu płyciny fryzowej rozdzielającej obie kondygnacje, a jedynie jej niewielkiego fragmentu w zachodnim skraju ściany. Podczas prac zamurowano wszystkie wtórne przebiecia komunikacyjne pomiędzy kamienicami a piwnicami ratusza, przelicowano też częściowo uszkodzone lico gotyckie oraz wykonano spoiny z zaprawy cementowej⁴⁰.

Realizacja

Opierając się na wynikach badań oraz studiów porównawczych z innymi gotyckimi śląskimi elewacjami, sformułowano szczegółowe wnioski konserwatorskie do projektu rewaloryzacji elewacji, który został zrealizowany w latach 2016–2017. Zaproponowany zakres prac miał przede wszystkim na celu zachowanie zabytkowej struktury obiektu z pokazaniem jego walorów architektonicznych i historycznych. Istotne było również to, że przeprowadzenie procesu zgodnie z zaproponowanymi rozwiązaniami⁴¹ dało możliwość weryfikacji i rozszerzenia prac zrealizowanych w latach sześćdziesiątych XX wieku (ryc. 4a, 4b).

Jednym z głównych celów było zachowanie gotyckich relikwów oraz rekonstrukcja i poprawna ekspozycja częściowo zniekształconego średniowiecznego wystroju elewacji. Lico gotyckie ze śladami przypalenia zachowano, usuwając jedynie zabrudzenia oraz tzw. fałszywą patynę; przywrócono jego formowaną spoinę, natomiast w partiach powojennych przelicowań usunięto jedynie cegły uszkodzone oraz spoinę cementową w przyziemiu. Uczytelniono także ślady bruzd dachów dawnych dwóch kramów przylegających do elewacji w rejonie portalu wejścia. Zachowane fragmenty tynków gotyckich stwierdzonych w jednym z pół skrajnej wschodniej wnęki oczyszczono i poddano zachowawczej konserwacji.

Konieczne było uczyelnienie przebiegu międzykondygnacyjnej płyciny fryzowej, wyeksponowanej dotychczas na niewielkim odcinku na zachodnim skraju ściany. Z uwagi na wykonany w latach sześćdziesiątych wieniec żelbetowy stropu nad parterem oraz zakotwienie jego belek nie było możliwości wyeksponowania płyciny fryzu na całej długości ściany w jej pełnej głębokości. Zdecydowano się zatem na wykonanie fryzu w postaci tynkowego pasa malowanego w kolorze naturalnego wapna.

Na piętrze odtworzono układ blend oraz prześwitów dzielonych krzyżem łacińskim, przywracając ślęmiona w blendach wschodnich oraz słupki i ślęmiona w obramieniach przekształconych na prześwity okienne. Przywrócono pierwotny gabaryt z prostym nadprożem zniekształconej drugiej wnęki od wschodu. Zakładano również przywrócenie blendy na wschodnim skraju elewacji, którą proponował już w roku 1962 M. Witwicki, jednakże odstąpiono od tego zamiaru, nie stwierdziwszy jej relikwów w sondażach.

and the town hall cellars, which had been made at a time in the past, were bricked up. The Gothic wall face that must have been partly damaged was refaced and cement mortar joints were made as well.⁴⁰

Implementation

Detailed recommendations were formulated based on the results of the research work referred to above and on comparative studies on other Gothic elevations in Silesia, and they were adopted to the elevation restoration program which was implemented in 2016 and 2017 under a conservation officer's supervision. The proposed scope of work was aimed at maintaining the structure of the town hall building of historic value and at emphasizing the building's architectural and historic features. It was also important that the application of the proposed solutions⁴¹ offered the possibility for verification and continuation of the work that had been performed in the 1960s (Fig. 4a, 4b).

The preservation of the Gothic relicts as well as the reconstruction and the proper exposition of the partly distorted medieval elevation decorations were among the main objectives. The Gothic face, together with the traces of burning, was preserved and only dirt and the so called fake patina were removed. The shaped joint was restored on the elevation face. The post-war refacing required that only the damaged bricks be removed and the cement joints in the basement be removed. The grooves that had been the remnants of the roofs of two stall (which adhered to the elevation near the entrance portal) were made clear. The patches of the Gothic plasterwork that had been identified in one of the easternmost recess panels were cleaned and submitted to preventive maintenance.

The frieze panel that had ran between the stories and had been highlighted on a small stretch near the west wall end needed to be emphasized. The frieze panel could not be restored along the entire wall length up to the full depth due to the reinforced concrete floor rim and the beam anchoring that had been constructed in the 1960s. It was decided that the frieze should take the form of a plastered belt and be painted to make its color look like that of natural lime.

On the first floor, the system of blind windows and window openings divided with the Latin cross was restored. The transom bars in the east blind windows as well as the posts and transom bars within the frames that had been converted into windows were brought back to place. The original dimensions and a simple lintel of the second easternmost recess, which had been deformed, were restored. The plan to restore the easternmost blind window, which had been designed by M. Witwicki in 1962, was abandoned as no relicts of such a window were found in exposures.

On the ground floor, the damaged frame of the lancet door opening was repaired. The results of the research and comparative studies facilitated the recognition of how the ground floor windows had been shaped.

W partii przyziemia uzupełniono uszkodzone obramienie ostrołucznego otworu drzwiowego. Opierając się na ustaleniach badawczych oraz studiach porównawczych, odtworzono formę ukształtowania okien parteru. Rozebrano wtórne zamurowania dolnej partii otworów, przywracając ich średniowieczny gabaryt. Wprowadzono parapety z cegieł układanych w tzw. rolkę. Krawędzie otworów skorygowano, nadając im formy wynikające z szeroko prowadzonych analiz i studiów⁴². Słupki wnęki okiennej otrzymały wklęsły profil na całej wysokości, podobny jak w partii dolnej, natomiast wokół prześwitu okna wprowadzono fazę zgodnie z zastaną formą (ryc. 5a, 5b, 6, 7a, 7b).

Dla stolarki okiennej, z uwagi na brak zachowanych relikwów, zaproponowano zastosowanie prostych form, jedynie z rombowa formą szklenia, nawiązując do rozwiązań średniowiecznych i mając na celu głównie jej scalenie z ceglana elewacją. Podobnie postąpiono w przypadku drzwi, które na awersie obito fakturowaną blachą i kratownicą rombowa.

Podsumowanie

Badania architektoniczne elewacji północnej umożliwiły weryfikację prezentowanych w literaturze tez o budowie ratusza w Kozuchowie. W świetle dotychczasowych publikacji jego realizacja datowana była na schyłek XV wieku, po pożarze miasta w roku 1488⁴³. Rozpoznana technologia budowy ściany wskazuje na okres wcześniejszy, prawdopodobnie na drugą połowę XIV wieku lub na początek kolejnego stulecia. Konstytuowanie i rozbudowa bloku śródrynkowego spowodowały, że już od gotyku następowało stopniowe przesłanianie ściany północnej – w roku 1601 w miejscu po kramach wzniesiono wzdłuż niej 5 kamienic. Podczas II wojny światowej ratusz i sąsiednia zabudowa zostały poważnie uszkodzone. W trakcie odbudowy w latach 1959–1966 podjęto decyzję o ekspozycji średniowiecznej elewacji ratusza. Dokonana wówczas częściowa rekonstrukcja ściany północnej jest jednym z lepszych przykładów działań rewaloryzacyjnych tego okresu na obszarze Śląska, choć nie ustrzeżono się błędów. Jednak mimo skromnych materiałów źródłowych i porównawczych zrealizowano trudny projekt częściowej rekonstrukcji gotyckiej ściany z cegły. Przeprowadzone przez autorów badania architektoniczne dały możliwość weryfikacji tez w zakresie nie tylko datowania obiektu, lecz także sformułowania wytycznych do kontynuowania procesu jego rewaloryzacji. W wyniku ostatnich prac renowacyjnych wyeksponowano i uzupełniono zachowaną artykulację elewacji, a także uczyniono i poddano pracom konserwatorskim fragmenty średniowiecznego wystroju architektonicznego. Uzyskano spójny efekt średniowiecznej elewacji, na której można dostrzec gotyckie relikty, a wprowadzone elementy tworzą z nimi harmonijną całość.

The lower parts of the window openings, which had once been bricked up, were restored to the sizes they had originally had. The window sills were made by following a rowlock pattern. The opening edges were rectified and received the shapes that had been identified via broad analyses and comparative studies.⁴² The window recess jambs were made of cavetto moldings along the entire height as it was the case in the lower part; the widow frame was chamfered as it had originally been (Fig. 5a, 5b, 6, 7a, 7b).

No relicts of the window joinery had survived, therefore simple forms were proposed. Rhombus glazing that resembled the medieval solutions was applied in order to integrate the glazing with the brick elevation. A similar approach was applied to the door, whose front side was covered with hammered metal plate and rhombus grating.

Summary

The architectural research on the north elevation of Kozuchów town hall offered the possibility for the verification of the theses that had been presented in the literature about the town hall's origins. The researchers dated the construction to the very end of the fifteenth century and linked it with a 1488 fire.⁴³ The wall construction technology identified by the authors suggested that the municipal authorities seat must have been constructed earlier, probably in the second half of the fourteenth century or at the beginning of the fifteenth century. The progressing construction of mid-market-square buildings, and extension to them, led to gradual obstruction of the north elevation as early as in the Gothic period and later. In 1601, stalls were used as a basis for the construction of five tenement houses. Wartime operations seriously damaged the town hall and the buildings that adhered to it. During the 1959–1966 reconstruction, a decision was made to highlight the town hall's medieval elevation. The partial reconstruction of the north wall, which was staged then, is one of the examples of most successful restoration efforts of that period in Silesia. Although some mistakes could not be avoided, source and comparative materials were insufficient or hardly available. A difficult, partial reconstruction project was implemented on the Gothic brick wall. The architectural research carried out by the authors of this paper not only offered the possibility for the verification of the building's dating, but for the formulation of guidelines for the continuation of the restoration process as well. The recent restoration work resulted in the presentation of surviving elevation features, in particular of pieces of medieval architectural decorations, which were highlighted, made clear and subjected to conservation work. The medieval elevation and the Gothic relics look impressive, and together with the added elements they form a consistent whole.

Bibliografia / Bibliography

Archiwalia / Archive materials

- Förster Gottfried, *Analecta Freystadensia oder Freystadische Chronica*, Lissa 1751 (oprac. Adam Górski, Wojciech Krawczuk, Koźuchów–Kraków 2016).
- Perspektivische Ansicht des Rathausturms in Freystadt*, Architekturmuseum Technische Universität Berlin, Inv. nr EK 435,001.
- Werner Fryderyk Bernard, *Topographia Seu Compendium Silesiae*, cz. 5, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Rękopisów, sygn. 16345.

Teksty źródłowe / Source texts

- Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37. Von seinem Ritt von Neuburg a. d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg*. Kommentarband, red. Angelika Marsch, Josef H. Biller, Frank-Dietrich Jacob, Weißenhorn 2001.

Opracowania / Secondary sources

- Andrzejewski Tomasz, *Ratusz w Koźuchowie w świetle przekazów ikonograficznych z XVI–XXI wieku*, [w:] *700 lat Samorządu Miejskiego Koźuchowa – materiały sesji naukowej*, red. Adam Górski, Koźuchów 2010, s. 61–70.
- Atlas historyczny miast polskich*, red. Roman Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, z. 11: *Namysłów*, oprac. Małgorzata Chorowska, Krzysztof Demidziuk, Rafał Eysymontt, Mateusz Goliński, Elżbieta Kościak, Czesław Lasota, Andrzej Legendziewicz, Wrocław 2015.
- Bielinis-Kopeć Barbara, Kowalski Stanisław, Słowiński Przemysław, *Miasta ziemi lubuskiej w obliczu II wojny światowej. Miejsca pamięci*, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 2014.
- Czerner Rafał, Lasota Czesław, *Blok ratuszowy w Brzegu w okresie średniowiecza*, „Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte” 1996, t. 6, s. 6–46.
- Kowalski Stanisław, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010.
- Kowalski Stanisław, *Zabytki środkowego Nadodrza. Katalog architektury i urbanistyki*, Zielona Góra 1976.
- Koźuchów. Zarys dziejów*, red. Tomasz Andrzejewski, Koźuchów 2003.
- Lasota Czesław, Jędrusik Monika, *Badania gotyckiej architektury Namysłowa. Kościół minoritytów*, „Architectus” 2003, nr 1–2, s. 29–40.
- Lasota Czesław, Legendziewicz Andrzej, *Badania gotyckiej architektury Namysłowa. Blok ratuszowy*, „Architectus” 2007, nr 1–2, s. 41–56.

Legendziewicz Andrzej, „Ratusz w Koźuchowie, Wyniki badań architektonicznych oraz wnioski konserwatorskie od remontu konserwatorskiego elewacji północnej”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Wrocław 2011.

Legendziewicz Andrzej, „Wyniki badań architektonicznych piwnic i przyziemia zabudowy północnej części bloku śródrynkowego w Koźuchowie”, mps w archiwum Inwestora, Wrocław 2011.

Legendziewicz Andrzej, Szkoła Paweł, *Badania i renowacja wieży kościoła parafialnego pw. MB Gromnicznej w Koźuchowie*, [w:] *Dziedzictwo architektoniczne. Restauracje i adaptacje zabytków*, red. E. Łuzyniecka, Wrocław 2018, s. 41–52.

Pilch Jerzy, Kowalski Stanisław, *Leksykon zabytków architektury Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Warszawa 2011.

Radacki Zbigniew, „Ratusz w Koźuchowie (woj. Zielona Góra)”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, PP PKZ Szczecin, Szczecin 1958.

Walter Carl, *Geschichte der Stadt Freystadt*, Freystadt 1935.

Widawski Jarosław, „Wyniki terenowych badań architektonicznych ratusza w Koźuchowie”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1960–1961.

Witwicki Michał, „Ratusz w Koźuchowie. Studium historyczno-architektoniczne”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1966.

Witwicki Michał, „Wstępne wytyczne do prac rozbiórkowych ruin ratusza w Koźuchowie”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1961.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<https://polska-org.pl/511460,Koźuchow,Ratusz.html>.

https://fotopolska.eu/Koźuchow/b7593,Ratusz_.html.

Projekty / Projects

„Projekt budowlany wymiany stolarki okiennej i drzwiowej oraz remontu konserwatorskiego elewacji północnej ratusza w Koźuchowie”, oprac. Legendziewicz Andrzej, Szkoła Paweł, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Wrocław 2015.

„Projekt techniczno-roboczy remontu ratusza w Koźuchowie”, oprac. Witwicki Michał, Wardecka Irena, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1960–1961.

- ¹ Z. Radacki, „Ratusz w Koźuchowie (woj. Zielona Góra)”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, PP PKZ Szczecin, Szczecin 1958.
- ² J. Widawski, „Wyniki terenowych badań architektonicznych ratusza w Koźuchowie”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1960–1961.
- ³ M. Witwicki, „Wstępne wytyczne do prac rozbiórkowych ruin ratusza w Koźuchowie”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1961; M. Witwicki, „Ratusz w Koźuchowie. Studium historyczno-architektoniczne”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1966.
- ⁴ „Projekt techniczno-roboczy remontu ratusza w Koźuchowie”, oprac. M. Witwicki, I. Wardecka, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1960–1961.
- ⁵ G. Förster, *Analecta Freystadensia oder Freystadische Chronica*, Lissa 1751, oprac. A. Górski, W. Krawczuk, Koźuchów–Kraków 2016, rozdz. 11.
- ⁶ *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37. Von seinem Ritt von Neuburg a. d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg. Kommentarband*, red. A. Marsch, J.H. Biller, F.-D. Jacob, Weissenhorn 2001, tabl. 33.
- ⁷ G. Förster, op. cit., cap. 11; C. Walter, *Geschichte der Stadt Freystadt*, Freystadt 1935, s. 52.
- ⁸ Ibidem.
- ⁹ Ibidem.
- ¹⁰ C. Walter, op. cit., s. 52.
- ¹¹ Ibidem.
- ¹² Z. Radacki, op. cit.
- ¹³ J. Widawski, op. cit.
- ¹⁴ „Projekt techniczno-roboczy remontu ratusza w Koźuchowie”.
- ¹⁵ M. Witwicki, „Ratusz w Koźuchowie”.
- ¹⁶ A. Legendziewicz, „Ratusz w Koźuchowie, Wyniki badań architektonicznych oraz wnioski konserwatorskie od remontu konserwatorskiego elewacji północnej”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Wrocław 2011, s. 10.
- ¹⁷ C. Walter op. cit., s. 51; S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza. Katalog architektury i urbanistyki*, Zielona Góra 1976, s. 123–124; *Koźuchów. Zarys dziejów*, red. T. Andrzejewski, Koźuchów 2003, s. 168; S. Kowalski, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010, s. 31; T. Andrzejewski, *Ratusz w Koźuchowie w świetle przekazów ikonograficznych z XVI–XXI wieku*, [w:] 700 lat Samorządu Miejskiego Koźuchowa – materiały sesji naukowej, red. A. Górski, Koźuchów 2010, s. 61–62; J. Pilch, S. Kowalski, *Leksykon zabytków architektury Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Warszawa 2011, s. 285.
- ¹⁸ G. Förster, op. cit., rozdz. 11.
- ¹⁹ C. Walter, op. cit., s. 51; S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza*, s. 123–124; S. Kowalski, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, op. cit., s. 31; T. Andrzejewski, op. cit., s. 61–62; *Koźuchów. Zarys dziejów*, s. 168; J. Pilch, S. Kowalski, op. cit., s. 285.
- ²⁰ *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37*, tab. 33.
- ²¹ F.B. Werner, *Topographia Seu Compendium Silesiae*, cz. 5, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Rękopisów, sygn. 16345, nr 151.
- ²² *Perspektivische Ansicht des Rathausturms in Freystadt*, Architekturmuseum Technische Universität Berlin, Inv. nr EK 425,001.
- ²³ <https://polska-org.pl/511460,Kozuchow,Ratusz.html> (dostęp: 20 I 2020); <https://fotopolska.eu/Kozuchow/b7593,Ratusz.html> (dostęp: 20 I 2020).
- ²⁴ B. Bielinis-Kopeć, S. Kowalski, P. Słowiński, *Miasta ziemi lubuskiej w obliczu II wojny światowej. Miejsca pamięci*, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 2014, s. 60.
- ²⁵ S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza*, s. 116, 153; historię ratowania, a następnie odbudowy ratusza omawiają T. Andrzejewski i Z. Szukielowicz, [w:] *Koźuchów. Zarys dziejów*, s. 152–162; oraz J. Muszyński, [w:] *Koźuchów. Zarys dziejów*, s. 175–179.
- ²⁶ „Projekt techniczno-roboczy remontu ratusza w Koźuchowie”; Z. Radacki, op. cit.; J. Widawski, op. cit.; M. Witwicki, „Wstępne wytyczne do prac rozbiórkowych ruin ratusza w Koźuchowie”; idem, „Ratusz w Koźuchowie”.
- ²⁷ A. Legendziewicz, „Ratusz w Koźuchowie”.
- ²⁸ „Projekt budowlany wymiany stolarki okiennej i drzwiowej oraz remontu konserwatorskiego elewacji północnej ratusza w Koźuchowie”, oprac. A. Legendziewicz, P. Szkoła, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Wrocław 2015.
- ²⁹ A. Legendziewicz, „Ratusz w Koźuchowie”, s. 4. Cenny materiał porównawczy przyniosły badania wieży kościoła parafialnego pw. Matki Boskiej Gromnicznej w Koźuchowie; por. A. Legendziewicz, P. Szkoła, *Badania i renowacja wieży kościoła parafialnego p.w. MB Gromnicznej w Koźuchowie*, [w:] *Dziedzictwo architektoniczne. Restauracje i adaptacje zabytków*, red. E. Łuzyniecka, Wrocław 2018, s. 41–52.
- ³⁰ Podobne rozwiązanie mają krawędzie gotyckiego otworu drzwiowego z XV w. odkrytego w 2006 w kamienicy Rynek 4 w Namysławie (por. *Atlas historyczny miast polskich*, red. R. Czaja, t. 4: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 11: *Namysłów*, oprac. M. Chorowska, K. Demidziuk, R. Eysymontt, M. Goliński, E. Kościak, C. Lasota, A. Legendziewicz, Wrocław 2015, s. 13, tabl. 5) oraz pochodzące z pierwszej połowy XV w. ościeże wnęki otworu drzwiowego w pierwszym od zachodu przęśle korpusu kościoła pofranciszkańskiego w Namysławie (por. C. Lasota, M. Jędrusik, *Badania gotyckiej architektury Namysłowa. Kościół minorytów*, „Architectus” 2003, nr 1–2, s. 29–40).
- ³¹ Niestety, w wyniku budowy kamienicy oraz ich późniejszych przekształceń zniszczeniu uległy pola wnęk, o czym wspomina J. Widawski (op. cit., s. 4).
- ³² Zbliżoną kompozycję mają elewacje boczne (północna i południowa) ratusza w Namysławie (por. C. Lasota, A. Legendziewicz, *Badania gotyckiej architektury Namysłowa. Blok ratuszowy*, „Architectus” 2007, nr 1–2, s. 41–56) oraz w Brzegu (por. R. Czerner, Cz. Lasota, *Blok ratuszowy w Brzegu w okresie średniowiecza*, „Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte” 1996, t. 6, s. 6–46).
- ³³ Szczegółowo o budowie i przekształceniach kramów: A. Legendziewicz, „Wyniki badań architektonicznych piwnic i przyziemia zabudowy północnej części bloku śródrynkowego w Koźuchowie”, mps w archiwum WKZ w Zielonej Górze, Wrocław 2011.
- ³⁴ *Koźuchów. Zarys dziejów*, s. 175–179.
- ³⁵ Z. Radacki, op. cit.
- ³⁶ J. Widawski, op. cit.
- ³⁷ T. Andrzejewski, op. cit., s. 69–70.
- ³⁸ M. Witwicki, „Ratusz w Koźuchowie”.
- ³⁹ „Projekt techniczno-roboczy remontu ratusza w Koźuchowie”.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ „Projekt budowlany wymiany stolarki okiennej i drzwiowej oraz remontu konserwatorskiego elewacji północnej ratusza w Kozuchowie”.

⁴² *Atlas historyczny miast polskich*, s. 13, tabl. 5.

⁴³ C. Walter, op. cit., s. 51; S. Kowalski, *Zabytki środkowego Nadodrza*, s. 123–124; *Kozuchów. Zarys dziejów*, s. 168; S. Kowalski, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, s. 31; T. Andrzejewski, op. cit., s. 61–62; J. Pilch, S. Kowalski, op. cit., s. 285.

Streszczenie

Artykuł omawia problematykę badawczo-konserwatorską gotyckiej elewacji północnej ratusza w Kozuchowie. Na wstępie przedstawiono opis ściany sprzed ostatnich prac remontowych oraz omówiono historię siedziby władz municypalnych na podstawie wzmianek źródłowych, dotychczasowych badań i literatury. Opisano metodologię prac badawczych wykonanych przez autorów oraz ich wyniki, które umożliwiły weryfikację prezentowanych w literaturze tez. Rozpoznana technologia budowy wykazała, że ratusz powstał prawdopodobnie w drugiej połowie XIV w. lub na początku kolejnego stulecia, a nie – jak twierdzili dotychczasowi badacze – u schyłku XV w. Ostatnie badania architektoniczne dały możliwość weryfikacji także zakresu działań rekonstrukcyjnych dokonanych na elewacji północnej ratusza w latach 1959–1966. Uszkodzony podczas II wojny światowej obiekt częściowo odbudowano, a gotycką ścianę – zasłoniętą do roku 1945 przez barokowe kamienice – wyeksponowano. Jednym z głównych celów prac konserwatorskich z lat 2016–2017 było zachowanie gotyckich relikwów, a także rekonstrukcja i wiarygodna ekspozycja częściowo zniekształconego w latach sześćdziesiątych XX w. średniowiecznego wystroju.

Abstract

Research and conservation issues concerning the Gothic north elevation of Kozuchów's town hall are discussed in this paper. First, it presents the condition of the wall from before the latest repair work and the history of the building where the municipal authorities seat based on source materials, the research work that has been performed so far and the literature. The methodology of the research work performed by the authors is further described. Then, the paper highlights the results of that work, which created a chance to verify the town hall origin theses presented in the literature. The construction technology indicated that the town hall had probably been built in the second half of the fourteenth century or at the beginning of the fifteenth century, and not at the very end of the fifteenth century as other researchers had thought. The recent architectural research also raised the possibility for verifying the extent of the north elevation reconstruction work between 1959 and 1966. The structure, which was damaged during the Second World War, was partly reconstructed and the Gothic wall, which had been obscured until 1945 by Baroque tenement houses, was enhanced. Finally, the paper presents the recent conservation work performed in 2016 and 2017 and aimed at maintaining the Gothic relicts and at reconstructing and reliably exhibiting the medieval decoration, which was partly distorted in the 1960s.

Mateusz Budziakowski*

orcid.org/0000-0002-6258-7244

Natalia Piotrowska**

orcid.org/0000-0002-8194-6767

Marzena Kłusek***

orcid.org/0000-0003-4341-5719

Kościół św. Leonarda w Lipnicy Murowanej – analiza substancji zabytkowej. Wybrane zagadnienia

Church of St. Leonard in Lipnica Murowana —Analysis of Historic Substance: Selected Issues

Słowa kluczowe: Lipnica Murowana, UNESCO, architektura drewniana, architektura sakralna, dendrochronologia

Keywords: Lipnica Murowana, UNESCO, wooden architecture, religious architecture, dendrochronology

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł dotyczy problematyki konserwatorskiej związanej z zabytkowym kościołem św. Leonarda w Lipnicy Murowanej. Lipnica Murowana położona jest w centralnej części województwa małopolskiego. Miasto założono w roku 1326, na mocy dokumentu lokacyjnego wydanego przez Władysława Łokietka¹. Nie była to jednak lokacja na surowym korzeniu. Siedem lat wcześniej, w roku 1319, założono tutaj wieś na prawie niemieckim, a początki osadnictwa na tym terenie sięgają zapewne czasów jeszcze wcześniejszych. W związku z tak dawną metryką, na terenie Lipnicy zachowało się kilka cennych zabytków dziedzictwa kulturowego: średniowieczny układ urbanistyczny miasta, gotycki kościół parafialny św. Andrzeja, barokowy kościół filialny św. Szymona, liczne budynki podcieniowe przy rynku, ale przede wszystkim drewniany kościół św. Leonarda.

Stan badań i metody badawcze

Lipnica jako miejscowość była przedmiotem studiów wielu badaczy, który reprezentowali różne dyscypliny

Introduction

This paper concerns the conservation of the historic Church of St. Leonard in Lipnica Murowana.

Lipnica Murowana is located in the central part of the Lesser Poland Voivodeship. The town was founded in 1326 via a town charter issued by king Władysław Łokietek.¹ However, this was not a town founded in cruda radice. Seven years prior, i.e. in 1319, a village was founded here on the basis of German town laws, while the beginnings of settlement in the area are dated to earlier times. Due to the settlement's origin being dated to such a distant period, a number of precious cultural heritage sites located in Lipnica Murowana have survived to our time. These include the medieval urban town layout, the Gothic Parish Church of St. Andrew, the Baroque Filial Church of St. Simon, numerous arcade buildings near the Market Square and, most importantly, the timber Church of St. Leonard.

State of the research and research methods

As a locality, Lipnica Murowana was a subject of study for several scholars who represented different academic

* mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr hab. inż., prof. PŚ, Instytut Fizyki Politechniki Śląskiej

*** dr inż., Instytut Fizyki Politechniki Śląskiej

* *M.Sc., Eng., Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

** *D.Sc., Ph.D., Eng., Professor of the SUT, Silesian University of Technology, Institute of Physics*

*** *Ph.D., Eng., Silesian University of Technology, Institute of Physics*

Cytowanie / Citation: Budziakowski M., Piotrowska N., Kłusek M. Church of St. Leonard in Lipnica Murowana—Analysis of Historic Substance—Selected Issues. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:136–147

Otrzymano / Received: 10.05.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 21.07.2020

doi: 10.48234/WK62LEONARD

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Lipnica Murowana na mapie Miega, XVIII wiek; mapa [w:] www.mapire.eu (dostęp: 15 V 2020).

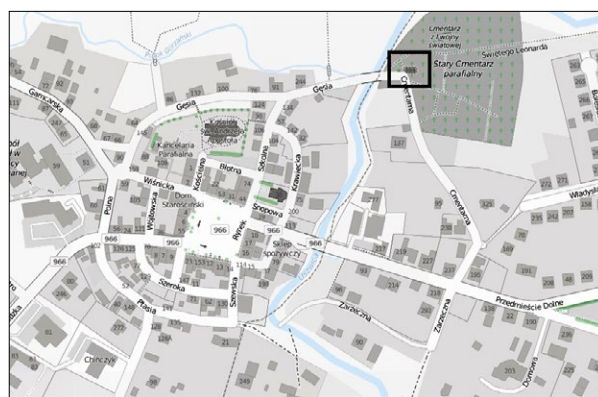
Fig. 1. Lipnica Murowana on Mieg's map, eighteenth century; map [in:] www.mapire.eu (accessed: 15 V 2020).

naukowe. Do najważniejszych należy zaliczyć badania archeologiczne W. Niewaldy², badania urbanistyczne prowadzone przez B. Krasnowolskiego³, M. Budziakowskiego i M. Krupę⁴ oraz badania historyczne F. Kiryka⁵. Sam budynek kościoła św. Leonarda był analizowany do tej pory głównie pod kątem polichromii i wyposażenia⁶.

Badania, których wyniki zaprezentowano w niniejszym artykule, prowadzono za pomocą metody analitycznej (materiałów źródłowych, wyników dotychczasowych badań oraz materiału inwentaryzacyjnego) oraz metody dendrochronologicznej (badania wybranego elementu świątyni, tj. tzw. słupa Światowida).

Kościół św. Leonarda

Jak wspomniano, Lipnica Murowana została założona w roku 1326, jednak – jak słusznie zauważają księża Jan i Bogusław Banach w opracowaniu dotyczącym historii parafii⁷ – organizacja kościelna musiała funkcjonować na tym terenie dużo wcześniej. Hipoteza ta jest poparta faktem ustanowienia Lipnicy Murowanej stolicą dekanatu 29 parafii, obszaru obejmującego m.in. Bochnię (lokowaną w 1253)⁸, miasto daleko zamożniejsze i znaczniejsze niż Lipnica. Skoro więc nie ranga ekonomiczno-polityczna była tu brana pod uwagę, można domniemywać, że decydujący był wiek parafii oraz organizacja życia religijnego, najwidoczniej o wiele wcześniejszego niż w pozostałych miejscowościach. Nie jest zresztą wykluczone, że obok XIII-wiecznego systemu miejskiego Bochni mogła funkcjonować nieuregulowana jeszcze osada piastowska (na prawie polskim) z o wiele starszą parafią – być może erygowaną w roku 1144, jak wskazują niektóre dokumenty (z późniejszych epok) przechowywane w archiwum parafialnym⁹. Przemawiać za tym może również zapis w *Liber retaxationum* (1577), określający dekanat lipnicki jako „decanatus lipnicensis seu chelmensis” (lipnicki lub chełmiński)¹⁰. W związku z faktem, że pierwsze informacje o organizacji kościelnej w niedalekim Chełmie datowane są na rok 1198, można domniemywać, iż Lipnica posiada podobną metrykę.

Ryc. 2. Lokalizacja kościoła św. Leonarda na współczesnej mapie Lipnicy Murowanej, mapa [w:] OpenStreetMap (dostęp: 15 V 2020).

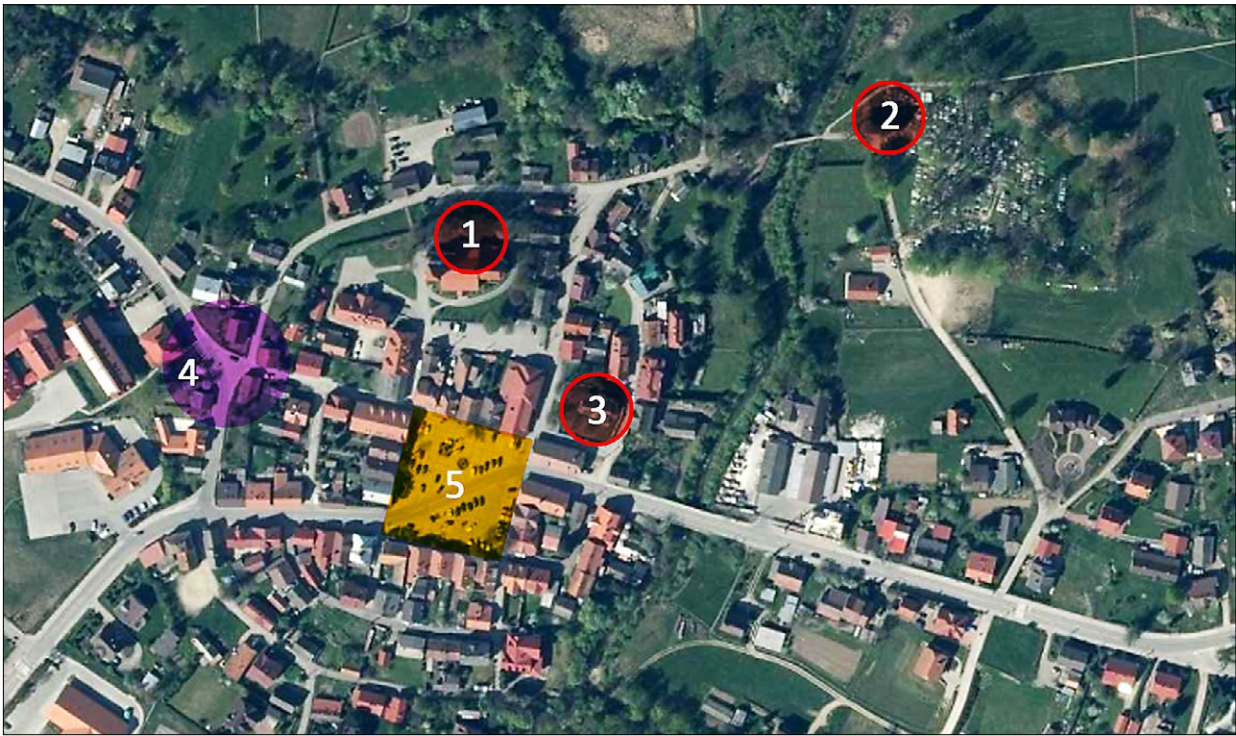
Fig. 2. Location of the church of St. Leonard on a contemporary map of Lipnica Murowana, map [in:] OpenStreetMap (accessed: 15 V 2020).

disciplines. The most important studies include the archaeological research by W. Niewalda,² studied on the history of the town's urban layout by B. Krasnowolski,³ M. Budziakowski and M. Krupa,⁴ and F. Kiryk's history studies.⁵ The building of the church of St. Leonard was primarily analyzed in terms of its polychromes and furnishings.⁶

The studies whose findings will be presented in this paper were conducted using the following methods: the analytical method (analysis of source materials, the findings of previous studies and survey materials) and the dendrochronological method (the study of a selected element of the church, the so-called „column of Światowid”).

The Church of St. Leonard

As mentioned previously, Lipnica Murowana was founded in 1326. However, as accurately observed by the Fathers Banach in their report on the history of the parish,⁷ an ecclesiastical organization must have been functioning in the area for much longer.

Ryc. 3. Lokacyjny układ urbanistyczny Lipnicy Murowanej na ortofotomapie. Legenda: 1 – kościół parafialny św. Andrzeja, 2 – kościół św. Leonarda, 3 – kościół św. Szymona, 4 – domniemany plac osady targowej o kształcie widlicy, 5 – rynek zdefiniowanego układu urbanistycznego z okresu lokacji; oprac. M. Budziakowski, ortofotomapa [w:] <https://www.geoportal.gov.pl/aplikacje/geoportal-krajowy> (dostęp: 20 VI 2020).

Fig. 3. Charter period urban layout of Lipnica Murowana on an orthophotomap. Legend: 1—parish Church of St. Andrew, 2—Church of St. Leonard, 3—Church of St. Simon, 4—supposed square of the fork-shaped market settlement, 5—market square of the well-defined urban layout from the charter period; by M. Budziakowski, orthophotomap [in:] <https://www.geoportal.gov.pl/aplikacje/geoportal-krajowy> (accessed: 20 VI 2020).

Wiadomo na pewno, że kościół parafialny św. Andrzeja w Lipnicy powstał wkrótce po lokacji miasta i że ufundował go Kazimierz Wielki¹¹. Być może wcześniej istniała w tym miejscu świątynia drewniana związana z osadą targową, która znajdowała się przy placu o kształcie widlicy, położonym na zachód od późniejszego miasta lokacyjnego. Rozwiązania tego typu były często spotykane w procesie rozwoju przestrzennego polskich miast w okresie średniowiecza¹².

Oprócz kościoła parafialnego, w Lipnicy znajdują się jeszcze dwie świątynie: barokowa św. Szymona i średniowieczna św. Leonarda, która stanowi przykład architektury drewnianej o wysokiej wartości historycznej i architektonicznej, podkreślonej w roku 2003 wpisem (wraz z grupą innych kościołów małopolskich) na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO¹³. Kościół ten, pomimo wcześniejszych studiów, jest wciąż niezwykle ciekawym polem badawczym. Prowadzone od lat badania pozwalają obecnie doprecyzować czas powstania malowideł czy tryptyków znajdujących się w kościele, ale wciąż nie jest ostatecznie stwierdzone, czy w miejscu istniejącej świątyni wcześniej nie było starszego kościoła, co sugerują niektórzy badacze¹⁴. Doskonałe zachowanie obiektu daje możliwość dokonania analizy materiału budowlanego m.in. pod tym kątem.

Pisząc o historii kościoła św. Leonarda, nie można pominąć informacji o jego lokalizacji względem zdefiniowanego układu urbanistycznego. Taki bowiem

This hypothesis is supported by the fact of establishing Lipnica Murowana as the capital of a decanate of 29 parishes, an area that encompassed, among others, Bochnia (founded in 1253)⁸ a town that was much wealthier and significant than Lipnica Murowana. It if was not political and economic rank that had been taken into account, it can be conjectured that it is the age of the parish and the organization of religious life, established much earlier than in the remaining localities, that could have been the deciding factor here. It is also possible that another as of yet unregulated Piast-era settlement (founded on the basis of Polish law), with a much older parish—perhaps canonically erected in 1144, as indicated by some documents (from later periods) stored in the parish archives⁹—could have operated beside Bochnia's thirteenth-century urban system. A section of the *Liber retaxationum* (1577) can also attest to this, as it describes the Lipnica Murowana decanate as „decanatus lipnicensis seu chelmensis” (of Lipnica or of Chelmno).¹⁰ Due to the fact that the first information about ecclesiastic organization in nearby Chelmno is dated to 1198, it can be supposed that Lipnica's origin could be dated to a similar period.

It is known that the Parish Church of St. Andrew in Lipnica was built soon after the town's founding and that it was Casimir the Great who founded the church.¹¹ It is possible that a timber church had existed at the site, associated with a market settlement that had

został rozmierzony po lokacji miasta. Należy go dodatkowo scharakteryzować jako prosty, o modelu 9-polowym, czyli najczęściej stosowanym w układach urbanistycznych małych miast historycznej Małopolski¹⁵. Świątynia położona jest poza jego obszarem, na północny wschód od rynku, na drugim brzegu przepływającej przez gminę rzeki Uszwicy. Warto także zaznaczyć, że w pewnym, bliżej nieokreślonym w źródłach, momencie w przeszłości kościół zaczął pełnić funkcję świątyni cmentarnej, którą pełni do dziś¹⁶.

Według bieżącego stanu wiedzy obecna świątynia została wzniesiona na przełomie XIV i XV wieku. Niektórzy badawcze twierdzą, że mogła być ona pierwotnym kościołem obsługującym osadę¹⁷ i straciła na znaczeniu po lokacji miasta i budowie nowego, murowanego kościoła św. Andrzeja¹⁸. Przeczy temu jednak datowanie budynku i jego polichromii, a także fakt, że po raz pierwszy wspomniano o nim dopiero w aktach z wizytacji biskupiej w roku 1570¹⁹.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że badawcze, który przypuszczali, iż kościół św. Leonarda pochodzi z okresu przedlokacyjnego, swoją hipotezę opierali przede wszystkim na informacji zapisanej na jednej z belek, która brzmi: „Fundata tegoż kościoła 1141, reparatia zaś tegoż roku 1710”. Zdaniem autorów datę tę należy jednak raczej wiązać z tradycją miejsca (być może wzniesienia pierwszego kościoła w tym miejscu) niż z datą powstania obecnej świątyni. Dla poparcia tej tezy zdecydowano się wykonać wstępne badania metodą dendrochronologiczną. Jako przedmiot badań wybrano jeden z elementów kościoła, tzw. słup Światowida.

Konstrukcja oraz otoczenie obiektu

Budynek kościoła św. Leonarda wzniesiono w konstrukcji drewnianej, zrębowej. Zbudowano go na planie dwóch kwadratów (większy – nawa i mniejszy – prezbiterium zakończone trójścieną absydą). Ściany z bali drewnianych posadwiono na kamiennej podmurówce. Przestrzeń kościoła została przekryta płaskimi, drewnianymi stropami z zakrzywieniami po bokach. Stropy te są malowane i mają bogatą ornamentykę. Budynek w późniejszym okresie otoczono sobotami, co poza funkcją czysto użytkową wpłynęło na optyczne powiększenie bryły.

Charakterystyczny kształt kościoła zawdzięcza stromemu dachowi o konstrukcji krokwiwo-jętkowej. Krokwie wsparto kozłami, a na środku dachu umieszczono płatew na słupach i krzyżowo ustawionych kozłach. Dach został przykryty gontem. Nawę dodatkowo oddzie-

been located near a fork-shaped square, located to the west of the later charter town.¹²

Apart from the parish church, Lipnica Murowana also features two other churches: a Baroque Church of St. Simon and a medieval Church of St. Leonard, which is an example of timber architecture of high architectural and historical value, underscored in 2003 via an inscription on the UNESCO World Heritage Sites List¹³ (along with a group of other churches of Lesser Poland).

This church, despite earlier studies having been performed on it, remains an interesting object of research. Many years of investigation have allowed the dating of the paintings and triptychs located in the church, but it is still unconfirmed whether an even older church had stood at the site of the existing temple, as suggested by some scholars.¹⁴ The excellent state of preservation of the building enabled attempts at analyzing its material in this respect.

When writing about the history of the Church of St. Leonard, it is not possible to overlook the information about its siting relative to the town's well-defined urban layout. A layout of this type was delineated after the town's founding. It should also be characterized as a simple, nine-field layout, which is the most common layout used when founding towns in historical Lesser Poland.¹⁵ The church is located outside of it, to the north-east of the market square, on the opposite side of the River Uszwica. It should also be noted that, at a certain moment in the past, the building started to act as a cemetery church, which is a role it plays to this day.¹⁶

According to current knowledge, the present-day church was erected towards the end of the fourteenth and the start of the fifteenth century. Some scholars argued it may have been the original church to provide services to the settlement,¹⁷ which lost its significance after the founding of the town and the construction of the new, masonry Church of St. Andrew.¹⁸ However, the dating of the building and its polychromes does not corroborate this and neither does the fact that it was first mentioned in the files of a bishop's visitation, which took place in 1570.¹⁹

Here it should be noted that scholars who conjectured that the Church of St. Leonard dates to the pre-founding period based their assumptions primarily on an inscription that had been found on one of its beams, which could be translated into English as „The foundation of this church—1141, its repair in this year—1710.” According to the authors, this date should be associated with the tradition of the place (perhaps

Ryc. 4. „Słup Światowida”; rys. M. Budziakowski 2020.

Fig. 4. „Column of Światowid”; by M. Budziakowski 2020.

Ryc. 5. Elewacja kościoła, skan przestrzenny wykonany przez firmę 3delling, 2018.
 Fig. 5. Church facade, spatial scan performed by 3delling, 2018.

lono od prezbiterium tzw. belką tęczową z rzeźbami grupy Ukrzyżowania. Kościół, w przeciwieństwie do pozostałych drewnianych świątyń umieszczonych na liście UNESCO, nie posiada wieży, a jedynie niewielką sygnaturkę. Na ścianie południowej zlokalizowano cztery okna, a na ścianie zachodniej jedno. Do kościoła można wejść przez troje drzwi: po stronie zachodniej znajduje się główne wejście, które obecnie jest nieużytkowane, pozostałe zlokalizowane są po stronie południowej (zwieńczone trójłukowym portalem) i północnej – prowadzące do prezbiterium. Obok wejścia głównego, na ścianie zachodniej umieszczono dzwon, chroniony przez niewielkie, dwuspadowe zadaszenie.

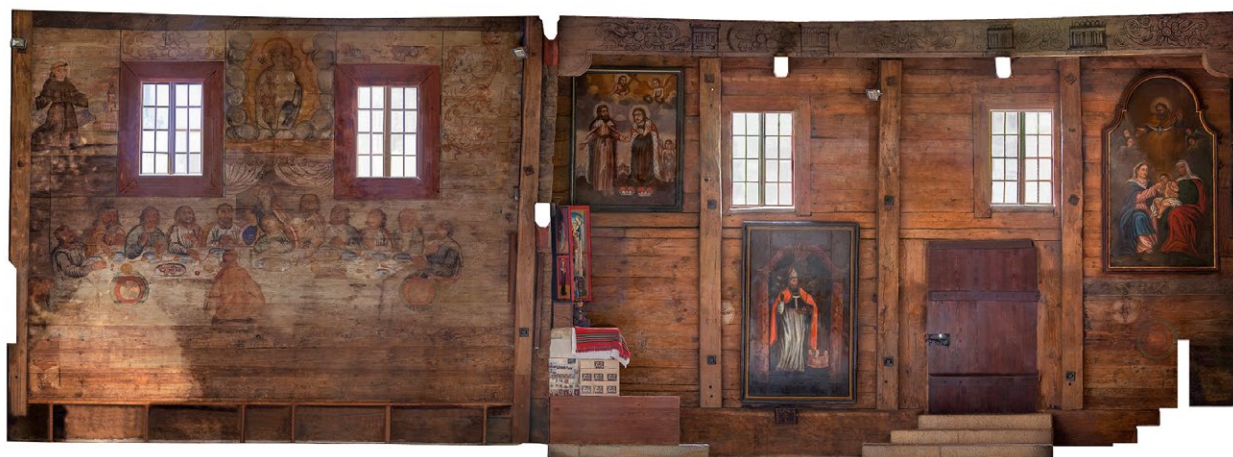
Bezpośrednie otoczenie kościoła stanowi cmentarz z końca XVIII wieku, na którym szczególnie interesujące są XIX- i XX-wieczne płyty nagrobne, nierzadko o ciekawym funeralnym zdobnictwie. W pewnej odległości od świątyni znajduje się godna uwagi kwatera poległych podczas I wojny światowej żołnierzy rosyjskich i austro-węgierskich oraz dwóch Legionistów (cmentarz wojenny nr 299, jeden z kilkuset wybudowanych w ówczesnej Zachodniej Galicji przez Oddział Grobów Wojennych c.k. Komendantury Wojskowej w Krakowie), zawierający ogółem 63 pochówki w 14 mogiłach.

the erection of the first church at the site) rather than the date of the construction of the temple that has survived to our times. To support this argument, the authors performed initial studies using a dendrochronological method. The authors chose one of the church's elements, the so-called „Column of Światowid,” as the object of research.

The site and structure of the building

The Church of St. Leonard was erected as a timber building with a log-based structure. It was built on a plan comprised of two squares (a larger square that formed the nave and a smaller one that formed the presbytery which ended in a three-sided apse). The church's wooden log walls were placed on a stone base. The space of the church was covered with a flat, timber deck with coffers to its sides. These decks are painted and feature rich ornamentation. The building was surrounded with sobotas (peripheral arcades) during a later period, which, apart from a purely utilitarian function, also optically enlarged the church's massing.

The church owes its distinct shape to a steep roof with a rafter-and-collar-tie roof structure. The

Ryc. 6. Południowa ściana kościoła, skan przestrzenny wykonany przez firmę 3delling, 2018.

Fig. 6. Southern wall of the church, spatial scan performed by 3delling, 2018.

Wypozażenie

Jednym z cenniejszych elementów wyposażenia świątyni jest tryptyk ołtarzowy²⁰ z początku XVI wieku²¹, przedstawiający patrona kościoła, św. Leonarda z Limoges, z właściwym mu atrybutem, czyli łańcuchami, oraz św. Wawrzyńca z Rzymu i św. Floriana w zbroi, z chorągwią z krzyżem. Na kwaterach bocznych znajdują się sceny z życia świętego: uwalnianie więźniów oraz modlitwa rodziny królewskiej, a także święci z ich atrybutami: Stanisław (Piotrowin), Szczepan (kamienie i Ewangelia), Mikołaj z Miry (szaty biskupie, gest błogosławieństwa) i Walenty (szaty biskupie)²². Tryptyk ozdobiony jest u góry ażurowymi snycerskimi zwieńczeniami i wizerunkiem św. Michała Archanioła, u dołu zaś widoczne są wizerunki Chrystusa z Marią i św. Janem Apostołem, otoczonych świętymi: Martą, Łucją, Janem Chrzycielem i Janem Jałmużnikiem. Po bokach znajdują się tryptyki: Adoracji, datowany na rok 1425, oraz św. Mikołaja ze sceną obdarowania trzech ubogich panien, pochodzący z pierwszej połowy XVI wieku. Wszystkie tryptyki są kopiami, natomiast oryginały, po kradzieży w roku 1992 i odzyskaniu, przechowywane są w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie. Godna uwagi jest również drewniana ambona z roku 1711, z wyobrażeniami czterech Ewangelistów i ze schodami ozdobionymi ornamentem roślinnym. W świątyni przechowywane są także paramenty kościelne, np. fere tron czy ornaty skrzypcowe. W kamiennej, piaskowcowej posadzce osadzona jest płyta nagrobna Antoniego Augusta i Józefiny Ledóchowskich, właścicieli Lipnicy Murowanej.

Świątynia jest też miejscem udostępniania pozytywu szkatulnego, czyli pochodzących z początku XVII wieku przenośnych organów, które są jednym z siedmiu zachowanych do dziś w Polsce działających egzemplarzy²³. Niejako na marginesie stawiana jest hipoteza (M. Budziakowski), że ufundowanie pozytywu może się wiązać z magnacką rodziną Lubomirskich z pobliskiego Wiśnicza, która właśnie w tym okresie objęła władzę administracyjną (starostwo niegrodowe i wójt-

rafters were given additional support in the form of struts and a purlin was placed at the center of the roof, supported by posts and struts. The nave was also separated by the presbytery using a chancel beam featuring a group sculpture depicting the Crucifixion. The church, contrary to the remaining timber churches inscribed on the UNESCO List, does not have a tower, instead only having a small ridge turret. The southern wall features four windows, while the western wall—one window. The church can be entered via three doors. The main entrance is located on the western side, but is not currently in use. The remaining entrances are located: on the southern side (topped with a triple-arched portal) and on the northern side—to the presbytery. A bell, protected by a small, gabled roof, was placed near the main entrance, on the western wall.

The immediate surroundings of the church are comprised of a cemetery from the end of the eighteenth century, the most interesting elements of which are nineteenth- and twentieth-century gravestones, often with intriguing funerary ornamentation. At a certain distance from the temple there is a notable cemetery section where Russian and Austro-Hungarian soldiers who fell in the First World War are interred, as well as two legionaries (war cemetery no. 299). It is one of the several hundred similar cemeteries built on the territory of what was Western Galicia at the time by the Military Graves Section of the Imperial and Royal Military Command in Cracow), which includes a total of 63 burials in 14 graves.

Furnishing

Among the church's more valuable furnishing elements is an altar triptych²⁰ from the beginning of the sixteenth century,²¹ which depicts the church's patron, St. Leonard of Limoges, with his attribute in the form of chains, along with St. Lawrence of Rome and St. Florian in a suit of armor, with a flag and cross. The side panels de-

Ryc. 7. Północna ściana kościoła, skan przestrzenny wykonany przez firmę 3deling, 2018.

Fig. 7. Northern wall of the church, spatial scan performed by 3deling, 2018.

tostwo) w Lipnicy Murowanej. Pozytyw, będący sprzętem kosztownym, mógł być formą prezentu nowego zarządcy królewskiej.

Malowidła ścienne i stropowe

W prezbiterium zachowały się polichromie z roku 1689: na wschodniej ścianie scena Ukrzyżowania (zasłonięta ołtarzem), na południowej – Ostatnia Wieczera (uwagę zwraca postać Judasza odwrócona od widza), na północnej – Sąd Ostateczny (wyobrażający Chrystusa tronującego na tęczy). W nawie z kolei znajdują się sceny Drogi Krzyżowej (tzw. medaliony pasyjne) z roku 1711, adoracja Matki Boskiej przez Szymona z Lipnicy, polichromia wykonana na parapecie chóru, zatytułowana „Dziesięcioro przykazań”, a także malowidło przedstawiające śmierć grającą na skrzypcach. Również na ścianie zachodniej umieszczona jest polichromia z wyobrażeniem św. Franciszka otrzymującego stygmaty oraz świętych Wojciecha i biskupa Stanisława²⁴. Strop jest ozdobiony różnobarwnymi malowidłami patronowymi (szablonowymi), o licznych wzorach geometrycznych i roślinnych²⁵.

W latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku dokonano gruntownego remontu świątyni²⁶, zakończonego w grudniu 1957. Uzupełniono wówczas około 30% desek stropowych oraz przełożono te błędnie ułożone; wymieniono podmurówkę, a także uzupełniono gont, gdyż dach był w bardzo złym stanie technicznym. Wówczas również odkryto i zabezpieczono kolejne malowidła ścienne, ukryte pod przemalowaniami.

Słup Światowida

Z kościołem św. Leonarda związany jest interesujący lokalny przekaz, jakoby umieszczony w jego wnętrzu słup, pełniący obecnie funkcję konstrukcji ołtarza, miał być w rzeczywistości pozostałością po słowiańskim chramie (sic!) i miał przedstawiać czy też symbolizować postać

pict scenes from the saint's life: the freeing of prisoners and the prayer of the royal family, as well as the following saints and their attributes: St. Stanislaus (Piotrowin), St. Stephen (stones and the Gospel), St. Nicholas of Myra (bishop's vestments, the gesture of blessing), and St. Valentine (bishop's vestments).²² At its top, the triptych is decorated with wooden openwork cappings with the image of St. Michael the Archangel, while at the bottom there are images of Christ and Mary and St. John the Apostle, surrounded by St. Martha, St. Lucy, St. John the Baptist and St. John the Merciful.

Furthermore, at the sides there are the following triptychs: of the Adoration, dated to 1425; and the triptych of St. Nicholas with the scene of the delivery of the dowry of the three impoverished maidens, dated to the first half of the sixteenth century. All of the triptychs are copies, while the originals, after being stolen in 1992 and later reclaimed, are stored at the Diocese Museum in Tarnów.

Of note is also the wooden ambo from 1711, with the depictions of the Four Evangelists, with stairs adorned with a floral ornament.

Furthermore, church vestments are stored in the building, such as the feretory and fiddleback chasubles.

The sandstone floor features the gravestone of Antoni August Ledóchowski and Józefina Ledóchowska, the owners of Lipnica Murowana.

The church is also a place where one can access a casket regal, a type of portable organ from the seventeenth century. The model stored in the church is one of seven working models that have survived in Poland.²³ Furthermore, the authors argue (M. Budziakowski) that the sponsorship of the regal can be attributed to the Lubomirski magnate family from nearby Wiśnicz, which took over administrative duties in the area during that time (the offices of the land starost and vogt). The regal, which was a costly instrument, could have been a form of gift from the new steward of the Crown lands.

słowiańskiego bóstwa. Autorzy niniejszego artykułu postanowili podjąć próbę weryfikacji tego przekazu.

Analizowany obiekt to słup z drewna dębowego, wysokości ponad 4 m, zakończony kuliście. Poniżej zwieńczenia można zauważyć zacięcie klinem w górę. U podstawy słup jest spięty i przykręcony do ołtarza metalowymi obejmami. Około połowy wysokości jest odchylony od pionu o około 2 stopni. Na wysokości około 1 metra od podstawy znajdują się wycięte w drewnie rozety, tj. koliste ornamenty zacięte na krzyż (na każdej jego płaszczyźnie). W górnej części znajduje się wycięcie po (najprawdopodobniej) belce poziomej, co pozwala domniemywać, że obiekt pierwotnie był krzyżem (bądź stanowił element większej konstrukcji), a w późniejszym okresie przekształcono go w pojedynczy słup ołtarzowy. Należy zwrócić uwagę na brak innych symboli czy ornamentów, szczególnie związanych z kulturą przedchrześcijańską.

Pierwsza informacja o domniemanym, przedchrześcijańskim pochodzeniu słupa (poza przekazami ustnymi) pojawia się w publikacji o Lipnicy wydanej w roku 1998²⁷. Nie figuruje ona w materiałach źródłowych ani w innych znanych autorom opracowaniach, powstałych przed rokiem 1990. W celu ostatecznej weryfikacji powyższego przekazu M. Budziakowski zaprosił do współpracy naukowców z Instytutu Fizyki Politechniki Śląskiej celem wykonania datowania radiowęglowego.

Badanie dendrochronologiczne

Datowaniu poddano próbkę drewna – część rdzenia pobranego 4 września 2018 ze „słupa Światowida”. W celu uniknięcia potencjalnego zanieczyszczenia zewnętrznej warstwy do pomiarów 14C wybrano fragment z wewnętrznej części rdzenia. Fragment ten, według analizy dendrochronologicznej dr M. Kłusek, obejmował dwa niepełne przyrosty roczne. Próbkę drewna poddano procesowi ekstrakcji alfa-celulozy według protokołu opracowanego przez Danutę Michczyńską²⁸ i jej współpracowników, którego etapy były skrupulatnie kontrolowane. Na żadnym z nich nie odnotowano anomalii mogących wskazywać na zakłócenia procesu preparatyki i zanieczyszczenia materiałem mogącym zafałszować wiek próbki. W wyniku pomiarów uzyskano datę radiowęglową 370 ± 25 BP (nr laboratoryjny próbki GdA-5702).

Na podstawie analizy skanów i fotografii pobranego rdzenia stwierdzono, że rdzeń pochodzi z dębu i obejmuje 16 przyrostów rocznych. Ostatnie przyrosty wytworzone przez drzewa znajdują się na zewnątrz pnia, przy korze. Ponieważ próbka pochodzi z wewnętrznej części pnia, wyznaczony wiek nie odpowiada dokładnie momentowi ścięcia drzewa. Drzewo rosło co najmniej 14 lat dłużej, niż wskazuje wynik pomiaru. Ponadto zewnętrzna część drzewa, o nieznanym liczbie słoików, została ścięta podczas obróbki. W obrębie usuniętych słoików znajdowała się również warstwa bielasta, która w przypadku dębów rosnących na terenie Małopolski obejmuje 12 +7/-6 przyrostów. Dlatego w analizach

Wall and ceiling paintings

The presbytery features surviving polychromes from 1689: the *Crucifixion* (obscured by the altar) on the eastern wall, and the *Final Judgment* (depicting Christ enthroned on a rainbow) on the northern wall. The nave features scenes of the Way of the Cross (so-called medallions of the Passion) from 1711, the *Adoration of the Mother of God by Szymon of Lipnica*, a polychrome painted on the gallery parapet, entitled *Of the tenfold commandment*, as well as a painting depicting Death playing a fiddle. Also on the western wall is a polychrome with an image of St. Francis receiving the stigmata and the saints Adalbert and bishop Stanislaus.²⁴ The ceiling is decorated by polychromatic patron paintings (stenciled), with numerous geometric and floral patterns.²⁵

A thorough renovation of the church was performed in the 1950s²⁶—it was completed in 1957. Around 30% of the deck boards were supplemented and those that had been defectively placed were reattached. The stone base was likewise replaced and gaps in the wooden shingles were repaired, as the roof had been in very poor technical condition. Additional wall paintings that had been hidden underneath paint layers were discovered and secured at the time.

The Column of Światowid

There is an interesting local story associated with the church which states that a column that is placed inside and that is a part of the structure of its altar was reportedly an element from an older Slavic shrine (sic!) and was to depict or symbolize the figure of a Slavic deity. The authors of this paper attempted to verify this claim.

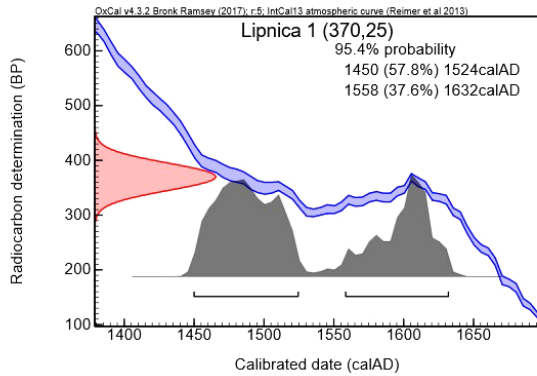
The column under analysis is made from oak wood, has a height of over 4 meters and has a round end. Below its top part there is a wedge-shaped cut aimed towards the top. At its base, the column is bound and affixed to the altar with metal braces. At around half of its height, it is slightly bent by around 2 degrees. Around 1 meter above the base of the column there are carvings depicting rosettes, i.e. circular ornaments with cross-shaped cuts (on each of its surfaces). In the upper part there is a socket that was supposedly used to affix a horizontal beam, which can be interpreted as evidence that the object had been a cross (or an element of a larger structure), and was later converted into a singular altar post. Of note is the fact that the object lacks other symbols or ornaments, particularly any that could be linked with a pre-Christian culture.

The first report about the supposed pre-Christian origin of the column (apart from oral history), appeared in a publication about Lipnica Murowana that was published in 1998.²⁷ It was not present in any source materials nor in any of the literature known to the authors to be written before 1990. In order to ul-

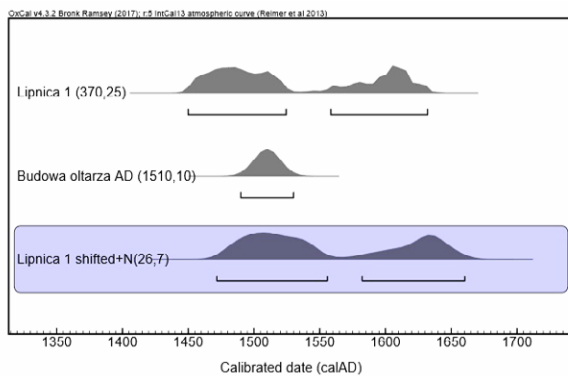
Ryc. 8. Fotografia rdzenia z zaznaczonymi przyrostami rocznymi dębu; fot. N. Piotrowska.

Fig. 8. Photograph of the core with marked growth rings of the oak tree; photo by N. Piotrowska.

Ryc. 9. Rozkład prawdopodobieństwa wieku kalendarzowego; oprac. N. Piotrowska.

Fig. 9. Calibrated date probability distribution; by N. Piotrowska.

Ryc. 10. Rozkład prawdopodobieństwa; oprac. N. Piotrowska; od góry: 1 – rozkład prawdopodobieństwa wieku datowanej próbki; 2 – rozkład prawdopodobieństwa daty budowy ołtarza, przyjętej jako 1510 AD z niepewnością 25 lat; 3 – rozkład prawdopodobieństwa wieku kalendarzowego daty ścięcia drzewa – otrzymany wynik datowania przesunięty o 26 ± 7 lat kalendarzowych.

Fig. 10. Probability distribution; by N. Piotrowska; from the top: 1—Probability distribution of the age of the sample; 2—Probability distribution of the date of the altar's construction, assumed to be 1510 AD with an uncertainty of 25 years; 3—Probability distribution of the calendar age of the date of the tree's felling—dating result shifted by 26 ± 7 calendar years.

uwzględniono przesunięcie roku ścięcia drzewa o 26 ± 7 lat w stosunku do wyniku datowania.

Data radiowęglowa została poddana kalibracji za pomocą programu OxCal 4.3²⁹ z wykorzystaniem krzywej kalibracyjnej IntCal13³⁰. Uzyskany rozkład prawdopodobieństwa wieku kalendarzowego przedstawia ryc 9.

Najwcześniejszy moment powstania słupa to połowa XV wieku. Należy zatem z całą pewnością wyklu-

timately verify this piece of history, M. Budziakowski invited scientists from the Institute of Physics of the Silesian University of Technology to perform radiocarbon dating of the object.

Dendrochronological study

A wood sample—a part of the core collected on September 4 2018 from the „Column of Światowid”—was subjected to radiocarbon dating. In order to avoid potential contamination of the external layer, ¹⁴C measurements were performed using a fragment of the internal part of the core. This fragment, as found via dendrochronological analysis performed by Ph.D. M. Klusek, encompassed two incomplete yearly growth rings. The wood sample was subjected to an alpha-cellulose extraction procedure as per the protocol formulated by Michczyńska et al.,²⁸ whose stages were carefully controlled. No anomalies that could indicate disruptions in the sampling process or traces of pollution that could falsify the age of the sample were detected. As a result of the measurements, a radiocarbon date of 370 ± 25 BP was established (laboratory sample No. Gda-5702).

Based on analysis of scans and photographs of the core sample, it was concluded that the core was taken from an oak tree and amounts to 16 yearly growth rings. The final growth rings of trees are located on the outer surfaces of the trunk, near the bark. As the sample was collected from the internal part of the trunk, the resultant age did not precisely correspond to the moment of the tree's felling. The tree had grown at least 14 years longer than indicated by measurement results. Furthermore, the external part of the tree, with an unknown number of growth rings, was cut during carpentry work. The rings that were removed also included a layer of sapwood, which in the case of oak trees from Lesser Poland covers $12 +7/-6$ rings. This is why the date of the tree's felling was shifted by 26 ± 7 years relative to the dating result.

The radiocarbon date was calibrated using OxCal 4.3²⁹ using an IntCal13 calibration curve.³⁰ The probability distribution of the object's calendar age has been shown in the figure 9.

The earliest moment of the column's construction was found to be the middle of the fifteenth century. We can therefore fully rule out the pre-Christian or

czyć przedchrześcijańskie bądź też nawet XII-wieczne pochodzenie tego obiektu. Był to zatem najprawdopodobniej krzyż zbudowany na przełomie XV i XVI wieku, wkomponowany w konstrukcję ołtarza w wyniku jakiegoś zniszczenia.

Być może nowe informacje mogłyby przynieść seria badań belek ściennych, z tym jednak zastrzeżeniem, że część z nich była wymieniana podczas remontów świątyni. Można w każdym razie zaryzykować tezę, że jeśli istotnie w tym miejscu znajdował się wcześniej inny kościół (który uległ zniszczeniu, np. pożarowi w 1500 lub 1520), to część substancji budowlanej mogła zostać wykorzystana do konstrukcji nowego obiektu. To jednak można będzie zweryfikować, prowadząc bardziej szczegółowe badania świątyni.

Podsumowanie

Zaprezentowane badania są jedynie wstępem do szerszych studiów związanych z dziedzictwem kulturowym Lipnicy Murowanej oraz jego ochroną i rewitalizacją. Dotyczyły one substancji zabytkowej średniowiecznego kościoła św. Leonarda, zabytku o randze międzynarodowej, wpisanego (wraz z innymi drewnianymi świątyniami) na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Pozwoliły one na uporządkowanie i przeanalizowanie literatury oraz dostępnych materiałów archiwalnych i inwentaryzacyjnych dotyczących kościoła. Dzięki zastosowaniu metody dendrochronologicznej ostatecznie zweryfikowano metrykę tzw. słupa Światowida, który okazał się elementem konstrukcyjnym pochodzącym z połowy XV wieku lub z okresu późniejszego. Zatem jego przedchrześcijańskie pochodzenie jest jedynie lokalnym podaniem, a nie faktem historycznym.

Użyte modele kościoła zostały wykonane przez firmę 3deling na zlecenie Fundacji Pełni Kultury w ramach projektu „Multisensoryczne UNESCO. Digitalizacja materialnego i niematerialnego dziedzictwa Lipnicy Murowanej” dofinansowanego przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu Kultura Cyfrowa 2017 oraz przez Gminę Lipnica Murowana. Dostęp do skanów 3d na stronie www.3deling.pl. Autorzy dziękują ww. instytucjom za udostępnienie materiałów.

M. Budziakowski dziękuje p. dr hab. inż. Natalii Piotrowskiej, prof. PŚ, oraz dr inż. Marzenie Klusek za wykonanie badań dendrochronologicznych słupa i współpracę przy sporządzeniu niniejszego artykułu.

even twelfth-century origin of this object. It was most probably a cross built towards the end of the fifteenth and the start of the sixteenth century and, as a result of some sort of damage, incorporated into the structure of the altar.

Perhaps new information could be yielded by a series of tests of wall beams. However, it should be noted that some of them were replaced during renovation. Nevertheless, one can risk putting forth the argument that if a church had indeed existed at this site (and was destroyed, for instance due to a fire, in 1500 or 1520), then some of its substance could have been used to build the new church. However, this can only be found upon a more detailed investigation of the church.

Conclusions

The study presented in the paper is merely an introduction to wider research on the cultural heritage of Lipnica Murowana, its protection and restoration. It concerned the historic substance of the medieval Church of St. Leonard, a monument of international rank, as proven by its inscription on the UNESCO World Heritage Site List (alongside other churches). The study allowed for a structuring and analysis of the literature and available archival and survey materials concerning the church. The use of the dendrochronological method also allowed the authors to verify the age of the so-called „Column of Światowid,” which turned out to be a structural element from the middle of the fifteenth century or from a later period. Its pre-Christian origin was thus proven to be merely a local story and not a historical fact.

The church models used in the study were built by 3deling and had been commissioned by the Pełni Kultury Foundation, as a part of the „Multisensory UNESCO. Digitalization of the tangible and intangible heritage of Lipnica Murowana,” subsidized by the Minister of Culture and National Heritage as a part of the DIGITAL CULTURE 2017 program and the Municipality of Lipnica Murowana. The 3d scans can be accessed at www.3deling.pl. The authors would like to thank the above-mentioned institutions for sharing the materials.

M. Budziakowski would like to thank Professor Piotrowska and Doctor Klusek for performing dendrochronological testing of the column and their cooperation during the writing of this paper.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Banach Jan, Banach Bogusław, *Parafia w Lipnicy Murowanej – zarys dziejów od powstania do roku 1945*, Lipnica Murowana 2005.
- Bronk Ramsey, *Bayesian analysis of radiocarbon dates*, „Radiocarbon” 2009, nr 51(1), s. 337–360.
- Brykowski Ryszard, *Lipnica Murowana*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko. M. Arsyński, vol. 2, Warszawa 1995.
- Brykowski Ryszard, Kornecki Marian, *Drewniane kościoły w Małopolsce Południowej*, Wrocław 1984.
- Budziakowski Mateusz, *Rozwój przestrzenny Lipnicy Murowanej w czasach zaborów w świetle austriackich map wojskowych*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, nr 57, s. 134–141.
- Budziakowski Mateusz, Krupa Michał, *Lipnica Murowana – historic heritage and its conservation protection*, „Technical Transactions = Czasopismo Techniczne” 2019, vol. 116, Iss. 9, s. 33–43.
- Dutkiewicz Józef, *Małopolska rzeźba średniowieczna*, Kraków 1949.
- Faryna-Paszkiwicz Hanna, Omilanowska Małgorzata, Pasieczny Robert, *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 2001.
- Kiryk Feliks, *Bochnia – dzieje miasta i regionu*, Kraków 1980.
- Kiryk Feliks, *Najdawniejsze dzieje Lipnicy Murowanej*, [w:] *Lipnica Murowana – Gród króla Władysława Łokietka*, red. Janusz Smołucha, Kraków 2007.
- Kiryk Feliks, *Rozwój urbanizacji Małopolski*, Kraków 1985.
- Kornecki Marian, *Kościół Lipnicy Murowanej*, „Currenda” 1992, nr 10–12.
- Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 119–124.
- Książek Mieczysław, *Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku*, Kraków 1994.
- Kucia Dariusz, *Tryptyk św. Leonarda z kościoła cmentarnego w Lipnicy Murowanej*, [w:] *Lipnica Murowana – Gród króla Władysława Łokietka*, red. Janusz Smołucha, Kraków 2007.
- Kulig Jacek, *O organach historycznych Małopolski*, „Rocznik Małopolski” 2018.
- Kumor Bolesław, *Organizacja parafialna w granicach dzisiejszej diecezji tarnowskiej w świetle Liber Beneficiorum ks. Jana Długosza*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 1986, t. 10.
- Kumor Bolesław, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI wieku*, „Prawo Kanoniczne” 1962, t. 5, s. 175–231.
- Kumor Bolesław, *Przenoszenie praw parafialnych w Małopolsce Południowej w okresie średniowiecza*, „Polonia Sacra” 1962, t. 11.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 471, s. 1–10.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Original historical spatial development research methodology on the example of the town of Skawina in Lesser Poland*, „Landscape Architecture and Art” 2019, vol. 14, s. 18–23.
- Kuśnierz-Krupa Dominika, *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, „E3S Web of Conferences” 2018, vol. 45, s. 1–8.
- Kydryńska Anna, *Kościółek św. Leonarda w Lipnicy Murowanej*, „Wiadomości Konserwatorskie” 1958, nr 5.
- Michczyńska Danuta, Krąpiec Marek, Michczyński Adam, Piotrowska Natalia et al., *Different Pretreatment Methods For 14 C Dating of Younger Dryas and Allerød Pine Wood (Pinus Sylvestris L.)*, „Quaternary Geochronology” 2018, nr 48, s. 38–44.
- Niewalda Waldemar, „Studium urbanistyczno-konserwatorskie miasta Lipnica Murowana” 1981, mps.
- Reimer Paula, Bard Edouard et al., *IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP*, „Radiocarbon” 2013, nr 55 (4), s. 1869–1887.
- Siwek Andrzej, *Świadek wieków – kościół św. Leonarda w Lipnicy Murowanej*, „Aura” 2004, nr 5.
- Stanko Przemysław, *Materiały archiwalne do dziejów Lipnicy Murowanej w Archiwum Państwowym w Krakowie*, [w:] *Lipnica Murowana – Gród króla Władysława Łokietka*, red. Janusz Smołucha, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007.
- Stępkowska Konstancja, *Tryptyk św. Mikołaja w kościele cmentarnym w Lipnicy Murowanej*, [w:] *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* 1912, nr 8.
- Ważny Tomasz, *Dendrochronologia obiektów zabytkowych w Polsce*, Gdańsk 2001.
- Wiśniowski Stanisław, *Lipnica Murowana – przewodnik historyczno-turystyczny*, Kraków 1998.
- Wolff-Łozińska Barbara, *Malowidła stropów polskich 1 poł. XVI w.*, Kraków 1971.

- ¹ P. Stanko, *Materiały archiwalne do dziejów Lipnicy Murowanej w Archiwum Państwowym w Krakowie*, [w:] *Lipnica Murowana – Gród króla Władysława Łokietka*, red. J. Smołucha, Księgarnia Akademicka, Kraków 2007, s. 32.
- ² W. Niewalda, *Badania nad murami miejskimi w Lipnicy Murowanej*, [w:] *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Oddział w Krakowie*, t. 3, Kraków 1969, s. 844–846.
- ³ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 119–124.
- ⁴ M. Budziakowski, M. Krupa, *Lipnica Murowana – historic heritage and its conservation protection*, „Technical Transactions = Czasopismo Techniczne” 2019, vol. 116, Iss. 9, s. 33–43; M. Budziakowski, *Rozwój przestrzenny Lipnicy Murowanej w czasach zaborów w świetle austriackich map wojskowych*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2019, nr 57, s. 134–141.
- ⁵ Na przykład F. Kiryk, *Najdawniejsze dzieje Lipnicy Murowanej*, [w:] *Lipnica Murowana – Gród króla Władysława Łokietka*, red. J. Smołucha, Kraków, 2007, s. 9–27.
- ⁶ K. Stępkowska, *Tryptyk św. Mikołaja w kościele cmentarnym w Lipnicy Murowanej*, [w:] *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* 1912, nr 8, s. 450–455.
- ⁷ J. Banach, B. Banach, *Parafia w Lipnicy Murowanej – zarys dziejów od powstania do roku 1945*, Lipnica Murowana 2005, passim.
- ⁸ F. Kiryk, *Bochnia – dzieje miasta i regionu*, Kraków 1980, passim.
- ⁹ J. Banach, B. Banach, op. cit., s. 33.
- ¹⁰ Ibidem, s. 35.
- ¹¹ Ibidem, s. 98.
- ¹² M. Książek, *Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku*, Kraków 1994, passim.
- ¹³ A. Siwek, *Świadek wieków – kościół św. Leonarda w Lipnicy Murowanej*, „Aura” 2004, nr 5, s. 13.
- ¹⁴ M.in. J. i B. Banachowie.
- ¹⁵ D. Kuśnierz-Krupa, *Original historical spatial development research methodology on the example of the town of Skawina in Lesser Poland*, „Landscape Architecture and Art” 2019, vol. 14, s. 18–23; eadem, *Protection issues in selected European historic towns and their contemporary development*, „E3S Web of Conferences” 2018, vol. 45, s. 1–8; eadem, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 471, s. 1–10.
- ¹⁶ J. Banach, B. Banach, op. cit., s. 32–36.
- ¹⁷ Ibidem.
- ¹⁸ M. Kornecki, *Kościół Lipnicy Murowanej*, „Currenda” 1992, nr 10–12.
- ¹⁹ J. Banach, B. Banach, op. cit., s. 112.
- ²⁰ D. Kucia, *Tryptyk św. Leonarda z kościoła cmentarnego w Lipnicy Murowanej*, [w:] *Lipnica Murowana – Gród króla Władysława Łokietka*, red. J. Smołucha, Kraków 2007, s. 79–91.
- ²¹ Szerzej nt. prób datowania tryptyku wypowiada się K. Sęcowska, *Lipnica Murowana*, [w:] *Malarstwo gotyckie w Polsce*, red. A. Labuda, K. Secomska, vol. 2, Warszawa 2004, s. 220–221.
- ²² K. Stępkowska, op. cit.
- ²³ J. Kulig, *O organach historycznych Małopolski*, „Rocznik Małopolski” 2018, s. 207–208.
- ²⁴ J. Dutkiewicz, *Malarstwo ścienne w budownictwie drewnianym*, „Wiadomości Konserwatorskie” 1958, nr 5, s. 9–27.
- ²⁵ B. Wolff-Łozińska, *Malowidła stropów polskich 1 poł. XVI w.*, Kraków 1971.
- ²⁶ Szerzej o tym: A. Kydryńska, *Kościół św. Leonarda w Lipnicy Murowanej*, „Wiadomości Konserwatorskie” 1958, nr 5, s. 86–87.
- ²⁷ S. Wiśniowski, *Lipnica Murowana – przewodnik historyczno-turystyczny*, Kraków 1998, s. 5.
- ²⁸ D. Michczyńska, M. Krąpiec, A. Michczyński, N. Piotrowska et al., *Different Pretreatment Methods For 14 C Dating of Younger Dryas and Allerød Pine Wood (Pinus Sylvestris L.)*, „Quaternary Geochronology” 2018, nr 48, s. 38–44.
- ²⁹ R. Bronk, *Bayesian analysis of radiocarbon dates*, „Radiocarbon” 2009, nr 51(1), s. 337–360.
- ³⁰ P. Reimer, E. Bard et al., *IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years cal BP*, „Radiocarbon” 2013, nr 55 (4), s. 1869–1887.

Streszczenie

Artykuł dotyczy problematyki historii, konstrukcji, wyposażenia oraz datowania zabytkowego kościoła św. Leonarda w Lipnicy Murowanej. Kościół ten jest jedną z drewnianych świątyń Małopolski znajdujących się na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Stopień i sam fakt zachowania obiektu, jego architektura i wyposażenie wyraźnie wskazują na międzynarodową rangę obiektu. Liczne polichromie, tryptyki oraz ornamentyka stropów podkreślają jego estetykę, dzięki czemu stanowi on jeden z ciekawszych zabytków w tym regionie.

W artykule przedstawiono także wyniki badań przeprowadzonych metodą dendrochronologiczną, które pozwoliły na zweryfikowanie hipotezy dotyczącej pochodzenia i datowania jednego z elementów konstrukcyjnych w świątyni (tzw. słupa Światowida).

Abstract

This paper discusses the subject matter of the history, structure, furnishing and dating of the historic Church of St. Leonard in Lipnica Murowana. This church is one of the wooden temples of Lesser Poland that are inscribed on the UNESCO World Heritage Sites List. The degree and indeed the very fact of the building's preservation, its architecture and furnishings clearly indicate its international rank. Numerous polychromes, triptychs and the ornamentation of its ceilings highlight its aesthetic, making it one of the more interesting historical sites in this region.

The paper also presents the results of dendrochronological studies which allowed the authors to verify a hypothesis concerning the origin and dating of one of the church's structural elements (the so-called „Column of Światowid”).

Katarzyna Kołodziejczyk*

orcid.org/0000-0003-1918-9344

Rekonstrukcja figury Madonny z kościoła zamkowego Najświętszej Maryi Panny. przyczynek do genezy jej symbolicznej roli w strukturze przestrzennej Malborka

Restoration of a Figure of the Madonna from the Blessed Virgin Mary Church in Malbork: Contribution to Genesis of the Figure's Symbolic Role in the Town's Spatial Structure

Słowa kluczowe: Madonna malborska, *sacrum*, *profanum*, restytucja zabytku, miasto średniowieczne, *genius loci*, przestrzeń publiczna

Keywords: the Malbork Madonna, *sacrum*, *profanum*, monument restitution, medieval town, *genius loci*, public space

Odbudowa kościoła Najświętszej Maryi Panny na Zamku Wysokim w Malborku, ukończona w roku 2016, była wydarzeniem bezprecedensowym w powojennej historii polskiego konserwatorstwa nie tylko ze względu na wyjątkową stratyografię obiektu i skomplikowaną problematykę konserwatorską, ale także na znaczenie zamku malborskiego jako zabytku rangi światowej, co zresztą zostało sformalizowane wpisem tego średniowiecznego założenia na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO¹. Pisząc o odbudowie kościoła NMP, należy pamiętać, że chodzi tutaj o formę świątyni, jaką miała ona do roku 1945, nadaną przez Konrada Steinbrechta podczas restauracji przeprowadzonej w latach 1882–1902.

Restauracja ta, choć przyniosła liczne zmiany wynikające z odkryć dokonanych w trakcie studiów i badań architektonicznych prowadzonych przez Steinbrechta (jako że usunięto barokowe naleciałości), to jednak nie zmieniła oryginalnego klimatu wnętrza i nie naruszyła jego gotyckiej struktury. Potwierdził to Artur Dobry, pisząc: „Wnętrze sakralne od czasów rozbudowy w latach 1331–1344 aż po 1945 nie utraciło swojego średniowiecznego charakteru”². Formę architektoniczną, o której pisze A. Dobry, zasadniczo zachowaną do dziś,

The restoration of the Blessed Virgin Mary Church at the High Castle of Malbork (completed in 2016) was an unprecedented event in Polish post-war monument conservation history, not only because of its unique stratigraphy and complexity of conservatory issues, but also given the significance of Malbork Castle as a monument of world renown, its status confirmed with the building's listing on the UNESCO World Heritage List.¹

The term „reconstruction of the Blessed Virgin Mary Church” shall be hereinafter used with reference to the shrine's shape from before 1945, resulting from the 1882–1902 restorative works by Conrad Steinbrecht.

The restoration brought about a number of changes originating in the discoveries that had been made during the architectural studies and works conducted by Steinbrecht (removal of Baroque influences), but without altering the original ambience of the interiors, or disturbing the Gothic structure. The above was confirmed by Artur Dobry, who wrote in his academic paper that „from the 1331–1344 expansion until 1945 the sacral interiors did not lose their medieval character.”² The original, thirteenth-century High Castle was composed of a three-bay, single-nave castle chapel, with

* dr sztuki, adiunkt, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* Ph.D., Adjunct Professor, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kołodziejczyk K. Restoration of a Figure of the Madonna from the Blessed Virgin Mary Church in Malbork: Contribution to Genesis of the Figure's Symbolic Role in the Town's Spatial Structure. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2020, 62:148–157

Orzymano / Received: 16.02.2020 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.05.2020

doi: 10.48234/WK62MADONNA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Najstarszy widok zamku od wschodu – zaginiony w 1945 obraz z gdańskiego Dworu Artusa *Oblężenie Malborka z 1460*.

Fig. 1. The oldest view of the castle from the east—*Siege of Malbork, a painting from 1460 lost in 1945 from the Artus Court in Gdańsk*.

kościół zamkowy NMP otrzymał w wyniku znacznego rozszerzenia poza oryginalny zarys Zamku Wysokiego ustalony w XIII wieku – pierwotnej, trójprzęsłowej i jednonawowej kaplicy zamkowej o dwóch przęsłach nakrytych sklepieniami krzyżowo-żebrowymi i trzecim, być może wielobocznym zamkniętym przęsłem wschodnim ze sklepieniem osadzonym na 6 podporach³. Uwidocznienie śladów najstarszych podziałów kompozycji wnętrza pierwszej kaplicy zamkowej w wyniku zniszczeń z roku 1945 uruchomiło niezwykle interesującą z punktu widzenia teoretyczno-doktrynalnego dyskusję w sprawie kierunków odbudowy⁴.

Problematyka historyczno-konserwatorska kościoła NMP na Zamku Wysokim w Malborku jest niewątpliwie warta szerszego omówienia, jednak w tym artykule chciałabym skupić się na fenomenie figury NMP, osadzonej w zewnętrznej gotyckiej blendzie prezbiterium – nie tylko z punktu widzenia dzieła sztuki, lecz także jej postrzegania jako znaku czy symbolu osadzonego w przestrzeni miejskiej, którą dziś nazywamy przestrzenią publiczną. Na wstępie warto zwrócić uwagę na – jak się zdaje mało dotąd badany – wątek kultu maryjnego w średniowieczu na ziemiach polskich i w samym zakonie krzyżackim.

Kult maryjny w Polsce ma tradycje wczesnopiastowskie, o czym pisze Łukasz Żak, twierdząc, że był on już obecny w czasach Bolesława Krzywoustego, w dobie rozbitcia dzielnicowego⁵ i później. Wspomina on o szczególnej atencji ku NMP, jaką okazywał ten władca, ale zwraca też uwagę na rozpowszechnienie się kultu maryjnego w pol-

two bays topped with a cross-ribbed vault and a third, eastern one—likely polygonal—with vaulting rested on six supports.³ The architectural structure of the church mentioned by Artur Dobry, which has essentially been preserved until this day, is the effect of a significant extension of the building beyond the original layout. A complete devastation of the church in 1945 exposed traces of the original division of the castle chapel interiors and provoked a discussion on the potential directions of reconstruction, which has proved to be highly interesting from a theoretical/doctrinal perspective.⁴ The historical background and conservatory efforts in the Blessed Virgin Mary Church within the Malbork High Castle are undoubtedly worth a deeper analysis. However, in this paper, I would like to focus on the phenomenon of the Madonna figure set in the outer Gothic blende of the chancel, and show it not solely as a work of art, but also as a sign, or symbol, integrated with the urban space, today referred to as public space.

As a brief introduction, let me outline the hitherto little-studied subject of the Marian cult in medieval Poland and in the Order of Teutonic Knights.

As written by Łukasz Żak, Mary has been venerated in Poland since the early Piast era. The author documents the cult during the reign of Bolesław Krzywousty, during the time of feudal fragmentation,⁵ and in later periods. He mentions the king's very special deference to Blessed Mary—a fact confirmed by Gallus Anonymus—and highlights that the Marian cult was

Ryc. 2. Najstarszy widok zamku od wschodu – zaginiony w 1945 obraz z gdańskiego Dworu Artusa *Oblężenie Malborka* z 1460, fragment z Zamkiem Wysokim i kościołem NMP.

Fig. 2. The oldest view of the castle from the east—*Siege of Malbork*, a painting from 1460 lost in 1945 from the Artus Court in Gdańsk, fragment with the High Castle and the Church of Holy Mary.

szych kręgach możnowładczych: „Pierwszymi śladami kultu Maryi Panny w innym kręgu niż piastowski są fundacje Piotra Włostowica. Wydaje się, że otwierają one nowy etap w rozwoju duchowości maryjnej na ziemiach polskich. Niedługo później spotykamy fundacje maryjne innych możnowładców. Kolejne ślady wiary w opiekę Bożej Rodzicielki pojawiają się w środowisku plockim za czasów pontyfikatu Aleksandra z Malonne. Wydaje się zatem, że w XII wieku kult Matki Bożej zaczyna obejmować coraz szersze kręgi. Podobny proces można zaobserwować także w Europie Zachodniej. W epoce karolińskiej Maryja Panna jest przede wszystkim patronką dynastii panujących, podczas gdy w XI–XII wieku, dzięki gregorianom, a szczególnie mnichom z kongregacji kluniackiej, i potem dzięki cystersom, pobożność maryjna coraz bardziej się rozpowszechnia”⁶.

Wreszcie należy zauważyć, że to rozpowszechnienie kultu maryjnego w Polsce sięgnęło też stanu szlacheckiego i rycerskiego, o czym świadczy wielka popularność pieśni *Bogurodzica*, która stała się popularna pod koniec XIII wieku, ale przypisuje się jej pochodzenie od św. Wojciecha, z uwagi na budowę językową wskazującą na wzory bizantyjskie z X wieku. *Bogurodzica* – określana przez Jana Długosza jako *carmen patrum* – stała się pieśnią ludową, a także była pierwszym polskim hymnem narodowym, wyznaniem wiary, w którym pierwsze strofy, pochodzące z początku XIII wieku, zawierają dogmatyczną syntezę godności i tytułów Maryi. Hymn *Bogurodzica* był i jest postrzegany jako pomnik polskiej duchowości, a jego patetyczne wersety i melodia zagrzewały rycerstwo do boju w bitwach z zakonem krzyżackim, najpierw pod Płowcami, później pod Grunwaldem⁷.

also popularized among Polish magnate circles: „The earliest traces of the veneration of Virgin Mary outside of Piast circles are the foundations established by Piotr Włostowic (also known as Peter Wlast). They seem to initiate a new phase of the development of Marian spirituality in Polish lands. Other Marian foundations, created by other magnates, appeared shortly after. Marks of Marian beliefs were also found within Płock circles at the time of the pontificate of Alexander of Malonne. Therefore, it seems that in the twelfth century the cult of Our Lady was expanding. A similar process was also observed in Western Europe. In the Carolingian era, Virgin Mary was primarily a patroness of the ruling dynasty, but in the eleventh/twelfth century the cult was much more widespread, mostly owing to the Gregorians, monks from the congregation of Cluny, and later the Cistercians.”⁶

The Marian cult in Poland soon reached noble and chivalric circles, which is proved by the unrivalled popularity of the religious song *Bogurodzica* (lit. *Mother of God*) observed towards the end of the thirteenth century. The likely author of *Bogurodzica* was Adalbert of Prague, a thesis supported by the work’s linguistic structure alluding to tenth-century Byzantine patterns. *Bogurodzica* was much more than a mere folk song; it became the first Polish national anthem, credo, and *carmen patrium*, as named by Jan Długosz. The initial stanzas, written in the early thirteenth century, contain a dogmatic synthesis of Mary’s dignity and titles. The anthem has since always been perceived as a memorial of Polish spirituality. Its melodic line and solemn verses were on the lips of knights heading for battles against

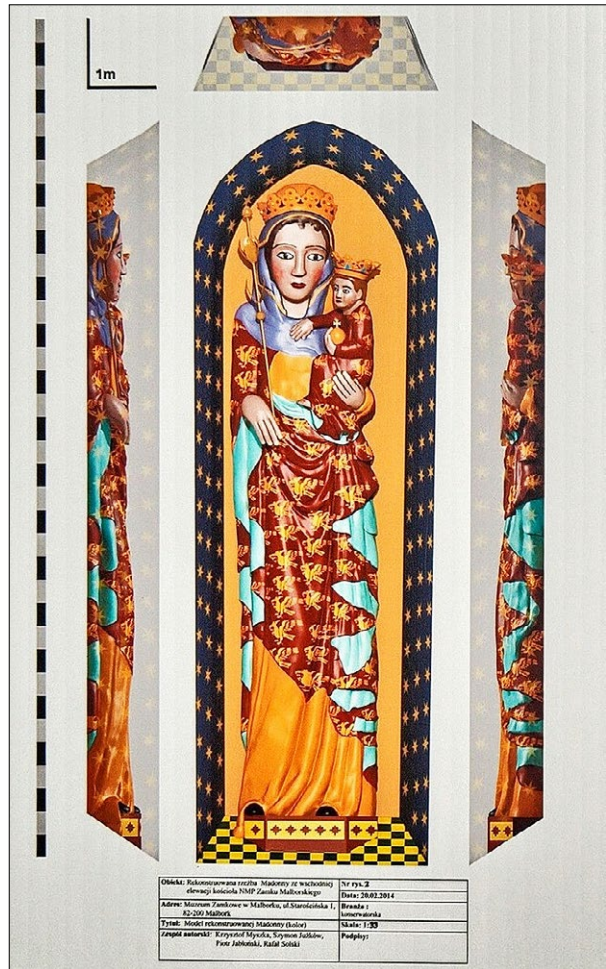

Ryc. 3. Fotografia wschodniej ściany prezbiterium kościoła zamkowego NMP z figurą Madonny, stan z początku XX wieku.

Fig. 3. Photograph of the eastern wall of the castle's Blessed Virgin Mary Church presbytery with a figure of the Madonna, as seen at the start of the twentieth century.

Tymczasem kult maryjny w zakonie krzyżackim, który powstał w końcu XII wieku⁸, był stosunkowo późniejszy, gdyż jego oficjalną i główną patronką była św. Elżbieta⁹. Idąc tokiem rozumowania Maksymiliana Grzegorza, można postawić pytanie, czy akcentowanie od pewnego czasu kultu maryjnego przez zakon krzyżacki nie ma swoich źródeł właśnie w dyplomacie krzyżackiej i nie jest swoistą uzurpacją, która miała być kontrapunktem dla patriotycznej konotacji opieki maryjnej nad Królestwem Polskim. Te uwagi mogą być istotnym przyczynkiem do interpretacji symboliczno-politycznej genezy figury NMP, której rzeźbiarskie zobrazowanie zostało wykonane z niespotykaną maestrią i dbałością nie tylko w sensie czysto techniczno-budowlanym, ale także z wyraźnym poszukiwaniem nowatorskich środków wyrazu artystycznego, których zastosowanie miałyby służyć idei uczynienia tej figury jako elementu dominującego w sylwecie zamku i miasta.

Warto także zwrócić uwagę na figurę NMP ulokowaną we wschodniej ścianie prezbiterium jako na czytelny znak ukierunkowania na wschód. Tak pomyślana ekspozycja rzeźby potwierdza regułę orientacyjną kościoła

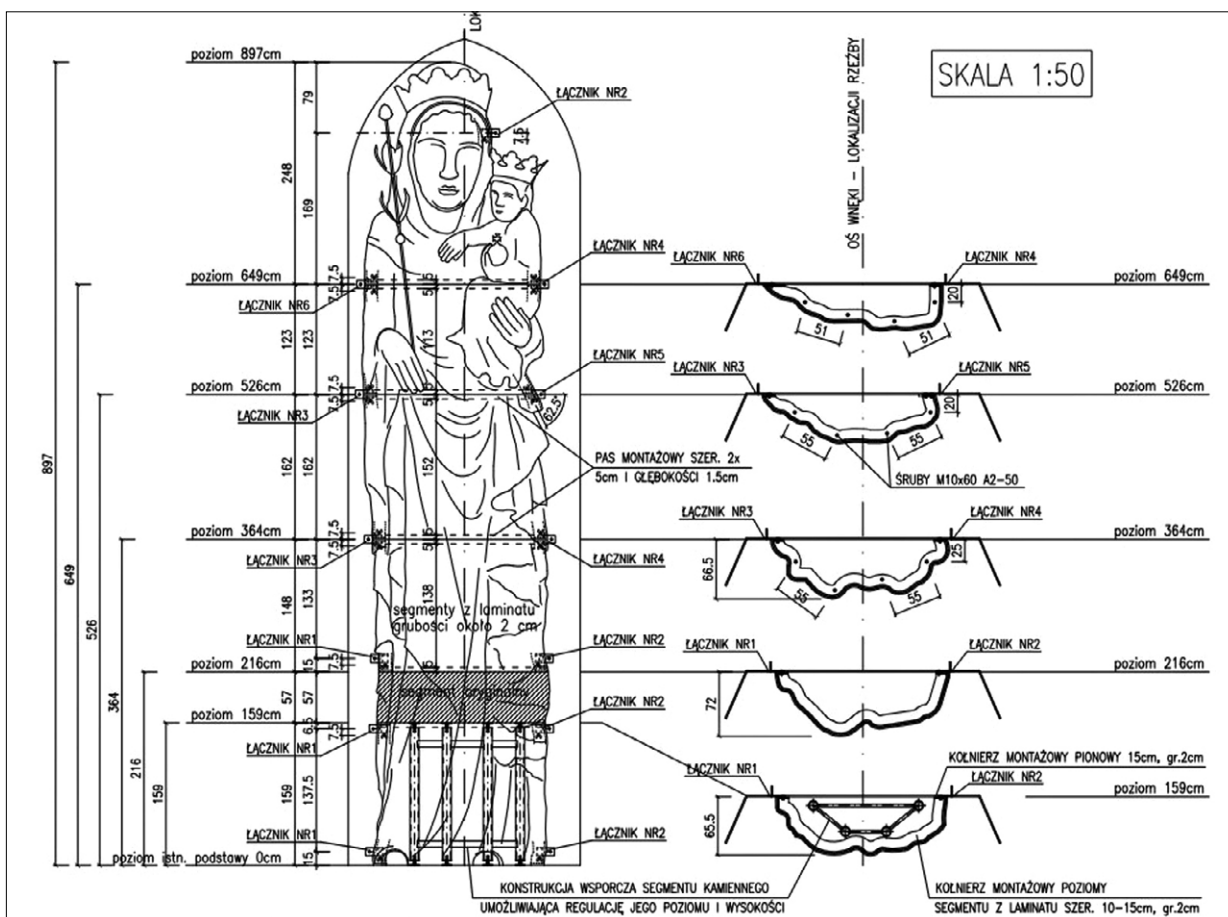
Ryc. 4. Rekonstrukcja Madonny, autorzy: K. Myszka, S. Jużków, P. Jabłoński, R. Solski, model rzeźby i projekt kolorystyki 2014.

Fig. 4. Reconstruction of the Madonna, authors: K. Myszka, S. Jużków, P. Jabłoński, R. Solski, sculpture model and color design from 2014.

the Order of Teutonic Knights, first at Płowce and then at Grunwald (former Tannenberg).⁷

In the Teutonic Order, founded towards the end of the twelfth century,⁸ the cult of Virgin Mary appeared relatively later, as its principal and official patroness was Saint Elisabeth.⁹ Following the reasoning of Maksymilian Grzegorz, a question may be asked whether it could have been a rule of Teutonic diplomacy to place emphasis on the Marian cult, or a usurpation, meant as a counterpoint to the patriotic connotation of Mary's providence over the Kingdom of Poland. These issues may be a good starting point for interpretation of the symbolic and political origin of the Madonna figure, whose sculptural image was not only carved with unparalleled mastery and meticulousness in a purely technical or engineering sense, but also bears traces of a quest for novel means of artistic expression, with an aim to make the figure a dominant element of the castle and the town.

The Madonna figure embedded in the eastern wall of the chancel should also be seen as a pronounced mark of the *sacrum* and its eastward orientation. This

Ryc. 5. Rekonstrukcja Madonny, autorzy: K. Myszką, S. Juźków, P. Jabłoński, R. Solski, projekt montażu rzeźby 2014.

Fig. 5. Reconstruction of the Madonna, authors: K. Myszką, S. Juźków, P. Jabłoński, R. Solski, sculpture assembly design from 2014.

chrześcijańskiego z prezbiterium jako strefą *sacrum*¹⁰, którego oś otwiera się na wschód – o czym pisał Orygenes, jeden ze znanych starożytnych komentatorów *Pisma Świętego* – czyli w kierunku, „gdzie wschodzi prawdziwe światło”¹¹. Nie jest zatem przypadkiem, że malborska Madonna pozostaje zwrócona „ku wschodowi, miejscu, gdzie podnosi się słońce”¹² symbolizujące Chrystusa, który ma przyjść na końcu czasów¹³.

NMP jest więc nie tylko orędowniczką i pośredniczką ze swym synem Jezusem, lecz także tarczą ochronną i puklerzem neutralizującym zło i niebezpieczeństwo. We wczesnochrześcijańskim piśmiennictwie Kościół jako instytucja, a w ślad za tym także kościół jako obiekt, przedstawiany jest symbolicznie jako łódź sterowana przez Chrystusa, na której wierni płyną do celu przez wzburzone morza. Jest charakterystyczne, że galiony (rzeźby dziobowe) umieszczane na historycznych żaglowcach często przedstawiały postacie męskie lub kobiece mające znaczenie talizmanu (amuletu). Być może taka figura zdobiła statek Krzysztofa Kolumba „Santa Maria”, którego wyprawa miała charakter odkrywczo-misyjny.

Figura Madonny z Dzieciątkiem powstała jako rzeźbiarska dekoracja niszy okiennej w części prezbiterialnej nowego, powiększonego kościoła zamkowego w Malborku, którego realizacja miała miejsce w latach

concept of the sculpture’s exposure confirms the still irrefutable rule of orientation of Christian churches, where the chancel serves as the *sacral*¹⁰ zone, with its axis opened up to the east or—as stated Origen Adamantius, an acknowledged early Christian commentator of the Bible¹¹—to „where the true light originates.” Therefore, it is no coincidence that the Madonna of Malbork faces „eastwards, to where the sun rises,”¹² thus symbolizing Christ, who is believed to „descend from Heaven at the end of time.”¹³

Therefore, Our Lady is not only an advocate and mediatrix like her son, Jesus, but also a shield and buckler that neutralizes evil and danger. In early Christian writings, the Church, both as an institution and as a structure, is symbolically depicted as a boat steered by Christ, on which the faithful head towards their destination amidst stormy seas. Interestingly, historical sailing ships were decorated with carved figureheads (sculptures) representing male or female figures perceived as talismans/amulets. Perhaps there was also one on *La Santa Maria*, the ship used by Christopher Columbus during his exploratory/missionary voyage.

The figure of Virgin Mary and the Christ Child was sculpted to decorate a window recess in the chancel of the new, expanded Castle Church in Malbork, built in the years 1331–1344.

Ryc. 6. Presbiterium kościoła zamkowego NMP z ukończoną rekonstrukcją figury Madonny; fot. K. Kołodziejczyk.

Fig. 6. Presbytery of the castle's Blessed Virgin Mary Church with a finished reconstruction of the Madonna statue; photo by K. Kołodziejczyk.

1331–1344. Została wykonana z gipsu jastrychowego, dziś nazywanego sztucznym kamieniem¹⁴, odlewane w segmentowych formach, które następnie wzajemnie łączono, domurowywano i kotwiono w blendzie niszy okiennej. W oryginalnej, pierwotnej wersji rzeźba została pokryta polichromią na bazie farb wapiennych, ale jak się okazało, była to powłoka szybko ulegająca destrukcji powodowanej czynnikami atmosferycznymi. Szarzące i łuszczące się barwniki i złączenia wymusiły już po około 40 latach poważną konserwację figury, w wyniku której zastąpiono polichromię bardziej odporną na korozję technologią mozaiki składanej ze szklanych kostek. Nie jest znany ani autor, ani warsztat tego dzieła. Niektórzy badacze przypuszczają, że mógł to być warsztat praski, który wykonał na transepcie katedry znacznych rozmiarów kompozycję mozaikową przedstawiającą scenę Sądu Ostatecznego.

Można zatem postawić pytanie, na ile nowa powłoka mozaikowa była zabiegiem spowodowanym potrzebą

Ryc. 7. Figura Madonny w niszy okiennej presbiterium kościoła zamkowego NMP w promieniach wschodzącego słońca; fot. K. Kołodziejczyk.

Fig. 7. Figure of the Madonna in a window niche of the castle's Blessed Virgin Mary Church presbytery in the rays of the rising sun; photo by K. Kołodziejczyk.

The sculpture was made of gypsum screed (today's artificial stone),¹⁴ cast in segmental moulds. The segments were subsequently joined together and anchored in the blende. Originally, the sculpture was covered with whitewash-based polychrome, but the coating proved to be non-weatherproof. Greying and peeling dyes and gilts triggered the decision to renovate the figure only 40 years after its creation. As a result of these efforts, the polychrome was replaced with a glass mosaic, much more resistant to corrosion. The author of the renovation is unknown, nor is the workshop. Some researchers allege that it might have been the same Prague-based workshop which made a large mosaic composition in the cathedral's transept, representing the *Final Judgement*.

It seems reasonable to pose the question whether the choice of the new mosaic coating was driven by the need to better protect the original paint from adverse weather conditions or if it was a well-thought-

lepszego zabezpieczenia pierwotnej powłoki malarskiej przed czynnikami atmosferycznymi, na ile zaś był to przemyślany krok oparty na założeniach filozoficzno-teologicznych czy nawet społeczno-politycznych. To pytanie wydaje się uzasadnione, jeśli weźmiemy pod uwagę badania współczesnej mediewistyki nad miastem średniowiecznym postrzeganym holistycznie i łączącym jego strukturę przestrzenną z uwarunkowaniami społeczno-religijnymi, socjologicznymi, psychologicznymi czy antropologiczno-kulturowymi¹⁵. Badania te ukazują zaskakujące nowatorstwem średniowieczne postrzeganie środowiska miejskiego i jego organizacji, które znajdujemy w pracach teologicznych hiszpańskiego franciszkanina Francesca Eiximenisa (1340–1409). Ujmował on przestrzeń miejską jako dobro powszechne i dostrzegał obecność w tej przestrzeni *sacrum*¹⁶, i uważał ją za kluczową, sięgając do autorytetu św. Augustyna, który pisał, że „miasto materialne, dobrze zorganizowane na [tym] świecie jest obrazem i figurą miasta niebiańskiego i przedstawia je nam w obecnym życiu na sposób lustra, ukazującego obraz tego, co się w nim przegłada”¹⁷. Mamy tu zatem wyraźny związek i być może genezę koncepcji malborskiej Madonny, która odgrywała rolę *sacrum* wpisanego w przestrzeń miasta, będąc jego „obrazem i figurą”, symbolizującymi związek człowieka z Bogiem, jako że „Boża chwała ma być głównym zamiarem i specjalnym celem wszystkich naszych dzieł”¹⁸.

Wracając do zagadnień technologicznych, należy pamiętać, że nowa mozaika musiała być położona nie na podkładzie płaskim, lecz na formie trójwymiarowej – rzeźbie postaci Madonny z Dzieciątkiem, która posiadała indywidualne rysy twarzy i cechy fizjognomiczne postaci, co nie było możliwe bez ich naruszenia i w efekcie musiało doprowadzić do zniekształcenia autentycznych rysów i cech postaci. Aby położyć na figurze Madonny z Dzieciątkiem nową okładzinę mozaikową, użyto spoiwa w formie narzutu z zaprawy wapiennej, w którym osadzano szklane kostki. Zabieg ten zapewne przyniósł oczekiwany ogólny efekt wizualny, ale jak stwierdziła Barbara Pospieszna: „Z tego powodu postać Madonny cechowała się nazbyt grubymi rysami i niezgrabną fizjonomią”¹⁹. To wrażenie nie było obce także badaczom w pierwszej połowie XIX wieku, którzy definiowali je jako „niemiłe i dyskomfortowe”, wzbudzające wręcz niechęć i wskazujące brak kobiecej urody²⁰.

Pomimo mankamentów natury estetycznej mozaika okazała się znacznie trwalsza od polichromii, chociaż w trakcie prac inwentaryzacyjnych w latach dwudziestych XIX wieku zauważono ubytki i zniszczenia całych fragmentów. Musiały być one niemałe i trudne do usunięcia, skoro wymagały interwencji nadprezydenta Prus Wschodnich i Zachodnich Theodora von Schoena, angażującego się zarówno w pozyskanie środków finansowych, jak i w ściągnięcie właściwych wykonawców celem zapewnienia dostawy stosownych kostek szklanych.

Kolejna renowacja figury Madonny z Dzieciątkiem miała miejsce już po około 40 latach, zarządzona przez ówczesnego konserwatora zamku Ferdinanda von Qu-

out step, rooted in philosophical/theological or socio-political factors. The question seems reasonable, especially in light of contemporary studies of medieval towns, perceived holistically and as a combination of spatial structure with social/religious, sociological, psychological, cultural and anthropological factors.¹⁵ The studies reveal surprisingly innovative medieval thinking about towns and their organization, which is illustrated by the theological works by Frances Eiximenis (1340–1409), a Franciscan Catalan writer. Eiximenis perceived urban space and the presence of *sacrum*¹⁶ in towns as a common good, and recognized their importance. In his beliefs, he drew on the authority of Saint Augustine of Hippo, who wrote that „a well-arranged corporeal town in [this] world represents an image and figure of the heavenly city, and shows it to us in our earthly lives, being like a mirror that reflects the image of whatever is in front of it.”¹⁷ This clearly alludes to, or perhaps even underlies, the origins of the concept of the Madonna of Malbork, who served as a *sacrum* integrated with urban space—the town’s „image and figure”—and symbolized man’s relationship with God, reminding people that „Divine glory is to be the principal purpose and aim of all that they make.”¹⁸

Resuming the topic of technology, it must be remembered that the new mosaic needed to be laid on a three-dimensional surface (i.e., a sculpture representing the Madonna with Child, which had distinctive facial and physiognomic features) rather than on a flat one. As this was impossible to do without interference with the figure’s features, they became distorted. The new mosaic cover was laid on the figure with lime mortar as the binder, in which individual pieces of glass were set. The efforts did produce the desired overall visual effect, but, as Barbara Pospieszna stated, „it made Madonna’s features too coarse and its physiognomy too awkward.”¹⁹ Her impression was shared by pioneer researchers of the early nineteenth century, who had an occasion to see the figure at a close distance before its destruction in 1945. They called its features „unpleasant and uncomfortable,” or even „arousing aversion,” implying that the figure lacked feminine beauty.²⁰

Despite these aesthetic flaws, the mosaic proved to be much longer-lasting than the polychrome, although inventory works performed in the 1820s revealed damaged elements. The damage must have been considerable and difficult to remove, as intervention of Theodor von Schön, governor of West Prussia, was needed. Von Schön took the measures needed to obtain funds and bring contractors who would warrant delivery of the right glass cubes.

Another renovation of the figure of the Madonna and the Christ Child was performed after c.a. 40 years, to the order of the then conservator of the castle, Ferdinand von Quast. This time, too, Italian artists were brought in and tesseræ were ordered from a plant on the Venetian island of Murano. The works were

asta, który również wezwał artystów włoskich i sprowadził tessery z fabryki w weneckim Murano. Prace te zakończono w roku 1870, ale nieco później, w czasach Konrada Steinbrechta, ponownie naprawiano figurę, której odpadła dłoń, uszkadzając dolne fragmenty postaci.

Kres temu niezwykłemu dziełu, istniejącemu przez 6 wieków, położyła artyleria Armii Czerwonej podczas ofensywy w roku 1945; traktując Malbork jako obiekt strategiczny, skutecznie zniszczyła miasto: „Po zniszczeniach wojennych wyciągnięto z gruzów pięć całych, dwa potłuczone segmenty figury i głowę Madonny oraz mnóstwo osypanych kostek mozaikowych, niektóre z nich w grudach zaprawy średniowiecznej i pochodzącej z kolejnych napraw, XIX- i XX-wiecznych. Zostały one zabezpieczone staraniem M. Kilarskiego, a w 1961 złożone w różnych tymczasowych magazynach na terenie zamku”²¹.

W roku 2008 została powołana fundacja Mater Dei, której celem była promocja koncepcji restytucji figury Madonny z Dzieciątkiem oraz zbieranie i gromadzenie funduszy na realizację planowanego zamierzenia. W latach 2014–2016 z funduszy pozyskanych z różnych źródeł, zarówno budżetowych (Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego), jak i pozabudżetowych²², zrealizowano prace budowlane i konserwatorskie w kościele zamkowym oraz odtworzono figurę Madonny z Dzieciątkiem z wykorzystaniem w ponad 60% oryginalnych segmentów wydobytych z powojennych gruzowisk. Do obłożenia figury, o wysokości ponad 8 m, użyto przeszło 300 tysięcy tesserów (szklanych kostek sprowadzonych z Wenecji) oraz kostek pokrytych złotem, które wykonano w Gdańsku. Wykorzystano także uratowany zbiór oryginalnych kostek mozaikowych wydobytych z gruzowiska – 7936 sztuk. 17 kwietnia 2016 uroczystość, w obecności gościa honorowego – Wielkiego Mistrza Zakonu Krzyżackiego opata Bruno Plattera, przedstawiono rezultaty prac konserwatorskich.

Madonna malborska – późnośredniowieczne dzieło sztuki zrealizowane w przestrzeni publicznej miasta i przeznaczone dla jego wielokulturowej społeczności – stała się ponownie symbolem miasta współtworzącym jego unikalne *genius loci*.

completed in 1870, but later, during the term of Conrad Steinbrecht, the figure's hand fell off and damaged the bottom part of the sculpture, thus necessitating another repair.

The unique, six centuries-old piece of art was finally destroyed during the 1945 offensive of the Red Army, which significantly damaged the castle, considering it an important strategic object. „Five intact and two broken segments of the figure, the Madonna's head, and plenty of loose mosaic cubes were found in the rubble after the war, some lumped in medieval mortar, other with traces of mortars from the nineteenth- and twentieth-century renovations. They were secured on the initiative of M. Kilariski and stored in temporary depots within the castle in 1961.”²¹

The year 2008 marks the birth of the Mater Dei Foundation, established to promote the concept of Madonna restitution and collect funds needed for the project to come to light. Between 2014 and 2016, with funds obtained from a number of sources, including the state budget (Ministry of Culture and National Heritage) and non-budgetary institutions,²² it was possible to perform construction and conservation works in the Castle Church, and to restore the figure of the Madonna with Child using less than 60% of the original segments recovered from post-war ruins. More than 300 thousand tesserae (glass tiles brought from Venice) and gilded cubes manufactured in Gdansk were needed to cover the 8-meter-high figure.

The 7,936 original mosaic cubes recovered from the ruins were also used. The final results of the conservation works were officially announced on April 17, 2016, in the presence of a guest of honour, the Grand Master of the Teutonic Order, Bruno Platter.

The Madonna of Malbork was a late medieval piece of art created in the public space of the town and dedicated to its multicultural residents. Destroyed during the war in 1945, it was fully reconstructed between 2014 and 2016, as a result of meticulous conservation works performed as part of the reconstruction plan for the Castle Church, to once again become the town's symbol; its unique *genius loci*.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Althof Gerd, *Potęga rytuału. Symbolika władzy. Średniowiecze*, Wydawnictwo Naukowe PAN, Warszawa 2011.
- Arszyński Marian, *Kilka refleksji nad problematyką konserwatorską kościoła konwentualnego zamku krzyżackiego w Malborku*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku, dzieje – wystrój – konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016.
- Bogdan Mirosław, *Prezbiterium w przestrzeni architektonicznej kościoła*, Katowice 2008.
- Dobry Artur, *Przebudowa i aranżacja kościoła NMP oraz wieży głównej na Zamku Wysokim w Malborku w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku, dzieje – wystrój – konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016.
- Feuillet Michel, *Leksykon symboli chrześcijańskich*, Poznań 2006.
- Grzegorz Maksymilian, *Kult świętej Elżbiety, patronki Zakonu Krzyżackiego, i jego recepcja w państwie krzyżackim w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1984, nr 4.
- Hryszko Rafał, *Sacrum w późnośredniowiecznej koncepcji miasta idealnego Francesca Eiximenisa*, [w:] *Sacrum w mieście*, t. 1: *Średniowiecze i wczesna epoka nowożytna. Wymiar religijny, kulturalny i społeczny*, red. Danuta Quirini-Popławska, Łukasz Burkiewicz, Kraków 2016.
- Jonakowski Mirosław, *Poszukiwanie koncepcji odbudowy wnętrza kościoła NMP*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku, dzieje – wystrój – konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016.
- Kilarski Maciej, *Pierwotna forma kaplicy zamkowej w Malborku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1983, t. 45, nr 2.
- Kilarski Maciej, *Pierwotna forma kaplicy zamkowej w Malborku*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku, dzieje – wystrój – konserwacja*, red. Janusz Hochleitner, Mariusz Mierzwiński, Malbork 2016.
- Talarowski Adam, *Z zagadnień kultu maryjnego w Polsce średniowiecznej*, www.teologiapolityczna.pl.
- Walczak Roman, *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej*, Poznań 2005.
- Żak Łukasz, *Kult Najświętszej Maryi Panny w Polsce do początku XII wieku*, „Salvatoris Mater” 2008, nr 10.
-
- ¹ Problem restytucji figury NMP jako finalnego etapu wieloletniej odbudowy kościoła zamkowego w Malborku był tematem wystawy i seminarium towarzyszącemu jej otwarciu, stanowiących tło uroczystości wręczenia Nagrody SKZ *Conservator Ecclesiae* 2016 Mariuszowi Mierzwińskiemu, Dyrektorowi Muzeum Zamkowego w Malborku. Wystawa i seminarium „Odbudowa kościoła NMP i rekonstrukcja mozaikowej figury Matki Boskiej na Zamku Wysokim w Malborku” została zorganizowana z inicjatywy Dyrektora IHAIKZ PK prof. Ewy Węclawowicz-Gyurkovich, Prezesa SKZ prof. Andrzeja Kadłuczki i Dyrektora Muzeum Zamkowego w Malborku mgr. Mariusza Mierzwińskiego. W ramach seminarium przedstawione zostały cztery referaty: *Działalność konserwatorska w zespole kościoła NMP w Malborku w XIX–XX wieku* (B. Jesionowski), *Odbudowa zamku malborskiego po 1945 r.* (M. Mierzwiński), *Odbudowa zespołu kościoła NMP w latach 2014–2016. Założenia konserwatorskie i realizacja* (M. Jonakowski) i *Figura Najświętszej Marii Panny z Dzieciątkiem* (J. Hochleitner).
- ² A. Dobry, *Przebudowa i aranżacja kościoła NMP oraz wieży głównej na Zamku Wysokim w Malborku w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku, dzieje – wystrój – konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 133–151.
- ³ M. Kilarski, *Pierwotna forma kaplicy zamkowej w Malborku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1983, nr 2, s. 127–162.
- ⁴ M. Jonakowski, *Poszukiwanie koncepcji odbudowy wnętrza kościoła NMP*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku, dzieje – wystrój – konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016; por. także: M. Arszyński, *Kilka refleksji nad problematyką konserwatorską kościoła konwentualnego zamku krzyżackiego w Malborku*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku, dzieje – wystrój – konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 274.
- ⁵ Ł. Żak, *Kult Najświętszej Maryi Panny w Polsce do początku XII wieku*, „Salvatoris Mater” 2008, nr 10, z. 3, s. 188–227.
- ⁶ Ł. Żak, op. cit., s. 227.
- ⁷ A. Talarowski, *Z zagadnień kultu maryjnego w Polsce średniowiecznej*, www.teologia (dostęp: 12 VIII 2016).
- ⁸ Początki zakonu krzyżackiego sięgają okresu III krucjaty oraz oblężenia Akki w 1190. Podczas tego wydarzenia rycerze krzyżowi (niemieckiego pochodzenia) założyli nieformalne stowarzyszenie, w ramach którego opiekowano się rannymi i chorymi Niemcami. Stowarzyszenie to zostało usytuowane przy szpitalu zorganizowanym przez mieszczan z Bremy i Lubeki. W Polsce na ziemi chełmińskiej od 1226.
- ⁹ M. Grzegorz w pracy *Kult świętej Elżbiety, patronki Zakonu Krzyżackiego, i jego recepcja w państwie krzyżackim w Prusach* („Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1984, nr 4, s. 413–419) pisze na wstępie: „Zakon krzyżacki nie miał własnych świątych, dlatego zapewne przejął i szerzył kult św. Elżbiety z Turyngii (1207–1231), księżniczki węgierskiej, żony landgraфа turyńskiego Ludwika IV” i wyjaśnia: „Propagowany żarliwie przez zakon krzyżacki kult św. Elżbiety, którą z czasem umieszczono wśród patronów zakonu, odegrał – jak się wydaje – w państwie krzyżackim w Prusach znacznie mniejszą rolę niż recepcja programu budowy kościołów: hala na planie bazyliki. Jest to widoczne w kościołach Panny Marii w Chełmnie, św. Jana i św. Jakuba w Toruniu i innych spotykanych w Prusach właściwych, gdzie pierwotne programy, zdecydowanie różne od układu przestrzennego zrealizowanego w drugiej fazie budowy korpusu, były importem pochodzenia heskiego i nie znajdowały żadnych analogii w architekturze sakralnej ziemi chełmińskiej. Polemizując dalej z Udo Arnoldem,

autorem studium poświęconego patronom zakonu, który przyjął ostatecznie pogląd, że głównymi patronami zakonu krzyżackiego była Maria jako matka Jezusa Chrystusa oraz św. Elżbieta z Turyngii i św. Jerzy, wiąże ten wynik badań z tzw. dyplomatyką krzyżacką, zarzucając Arnoldowi, że nie objęły one pełnej, choć niewątpliwie skromnej listy kościołów patronackich św. Elżbiety i św. Jerzego. Należy bowiem zdać sobie sprawę, że dyplomatyka i kalendarze stosowane praktycznie przez kancelarie, w tym tzw. małą kancelarię, czyli osobistą kancelarię wielkich mistrzów, są dziedziną nauk pomocniczych historii stosunkowo najmniej po dziś dzień przebadaną” (s. 416).

¹⁰ M. Bogdan, *Prezbiterium w przestrzeni architektonicznej kościoła*, Katowice 2008.

¹¹ Cyt. za: R. Walczak, *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej*, Poznań 2005, s. 34.

¹² Cytat ze św. Augustyna, *ibidem*, s. 34.

¹³ M. Feuillet, *Leksykon symboli chrześcijańskich*, przekł. M. Pałęć, Poznań 2006, s. 156.

¹⁴ B. Pospieszna, *Historia mozaikowej figury Madonny z Dzieciątkiem z zewnętrznej niszy chóru kościoła zamkowego w Malborku*, [w:] *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku, dzieje – wystrój – konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 95–111.

¹⁵ G. Althof, *Potęga rytuału. Symbolika władzy. Średniowiecze*, Warszawa 2011.

¹⁶ R. Hryszko, *Sacrum w późnośredniowiecznej koncepcji miasta idealnego Francesca Eiximenisa*, [w:] *Sacrum w mieście*, t. 1: *Średniowiecze i wczesna epoka nowożytna. Wymiar religijny, kulturalny i społeczny*, red. D. Quirini-Popławska, Ł. Burkiewicz, Kraków 2016.

¹⁷ Cyt. za: R. Hryszko, *op. cit.*, s. 41.

¹⁸ *Ibidem*, s. 43.

¹⁹ B. Pospieszna, *op. cit.*, s. 95.

²⁰ *Ibidem*, s. 96.

²¹ *Ibidem*, s. 105.

²² Koszt prac szacowany jest na 30 mln zł.

Streszczenie

W artykule omówiono problem restytucji figury Madonny z Dzieciątkiem w zewnętrznej niszy okiennej prezbiterium kościoła NMP na Zamku Wysokim w Malborku jako niezwykłego, późnośredniowiecznego symbolu rzeźbiarskiego wpisanego w strukturę przestrzenną miasta. Jest ona dowodem ówczesnego postrzegania miasta jako obszaru szczególnej aktywności społecznej posługującej się wyrafinowanymi środkami komunikacji międzyludzkiej, w którym apoteoza *sacrum* w przestrzeni publicznej miasta jest ilustracją zachowań społecznych w średniowieczu, będących obecnie obszarem badań opartych na metodologiach współczesnej socjologii, psychologii i antropologii kulturowej.

Abstract

The subject of this article is the restoration of the figure of the Madonna with the Christ Child standing in the outer window recess within the chancel of the Blessed Mary Church, High Castle, Malbork, as a unique, late-medieval symbolic sculpture integrated with the town's spatial structure. The figure proves that in the Late Middle Ages the town was perceived as an area of particular social activity based on sophisticated means of interpersonal communication; and that the apotheosis of *sacrum* in public space illustrated medieval social behaviours. These are now subjected to research with the use of methodologies inherent to contemporary sociology, psychology, and cultural anthropology.

Bożena Wierzbicka

Najlepsze miasto świata

Recenzja pracy Grzegorza Piątka, *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*, Wydawnictwo WAB, Warszawa 2020, s. 530 + 14 nlb., il.

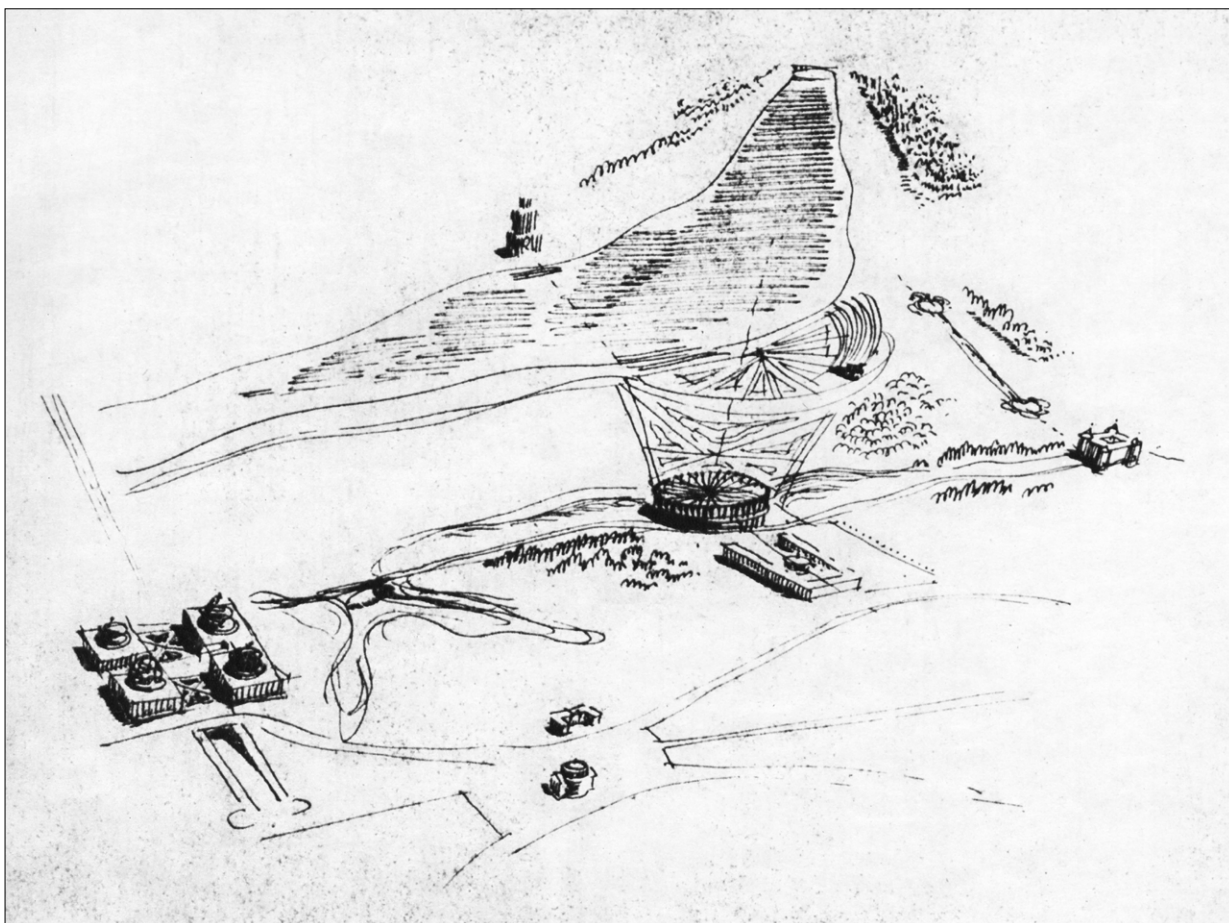
Grzegorz Piątek, *Najlepsze miasto świata. Warszawa w odbudowie 1944–1949*, Wydawnictwo WAB, Warszawa 2020, projekt okładki: Joanna Strękowska (zdjęcie na okładce: Warszawa: mapa miasta w skali 1:20000 wraz z inwentaryzacją zniszczeń popelnionych przez Niemców w latach 1939–1945, opracowali: L. Kowalski, Felician Piątkowski, Główny Urząd Pomiarów Kraju, 1949, źródło: Biblioteka Narodowa/Polona).

Każda dyscyplina naukowa, i to nie tylko humanistyczna, mieści w swoim dorobku zagadnienia charakteryzowane przez długie trwanie, których bibliografia rośnie przez wiele lat, aż do wygaśnięcia, co wcale nie musi oznaczać zamknięcia problemu. Przykładowo, w polskiej historii sztuki XIX stulecia takim dyskutowanym tematem była polemika z poglądem krytyka Juliana Klaczki, który dał wyraz swojemu wielce kontro-

wersyjnemu pogładowi, że po sztukach plastycznych uprawianych przez Polaków nie należy się spodziewać sukcesów, bo to wielka, wieszczą poezja jest twórczą domeną naszej nacji¹. Po tej wypowiedzi nastąpił efekt „uderz w stół...” – pierwszy zareagował Cyprian Kamil Norwid, a później przez blisko 30 lat co rusz ktoś przypominał opinię Klaczki i przedstawiał swoją ripostę.

W środowisku zabytkoznawców, historyków i praktyków konserwacji zabytków, szczególnie wśród jego reprezentantów stołecznych, takim *leitmotivem* jest od lat kilkudziesięciu analiza i ocena procesu odbudowy Warszawy po zniszczeniach II wojny światowej. I tak jak po pracach podjętych na początku XX wieku przez warszawskie Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości – działaniach rewaloryzacyjnych w obrębie Starego Miasta jeszcze przed rokiem 1918² czy po ukończeniu polichromii Rynku Starego Miasta w roku 1928³ – w dyskusję zaangażowali się nie tylko wszelkiej specjalności zabytkoznawcy, lecz także warszawscy dziennikarze, literaci i po prostu mieszkańcy, reprezentując szeroki przekrój zawodowy tych, którzy uważali za konieczne zabrać głos na temat powojennej odbudowy lub jej zaniechania.

Mamy rok 2020, minęło ponad 75 lat od momentu, gdy pierwsi przedwojenni warszawiacy wrócili do swego miasta. Dyskusja trwa. Czy zawsze merytoryczna? Oczywiście jest, że taką reakcję wywołują jedynie tematy gorące. Dzisiaj nie zabierają już głosu zasłużeni żołnierze powstania warszawskiego – od lat grupą wiodącą prym w dyskusji są pokolenia urodzone po wojnie. Mimo to wygłaszane i publikowane sądy zawierają dużą dawkę emocji, mają wagę oskarżeń, nie ocen. Można rzec: dla ich głosicieli sprawa toczy się przed sądem historii. Proces odbudowy, jak każda śledzona przez społeczeństwo wyrazista działalność, ma swoich bohaterów pozytywnych i swoje „czarne owce”. Za pozytywnymi przemawia nie tylko odpowiednie wykształcenie zawodowe, lecz także karta wojenna, zza pleców negatywnych wygląda widmo KPP⁴. Sądzę, że każdy z czytelników „Wiadomości Konserwatorskich” mógłby napisać rozprawkę na temat „Jak odbudowywać

Rysunek koncepcyjny Macieja Nowickiego ukazujący wielką halę Zgromadzenia Narodowego w Warszawie; projekt niezrealizowany; reprodukcja ze zbiorów B. Wierzbickiej, oryginał w Muzeum Warszawy (odbitka ozalidowa szkicu „Akropolis Warszawy” wykonanego w 1945).

miasto po zniszczeniach wojennych”. I zapewne *spectrum* postaw wobec odbudowy – czy też potencjalnych problemów konserwatorskich – byłoby duże. W przypadku Warszawy publikacje prezentują subiektywne oceny tego, co zrobiono, lokując ocenę poszczególnych dokonań na skali od podziwu do żądania karalności⁵.

Nie podważam zasadności analizy tego, co w Warszawie zrobiono lub nie. Dla mieszkańców, dla których historia ich miasta jest ciągle żywa, problem odbudowy nie stracił – jak widać – aktualności. Odbudowa miasta po drastycznych zniszczeniach wojennych to temat, który można ująć na różne sposoby. Można się pokusić o możliwie pełne przedstawienie wielości postaw i koncepcji, można też skoncentrować się na jednym wątku. I ten jeden wątek to najczęściej opisanie, na co pozwalał sobie inwestor państwowy, budując miasto w okresie ofensywy realizmu socjalistycznego, ze zwróceniem uwagi na zbyteczne wyburzenia budowli o wartości historycznej i na postawy reprezentowane przez gorliwych teoretyków socrealizmu, na głoszone przez nich urbanistyczne założenia doktryny. W takim przypadku autorzy uważają, że decyzyjni przedstawiciele BOS reprezentowali niezrozumienie tradycji miasta, podkreślają lekceważenie jego dziedzictwa kulturowego i wypunktowują wypaczenia, czyli wyburzenia ocalałych i nadających się do odbudowy/remontu/

rewaloryzacji reliktyw przedwojennej zabudowy (np. pałacu Kronenberga, ale przede wszystkim kamienic czynszowych), świadome a zbyteczne odbijanie dekoracji z elewacji, wzniesienie szkaradnej dominanty społeczno-politycznego centrum kosztem zniszczenia przedwojennego kwartału (Pałac Kultury i Nauki), uwarunkowaną politycznie socrealistyczną gigantomanię, której ofiarą padały całe pierzeje (np. zachodnia strona ulicy Marszałkowskiej), kontrowersyjne estetycznie nowe rozwiązania (owo „czerpanie z dorobku przeszłości”, np. w przypadku PKiN).

A u progu roku 2020 zostaliśmy obdarowani książką Grzegorza Piątko, z wykształcenia architekta, przy tym, co okazuje się w przypadku wielu dyskusji dotyczących prezentowanego tematu argumentem istotnym – warszawiaka. Autora, którego cechuje żywy zmysł krytyczny, co nie raz udowodnił, a do tego jest obdarzony pisarską umiejętnością ożywiania postaci i wypadków. Zawdzięczamy mu już świetną pracę poświęconą Stefanowi Starzyńskiemu⁶. Prezentowana książka, o pozornie przewrotnym tytule, wychodzi poza reprezentowane dotychczas schematy. Nie będę jej streszczać, odbierając czytelnikom przyjemność analizy jej bardzo dobrej konstrukcji. Zajmę się tym, co ją wyróżnia.

Jak wspomniano, wielu autorom towarzyszy poczucie misji odkłamywania historii. Piątek tej potrzeby

nie odczuwa. Wie, że nie ma takiej konieczności, bo jest już dużo publikacji mówiących, kto i czemu jest winien, a wybór opcji należy do czytelnika. Nie wychodzi z pozycji ani antypatii, ani sympatii do bohaterów tego trudnego czasu. Starannie i skutecznie unika ocen i podsumowań o charakterze pryncypialnym. Zajmuje się krok po kroku przedstawieniem kilku pierwszych lat odbudowy miasta, starając się – z pozytywnym skutkiem – przedstawić plusy i minusy tak sytuacji, jak i konkretnych ludzi. Autor omawia pokrótce wypadki historyczne, jakie dotknęły miasto od 1 września 1939 po rok 1949, a nawet później. Relacjonuje, podaje statystyki, ale też odmalowuje piórem wojenne sytuacje, jakie spotkały mieszkańców, ich powojenne lęki i nadzieje, obietnice PKWN i fakty, krok po kroku – jak przywracano miasto do życia, jak je po gospodarsku odbudowywano. Stara się obiektywnie przedstawić *dramatis personae*, scharakteryzować główne postacie procesu odbudowy, poczynając od Mariana Szychalskiego, z zawodu przeciw architekta i urbanisty, pierwszego prezydenta miasta w odbudowie. Nowa władza pościagała specjalistów z terenu: architektów, urbanistów, w tym znaczącą grupę tych od ochrony zabytków, jak Jan Zachwatowicz czy Piotr Biegański. Wszystkich – czy to ludzi władzy, jak Marian Szychalski, Józef Sigalin, Bohdan Lachert i Szymon Syrkus, czy zabytkoznawców i konserwatorów zabytków, jak Jan Zachwatowicz i Wacław Kłyszewski – łączył pragmatyzm: miasto trzeba odbudować. Szefem Biura Odbudowy Stolicy (BOS), wybranym zaocznie, był Roman Piotrowski, architekt należący do przedwojennej lewicującej awangardy.

Piątek nie zakłada *a priori* ani głupoty, ani złej woli dyrygujących odbudową. Nie odbiera im prawa głosu. Odpowiednie cytaty są sprawiedliwie podzielone między przedstawicieli różnych opcji ideologicznych.

Tym samym, mimowolnie ale nieuchronnie, staje się weryfikatorem ocen. Spokojnie przedstawia postawy osób zaangażowanych w odbudowę, wszystkich jej inżynierów mających różne przekonania polityczne, ale też wykształconych i mających konkretne wyobrażenia o prawidłowej realizacji. I z ich punktu widzenia jest to postawa prawidłowa, chyba także w sensie etycznym. Sposób opisu tego, co się działo, nie odbiera im prawa głosu, nie neguje ich wiedzy i umiejętności zawodowych oraz – generalnie rzecz biorąc – dobrej woli. (Dla zaniepokojonych dodam, że autor stoi po właściwej stronie). Podchodzi do sprawy odbudowy, jak do opisowej kroniki wypadków: mamy miasto w stanie destrukcji, przybywają ludzie mający różne motywacje i różne koncepcje, jak ma zostać odbudowane. I jak mogą, i jak umieją, wdrażają swój plan. Ludzie odbudowy są reprezentantami różnych ideologii polityczno-społecznych, mają różne przygotowanie zawodowe i nie są to postacie jednowymiarowe. Łączy ich ostateczna decyzja: miasto ma jednak zostać odbudowane i ma pozostać stolicą. Autor cytuje pompatyczne przemówienie Władysława Gomułki, raportuje, gdzie i jakie zapadały decyzje komunistycznych władz, i przedstawia, jak wpłynął na decyzję, plany i realizację odbudowy masowy powrót warszawiaków do zburzonego miasta. Po prostu opowiada, co się działo, i jest to opowieść fascynująca.

A jako bonus otrzymujemy rozdział pt. *Rynek Marszałkowski*, wpleciony od niechcienia w środek historycznej opowieści. Niezwykle to sugestywna i ciekawa kreacja. Książka Grzegorza Piątka jawi mi się jako wzorcowy przykład tego, jak można stworzyć dzieło na temat odbudowy i wyborów konserwatorskich w trudnych politycznie czasach, oparte na archiwaliach i bogatej (acz wybranej) literaturze przedmiotu, mające wysoki walor literacki.

¹ J. Kłaczko, *Sztuka polska*, „Wiadomości Polskie” (Paryż) 1857, samodzielna broszura – 1858; por. J. Starzyński, *Polska droga do samodzielności w sztuce*, Warszawa 1973, s. 20–21.

² *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–1944*, red. R. Brykowski, Warszawa 1985.

³ B. Wierzbicka, *Polichromia Rynku Starego Miasta w 1928 roku*, [w:] *Historyczne place Warszawy. Urbanistyka – Architektura – Problemy konserwatorskie*, materiały sesji naukowej, Warszawa 3–4 listopada 1994, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1995, s. 57–65.

⁴ Zob. np. *Rozmowa z Tomaszem Markiewiczem* [współautorem książki, wraz z Jerzym S. Majewskim, *Budujemy nowy*

dom. Odbudowa Warszawy w latach 1945–1952, Warszawa 2013], www.dsh.waw.pl/pl/0_1663.

⁵ Zob. np. J. Sujecki, *Druga śmierć miasta. Przyczyny i konsekwencje*, [w:] *Historyczne centrum Warszawy. Urbanistyka – Architektura – Problemy konserwatorskie*, materiały sesji naukowej, Warszawa 23–24 maja 1996, red. B. Wierzbicka, Warszawa 1998, s. 190–202; por. T. Urzykowski, *Fortele na Bieruta, czyli jak odbudowywano Starówkę*, „Magazyn Stołeczny Gazety Wyborczej” 19 VII 2013, s. 6–7.

⁶ G. Piątek, *Sanator. Kariera Stefana Starzyńskiego*, Warszawa 2016; zob. też: A. Gruszczyński, *Miasto powstało z niczego. Rozmowa z Grzegorzem Piątkiem*, „Tygodnik Warszawa”, dodatek „Gazety Wyborczej”, 3 IV 2020, s. 16.

Na nowego rektora Politechniki Krakowskiej na lata 2020–2024 został wybrany prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Białkiewicz

Andrzej Białkiewicz urodził się w roku 1954 w Czeładzi. Ukończył Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Będzinie. Z Politechniką Krakowską jest związany od prawie 50 lat. Studia na Wydziale Architektury ukończył w roku 1978. W tym samym roku rozpoczął pracę w Zakładzie Rysunku, Malarstwa i Rzeźby na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej, którym kieruje od 2011. Stopień doktora nauk technicznych uzyskał w 1987 na podstawie rozprawy poświęconej architekturze okresu międzywojennego i zagadnieniom konserwatorskim. Dysertacja ta stanowiła punkt wyjścia do dalszych prac naukowo-badawczych i nawiązania międzynarodowych kontaktów naukowych. W roku 2005 uzyskał stopień doktora habilitowanego nauk technicznych. Tytuł profesora nauk technicznych otrzymał w czerwcu 2018, a jego książka profesorska dotyczyła zmian użytkowania obiektów sakralnych (*O zmianach użytkowania obiektów sakralnych. Adaptive Reuse of Sacred Buildings*, Kraków 2016). W dwóch ostatnich kadencjach był prorektorem do spraw ogólnych Politechniki Krakowskiej, odpowiedzialnym m.in. za rozwój infrastruktury oraz bazy dydaktycznej i materialnej PK, nadzór nad inwestycjami i remontami uczelni, kreowanie długoterminowych zadań inwestycyjnych, współpracę uczelni z jednostkami samorządowymi i instytucjami zewnętrznymi.

Główne obszary zainteresowań badawczych prof. Białkiewicza dotyczą architektury modernistycznej, roli rysunku w działalności architektów, zachowania dziedzictwa architektonicznego, procesów nadawania zabytkom architektury współczesnych funkcji, w tym zjawiska desakralizacji obiektów zabytkowych. Jest autorem lub współautorem 125 publikacji naukowych w czasopismach krajowych i międzynarodowych oraz trzech monografiach.

Równoległe do pracy badawczej i dydaktycznej na uczelni prowadził działalność jako architekt, uzyskując kolejne uprawnienia i doświadczenia projektowe. Jest autorem lub współautorem ponad 180 zrealizowanych projektów, w tym ponad 50 realizacji kościołów i założeń sakralnych w Polsce i zagranicą (największą jest kościół z zespołem klasztornym oo. Paulinów w Toruniu), m.in. na Ukrainie, Łotwie, w Kamerunie, na Węgrzech, w Chorwacji, Republice Południowej Afryki i na Słowacji.

Szczególne zainteresowanie skierował ku zachowaniu i adaptacji zespołów sakralnych i klasztornych oo. paulinów. Architektura tych obiektów wyróżnia się w przestrzeni wielu miast, w których zaistniała, a ich walory estetyczne w znacznym wymiarze odnotowane zostały w historii architektury. Realizacje te od wieków wzbudzają duże zainteresowanie. Paulini starannie

Ryc. 1. Profesor Andrzej Białkiewicz na II Kongresie Konserwatorów Polskich w 2015 r. w Łazienkach Królewskich w Warszawie; fot. J. Zych, 2015.

Ryc. 2. Uczestnicy II Kongresu Konserwatorów Polskich w Warszawie w 2015 r.; od lewej: prof. M.J. Żychowska, prof. A. Białkiewicz, prof. E. Węclawowicz-Gyurkovich; fot. J. Zych, 2015.

traktują swą religijną misję, a to pozwala im na trwanie przez stulecia, ale również dbają o zasoby materialne i kulturowe zakonu. Niektóre budowle sakralne wyróżniają się nieprzemijającymi wartościami, jak Jasna Góra w Częstochowie i Skałka w Krakowie. Obecnie, korzystając z najnowszych osiągnięć technicznych i technologicznych, obiekty te transformowane są tak, by w starych murach funkcjonowało współczesne życie, m.in. we Włodawie, w Mochowie, Wieruszowie, Łęczeszycach.

Andrzej Białkiewicz należy do międzynarodowych stowarzyszeń działających w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego, takich jak: ICOMOS, DOCOMOMO, ReUSO, SKZ. Jest członkiem branżowych organizacji architektonicznych i budowlanych: SARP, MOIA, Rady Naukowej Galicyjskiej Izby Budownictwa, a także członkiem Międzynarodowego Instytutu ds. Edukacji Inżynierów WIETE w Melbourne.

Istotny obszar jego działalności akademickiej stanowi dydaktyka (w zakresie obrazowania architektury

i tworzenia jej reprezentacji, projektowania, konserwacji zabytków i historii sztuki). Jest promotorem 3 prac doktorskich, licznych dyplomów magisterskich, w roli recenzenta uczestniczy w postępowaniach o nadanie stopnia doktora, doktora habilitowanego i tytułu profesora. Bierze czynny udział w krajowej i międzynarodowej współpracy naukowo-dydaktycznej. Występował na ponad 70 konferencjach naukowych, m.in. w Nowym Jorku, Chociebużu, Budapeszcie, Barcelonie, we Florencji, w Moskwie, Mexico City, Stambule, Kolonii, Quebecu, Singapurze, Xian, Bangkoku, Atenach. Doświadczenie związane z zarządzaniem uczelnią pogłębił we współpracy z uczelniami polskimi i zagranicznymi z Włoch, Niemiec, Austrii i Rosji.

W wolnym czasie zajmuje się historią motoryzacji, uczestniczy w zlotach i rajdach zabytkowych pojazdów. Tworzy także rysunki, które prezentował na wystawach autorskich i zbiorowych.

Redakcja

ZDJĘCIE ARCHIWALNE

W TRAKCIE KONSERWACJI

PRZED KONSERWACJĄ

W TRAKCIE KONSERWACJI

WENUS ANADYOMENE Z BIAŁEGO DOMU

www.archaios.pl

art'real

www.btmjurkiewicz.pl

www.castellum.pl

www.trojanowscy.krasnik.pl

www.fkpb.pl

www.corneco.pl

www.dolinapalacow.pl

www.dyskret.com.pl

www.farbykabe.pl

www.keim.com.pl

www.kingspaninsulation.pl

www.mik.edu.pl

www.rector.pl

www.restauro.pl

www.zamek-gniew.pl

www.pro-tempus.pl

www.visbud-projekt.pl

**CZŁONKOWIE
WSPIERAJĄCY SKZ**